

Nederlandse Plattelands Strategie 2007-2013

November 2007

**Versie aangepast aan het op
20 juli 2007 goedgekeurde
Plattelandsontwikkelings-
programma 2007-2013**

Opgesteld onder verantwoordelijkheid van:
Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit
Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu
Ministerie van Verkeer en Waterstaat
Provincies

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	1
Inleiding	2
1 De economische-, sociale- en milieusituatie op het platteland en in de landbouw	4
1.1 De economische situatie en concurrentiekracht van de agrofoodsector	4
1.2 De toestand van milieu, natuur en landschap.....	7
Trends in de milieukwaliteit in het landelijk gebied 1985-2005	16
1.3 Algemene sociaal-economische situatie	18
2 De Plattelandsstrategie op hoofdlijnen: de vertaling van de communautaire prioriteiten en de nationale keuzen.....	26
2.1 Het EU-kader.....	26
2.2 Het Nederlandse kader.....	26
2.3 De prioriteiten in POP2	28
Schema EU-doelen, nationale doelen en gekozen maatregelen.....	32
2.4 Meerwaarde EU cofinanciering.....	33
3 Strategie per as	34
3.1 Verbetering concurrentiekracht.....	35
3.2 Verbetering van natuur, milieu en landschap door landbeheer.....	42
3.3 Leefkwaliteit op het platteland en diversificatie van de plattelandseconomie	47
3.4 Leader.....	50
4 Lijst van de plattelandsontwikkelingsplannen.....	52
5 Interne en externe consistentie van de NSP en de complementariteit met andere EU-fondsen .	53
5.1 Interne samenhang	53
5.2 Externe coherentie	53
6 Het Nationaal Plattelandsnetwerk	59
6.1 De uitgangssituatie	59
6.2 De opzet van het netwerk in de nieuwe periode.....	59

Inleiding

In deze Nationale Plattelandsstrategie (NPS) beschrijft Nederland de prioriteiten voor de inzet van de middelen uit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling voor de periode 2007-2013. De NPS is richtinggevend voor de inhoud van het Plattelandsontwikkelingsprogramma 2007-2013 (POP2)¹, zoals artikel 11 van de Plattelandsverordening² ook voorschrijft. In de NPS en het POP wordt gezocht naar een optimale synergie tussen het EU- en het Nederlandse plattelandsbeleid: waar mogelijk zullen de doelen en middelen van het nationale en Europese beleid elkaar versterken (zie verder hoofdstuk 2). De doelstellingen van de Lissabonstrategie vormen hierbij een belangrijke leidraad.

De concept-NPS is in de verschillende fases van de voorbereiding een aantal malen met maatschappelijke organisaties besproken, ook heeft een schriftelijke consultatieronde plaatsgevonden. Dit heeft op onderdelen tot aanvullingen en verhelderingen van de strategie geleid. Een lijst van geïnformeerde en geraadpleegde organisaties is opgenomen in bijlage 7. Daarnaast heeft de Tweede Kamer de NPS besproken. Deze versie van de NPS is aangepast aan de door de Europese Commissie goedgekeurde versie van het POP2.³

In het Nationaal Hervormingsprogramma (NHP) ter uitvoering van de Lissabonstrategie heeft de Nederlandse regering uiteen gezet dat Nederland zich richt op het stimuleren van het concurrentie- en vernieuwingsvermogen van het bedrijfsleven. Het bevorderen van R&D en innovatie, het versterken van de fysieke en digitale infrastructuur en het vergroten van het menselijk kapitaal zijn dragende pijlers onder dit beleid. Ontkoppeling van economische groei en milieudruk – duurzaam grondstoffengebruik en duurzaam ruimtegebruik - maakt integraal onderdeel uit van de Nederlandse Lissabonagenda.

Het Nederlandse POP2 moet gelezen worden in het licht van dit NHP Lissabonstrategie. Uit de communautaire strategische richtsnoeren voor het plattelandsbeleid blijkt dat dit ook de bedoeling van de Europese raad is: in lijn met het actieprogramma van de Lissabonstrategie is “de nieuwe programmeringsperiode de gelegenheid bij uitstek om erop toe te zien dat met name maatregelen ter bevordering van groei, werkgelegenheid en duurzaamheid kunnen profiteren van de steun uit het nieuwe fonds voor plattelandsontwikkeling”. Versterking van innovatie en ondernemerschap – in de eerste plaats in de agrarische sector, maar evenzeer in de plattelandseconomie in brede zin – zijn in deze NPS daarom centrale begrippen.

Duurzame ontwikkeling is voor het Nederlandse plattelandsbeleid een leidend beginsel. Het POP zal worden ingezet om de doelen ten aanzien van behoud van biodiversiteit, duurzaam waterbeheer en klimaatverandering te helpen bereiken. Het stoppen van de achteruitgang van de biodiversiteit in 2010 is een kerndoelstelling van het natuurbeleid. Daar waar boeren de beheerders zijn in Natura 2000-gebieden, worden ze gestimuleerd om op een natuurvriendelijke wijze landbouw te bedrijven. De opgaven die volgen uit de doelstellingen van de Kaderrichtlijn Water zullen meekoppelen met de maatregelen onder de verschillende assen. Inzet is om het aandeel water in POP2 minimaal te handhaven op het huidige niveau.

Als laaggelegen en waterrijk land heeft Nederland verder alle belang bij een daadkrachtige aanpak van de problematiek van de klimaatverandering. Maatregelen onder de verschillende assen zullen hiervoor worden ingezet, variërend van het stimuleren van het gebruik van biobrandstoffen tot de aanleg van bos.

De termen platteland en landelijk gebied worden in deze NPS door elkaar gebruikt en verwijzen naar dezelfde gebieden. Steun op grond van maatregelen in as 1 van het POP2 kan in heel Nederland worden gegeven, zonder uitsluiting op grond van vestigingsplaats. Maatregelen in as 2 zijn van toepassing in aangewezen gebieden als de Ecologische Hoofdstructuur, probleemgebieden en andere. Voor de assen 3 en 4 geldt als plangebied het niet-verstedelijkte deel van Nederland, inclusief

¹ Het Nederlandse plattelandsontwikkelingsprogramma voor de periode 2007-2013 wordt in dit document veelal afgekort tot POP of POP2 (ter onderscheiding van het eerste POP dat liep van 2000 tot 2006).

² Verordening (EG) nr. 1698/2005 van de Raad van 20 september 2005 inzake steun voor plattelandsontwikkeling uit het Europees Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO).

³ Beschikking van de Commissie van 20 juli 2007 tot goedkeuring van het programma voor plattelandsontwikkeling van Nederland voor de programmeringsperiode 2007-2013, C(2007)3464 def.

woonkernen tot een maximum van 30.000 inwoners (zie kaart bijlage 1). Dit betekent dat ook de subregionale kernen, die het centrum van een plattelandsgebied vormen, gebruik kunnen maken van de mogelijkheden die het POP biedt, bijvoorbeeld voor het realiseren van projecten op het gebied van innovatie in micro-ondernemingen, zorg, welzijn of cultuur.⁴ Voor dergelijke projecten geldt dan wel dat deze passen in het EU-plattelandsbeleid en overwegend ten goede moeten komen aan het omliggende gebied.

---

⁴ Hierbij moet worden gedacht aan kleine regionale bedrijventerreinen, het opwaarderen van winkel-, zorg-, welzijns- of cultuurvoorzieningen in subregionale kernen (zoals in de kernen Steenwijk, Hardenberg of Rijssen in Overijssel, Terneuzen en Goes in Zeeland, Boskoop en Bodegraven in Z.-Holland, Emmeloord en Dronten in Flevoland, Uden in N.-Brabant, Putten en Ermelo in Gelderland), die een belangrijke functie vervullen voor de kern en zijn ommeland.

1 De economische-, sociale- en milieusituatie op het platteland en in de landbouw

1.1 De economische situatie en concurrentiekracht van de agrofoodsector

In veel opzichten verkeert de agrarische sector in Nederland in een sterke uitgangspositie. De geografische ligging en fysieke productieomstandigheden zijn erg gunstig en het bedrijfsleven profiteert van de nabijheid van en goede logistieke verbindingen met ruim 450 miljoen koopkrachtige consumenten. Nederland combineert een groot aantal productie- en verwerkings-, innovatie-, kennisopleiding-, en logistieke functies.

De betekenis van de agrarische sector voor de Nederlandse economie als geheel is dan ook aanzienlijk. Met een netto exportwaarde van rond de 20 miljard euro, is de agrofoodsector goed voor meer dan 40% van het totale saldo op de Nederlandse handelsbalans. Het complex van toelevering, productie, verwerking en afzet van agrarische producten neemt wel af, maar is nog altijd goed voor ongeveer 650.000 arbeidsplaatsen, ongeveer 10% van de totale nationale werkgelegenheid. De bruto toegevoegde waarde van het Nederlandse agrocomplex nam tussen 1995 en 2003 toe van 32,3 tot 41,8 miljard euro. Het aandeel in het nationale totaal nam daarmee overigens wel enigszins af (van 12% tot ruim 10%).⁵

De concurrentiepositie van het Nederlandse agro-bedrijfsleven binnen Europa verslechtert de laatste jaren hier en daar, bijvoorbeeld op de markten van groente, varkensvlees en zuivel. Als het gaat om de toepassing van nieuwe technieken, bedrijfs- of marktconcepten, loopt het Nederlandse agrocluster vaak voorop. Nederland kent een sterke kennisinfrastructuur op het gebied van landbouw, tuinbouw en voeding, met Wageningen Universiteit en Research Centre (WUR) als boegbeeld. Om de concurrentiekracht op peil te houden is het noodzakelijk deze koplopperspositie vast te houden: innoveren en voorop blijven lopen met kennisintensieve en hoogwaardige producten blijft van cruciale betekenis voor de concurrentiepositie van het Nederlandse agrocluster.

Nederland bezit een goede infrastructuur (vervoer, ICT, energie en water) en bevindt zich op het snijpunt van belangrijke internationale vervoersknooppunten. Nederland heeft een open economie en een strategische ligging, waardoor import van grondstoffen en export van half- en eindfabrikaten uit de agro- en foodsector makkelijk en efficiënt verloopt. Toenemende schaalvergroting in de land- en tuinbouw vergroot de concurrentiekracht van individuele bedrijven, zeker in combinatie met de goede inbedding van de primaire land- en tuinbouw in een breder agrocluster van toeleverende en verwerkende industrie.

Er tekent zich een fundamentele verandering af van het landelijk gebied als fysieke ruimte voor voedselproductie naar het platteland als consumptieruimte, waarbij zaken als authenticiteit, natuurlijkheid, landschappelijke kwaliteit en cultuurhistorische en aardkundige aspecten een belangrijke rol spelen. Het platteland is het domein van álle Nederlanders geworden. Deze maatschappelijke veranderingen plaatsen alle ondernemers in het landelijk gebied voor nieuwe uitdagingen. Plattelanders merken dat vertegenwoordigers van de stedelijke samenleving kritisch meekijken naar hoe zij omgaan met de inrichting van hun bedrijf en het milieu en het landschap waarin dit wordt uitgeoefend. Voor vernieuwende ondernemers biedt de slinkende afstand tussen stad en land tegelijk ook mogelijkheden om nieuwe inkomstenbronnen aan te boren.

De agrarische sector heeft 56% van het totale Nederlandse grondgebied in beheer⁶, wat gelijk staat aan ongeveer tweederde van het totale landoppervlak. Grasland en akkerbouwgewassen nemen met respectievelijk 986.000 ha en 820.000 ha veruit het grootste deel van het areaal cultuurgrond (1,9 miljoen ha in totaal) in beslag. Tuinbouwgewassen beslaan 117.000 ha, waarvan 11.000 ha onder glas. Nederland telt nog ruim 80.000 land- en tuinbouwbedrijven; de melkveehouderij (ruim 22.000 bedrijven) en de akkerbouw (ruim 12.000) vormen de grootste deelsectoren, gevolgd door de glastuinbouw (ruim 6.300 bedrijven) en de varkenshouderij (ruim 4.100 bedrijven).

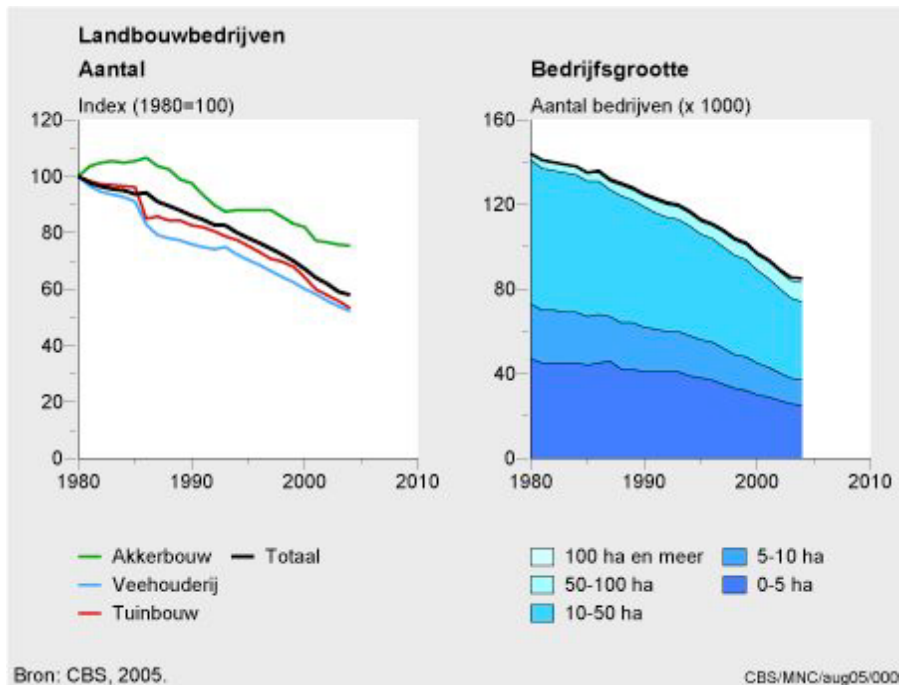
⁵ Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland, LEI (Den Haag), 2005, 55 e.v.

⁶ De overige ruimteverdeling binnen Nederland: 14% valt in de categorie 'bebouwd, verkeer, infrastructuur', 9% is binnenwater, 10% is buitenwater en 12% natuur/bos. Bron: LEI-rapport *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*.

Uit onderzoeken naar het inkomen van boerengezinnen blijkt dat bijna 30% van hen in de periode 2001-2003 minder verdiende dan het minimuminkomen.⁷ Zonder de extra inkomsten van werkzaamheden buiten het bedrijf zou dit aandeel oplopen tot 44%. Toch geeft maar een op de tien boerengezinnen aan niet rond te kunnen komen van het inkomen.⁸ Wel neemt de betekenis van de primaire sector zowel in aandeel van het BNP als in percentage van de totale werkgelegenheid de afgelopen 10 jaar verder af, beide van (ruim) 3,5% tot 2,5%. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven is de afgelopen 10 jaar met 28% gedaald (zie onderstaande grafiek), waarbij de intensieve veehouderij (afname met 42%) en de tuinbouw (afname met 36%) verhoudingsgewijs een sterke krimp hebben laten zien. In Limburg, Gelderland en Zuid-Holland daalde het aantal agrarische bedrijven het snelst, in de drie noordelijke provincies en Flevoland gaat de afname langzamer.⁹

Het Landbouw Economisch Instituut voorspelt een voortgaande afname van het aantal bedrijven in de primaire sector met 3% per jaar, zodat van de ruim 84.000 bedrijven in 2004 er in 2015 minder dan 60.000 over zullen zijn. Ook in de voedingsindustrie is de werkgelegenheid de afgelopen periode (licht) terug gelopen.

Landbouwbedrijven: aantal en bedrijfsgrootte, 1980-2004

Bovenstaande grafiek toont dat het aantal bedrijven in de landbouw over de jaren gestaag daalt, terwijl de oppervlakte cultuurgrond per bedrijf sterk toeneemt, namelijk van 13,9 ha in 1980 tot 22,9 ha in 2004. Ook de gemiddelde economische omvang van de landbouwbedrijven nam toe. Ten opzichte van andere EU-landen zijn de bedrijven in Nederland relatief groot in economische zin (nge), maar, ondanks de schaalvergroting die zich de afgelopen decennia heeft voltrokken, nog steeds relatief klein in oppervlakte. De kaarten in bijlage 4 brengen de ruimtelijke concentratie van de belangrijkste agrarische sectoren in beeld.

De komende jaren zal een deel van de landbouw zich (verder) moeten aanpassen aan de gevolgen van de hervormingen die in het gemeenschappelijk landbouwbeleid zijn en worden doorgevoerd. De Europese – en dus de Nederlandse - landbouw ziet zich daardoor geconfronteerd met ingrijpende aanpassingen van het beleid en met nieuwe eisen vanuit de markt, terwijl de marktbescherming waarin het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) traditioneel voorzag, drastisch afneemt. Het hervormde GLB richt zich primair op het versterken van de marktgerichtheid en concurrentiekracht

⁷ Van Everdingen, 2005

⁸ Vinkers en De Hoog, 2001

⁹ Cijfers Centraal Bureau voor de Statistiek, geciteerd in *Agrarisch Dagblad* 23 mei 2006.

van de landbouw en versterkt de integratie in het GLB van maatschappelijke waarden op het gebied van voedselveiligheid, voedselkwaliteit, natuur- en landschapsbeheer, milieu, diergezondheid en dierenwelzijn. *Cross compliance* is hier een sleutelbegrip.

Relevant daarbij is op te merken dat het aandeel van de 'hervormingsproducten' granen, rundvlees, zuivel en suiker op de totale agrarische productiewaarde in Nederland met 30% veel lager ligt dan het EU-gemiddelde. Dit komt doordat de tuinbouw-, varkens- en pluimveesectoren in Nederland verhoudingsgewijs groot zijn. Voor de betrokken sectoren kan de inkomensderving niettemin aanzienlijk zijn. Zo is voor de melkveehouderij een inkomensverlies van gemiddeld 6.000 euro berekend en voor suiker ruim 3.000 euro per bedrijf. Voor granen is de EU al nagenoeg concurrerend.¹⁰ Nederland heeft ervoor gekozen om het hervormde GLB te implementeren op basis van historische referenties.¹¹ Dit leidt tot de minste veranderingen in de verdeling van de steun uit het GLB.

Ook sectoren die traditioneel niet ondersteund worden door het EU markt- en prijsbeleid staan voor belangrijke opgaven. Zo geldt voor zowel groenten als voor sierteelt dat deze sterk gericht zijn op export en daarmee een grote bijdrage leveren aan de handelsbalans van Nederland. Het belang van de glastuinbouw komt niet alleen tot uitdrukking in de primaire productie, maar ook in de gehele keten van toelevering (o.a. levering uitgangsmateriaal), verwerking en afzet (transport, veilingen, groothandel, exporteurs) van producten uit de glastuinbouw.

Voor veel landbouwbedrijven vormt de omvang en verkaveling van het bedrijf (plus bijbehorende uitrusting) een probleem. De hoge bevolkingsdichtheid stelt scherpe eisen aan de productieomstandigheden en heeft hoge grondprijzen tot gevolg, wat schaalvergroting of bedrijfsverplaatsing bemoeilijkt. Bedrijven zijn vaak te klein of niet goed genoeg ingericht om optimaal te kunnen produceren en de schaalvoordelen te behalen. Groei van de omvang en investeren in de structuur en uitrusting van het bedrijf zijn nodig om de concurrentie op langere termijn aan te kunnen en daarmee om het bedrijf in stand te houden. Omgekeerd vormt onvoldoende schaalvergroting een bedreiging omdat langzamerhand de concurrentiepositie wordt uitgehold. Het verbeteren van de fysieke omstandigheden waaronder het agrarisch bedrijfsleven opereert, is daarom een belangrijk doel dat het POP2 moet helpen realiseren.

De Nederlandse agrariërs zijn vergeleken met het Europees gemiddelde hoog opgeleid¹². In de meeste provincies heeft 60 tot 70% van de boeren een agrarische opleiding voltooid; in de provincie Utrecht ligt dit percentage lager (53,7%), in Flevoland hoger (85,4%). Daarmee ligt het opleidingsniveau van de agrarische beroepsbevolking van alle EU-landen in Nederland op het hoogste niveau (gemiddeld geniet 18% van de boeren in de EU een afgeronde beroepsopleiding; zie indicator 4 in bijlage 5).

In de primaire sector liggen zowel de arbeidsproductiviteit als de grondproductiviteit boven het West-Europese gemiddelde. Voor wat betreft de arbeidsproductiviteit bevindt de Nederlandse agrarische sector zich binnen Europa aan de top; deze is 2,5 maal zo groot als gemiddeld in de EU. In Nederland bedraagt de arbeidsproductiviteit in de landbouw in 2005 43,2 (zie indicator 6 in bijlage 5). Voor de voedingssector geldt hetzelfde, hier ligt de arbeidsproductiviteit in Nederland met een waarde van 75,9 1,5 maal hoger dan het gemiddelde in de EU-25, dat 50,5 bedraagt (zie indicator 10 in bijlage 5). De arbeidsproductiviteit in de Nederlandse bosbouw blijft met een waarde van 25,2 achter bij het Europese (EU-9) gemiddelde van 38,3 (zie indicator 14 in bijlage 5).

De inkomenssituatie op de agrarische bedrijven is de afgelopen periode in het algemeen slechter geworden. In verschillende sectoren zijn er nauwelijks groeimogelijkheden als gevolg van productiebeperkingen. De marge tussen opbrengsten en kosten wordt kleiner doordat kosten sterker stijgen dan de opbrengsten. Verder wordt de opbrengstenstijging beperkt door de sterker wordende internationale concurrentie als gevolg van toenemende vrijmaking van de handel. Ook stijgen de kosten door de toenemende eisen die de samenleving aan de landbouw stelt, bijvoorbeeld op het gebied van voedselveiligheid, natuur en milieu, dierenwelzijn.

¹⁰ Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland, blz. 107 e.v.

¹¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, 21 501-32, nr. 73

¹² Zie 'Impact assessment' van de Europese Commissie bij de strategische richtsnoeren voor plattelandontwikkeling, Document COM(2005) 304 final, kaart 13.

Zo blijft er op de bedrijven weinig ruimte om uit de bedrijfsopbrengsten middelen vrij te maken om te investeren in vernieuwing. Investerings zijn evenwel noodzakelijk om de doeltreffendheid van de bedrijven te verbeteren en te voldoen aan de steeds hogere eisen die aan de bedrijven worden gesteld. Voor jonge landbouwers die pas een bedrijf hebben overgenomen, is de ongunstige inkomensontwikkeling extra klemmend. Veelal hebben jonge agrariërs dan zelf immers weinig mogelijkheden om te investeren, omdat zij vanwege de schuldenlast die is ontstaan door de bedrijfsovername weinig mogelijkheden hebben om extra geld te lenen. Toch is het juist voor hen die aan het begin van hun ondernemerschap staan van groot belang te investeren om het bedrijf ook in de toekomst levensvatbaar te houden.

De landbouw in Nederland vergrijsst, zoals blijkt uit indicator 5 uit bijlage 5. Instroom van jongeren in de bedrijven in de landbouw is nodig om de sector vitaal te houden. In 2004 hadden ruim 12.000 boeren (bijna 15 procent van alle landbouwers) een opvolger klaar staan om het bedrijf over te nemen. In 1996 was dit nog op ruim 23 procent van de bedrijven het geval. In de periode 2004-2014 zal op 40.000 bedrijven een bedrijfsopvolger moeten worden gevonden omdat het huidige bedrijfsvoofd 55 jaar of ouder is. Op 28.000 van die bedrijven was in 2004 nog geen bedrijfsopvolger beschikbaar.

Het aantal bedrijfsopvolgers onder de 30 jaar is de laatste jaren behoorlijk afgenomen. In 1996 was ruim de helft van de bedrijfsopvolgers jonger dan 30 jaar, in 2004 was dit nog een derde. Er zijn verschillende oorzaken aan te wijzen voor de verminderde belangstelling een boerenbedrijf over te nemen. De eerste is dat bedrijfsopvolging steeds minder wordt gestuurd vanuit de traditie en steeds vaker een rationele afweging is. Het afnemende animo om het boerenbedrijf over te nemen hangt bovendien vaker dan vroeger samen met de economische resultaten, de regelgeving en de aard van het (onregelmatige) werk. Bedrijfsopvolgers zijn wel steeds hoger opgeleid: had in 1996 13% van de opvolgers een HBO of universitaire opleiding, in 2005 was dit percentage gegroeid tot 20%. Het aantal opvolgers met alleen LBO daalde in diezelfde periode van 25% naar 14%. Een hoger opleidingsniveau vergroot de keuzemogelijkheden van bedrijfsopvolgers.¹³

Ontwikkelingsperspectief

De verdere afbouw van de steun en de grotere marktwerking in de landbouw zal naar verwachting leiden tot verdere schaalvergroting in (vooral) de grondgebonden landbouw, wat weer uiteenlopende sociaal-economische en ecologische effecten tot gevolg kan hebben:

- schaalvergroting en kapitaalintensivering maakt bedrijfsopvolging moeilijker, maar kan ook leiden tot sterkere bedrijven die beter in staat zijn te investeren in verbetering van de kwaliteit van productie, diergezondheid, dierenwelzijn, milieuprestaties en landschapskwaliteit;
- bedrijfsbeëindiging leidt tot functieverlies of functieverandering voor agrarische bebouwing;
- er worden nieuwe bedrijfsconcepten ontwikkeld, die nieuwe eisen (kunnen) stellen aan ondernemerschap, ketenrelaties, de inrichting van het bedrijf, infrastructuur, de verwerving en de benutting van kennis;
- waarden als natuurlijke en cultuurhistorische authenticiteit en kwaliteit kunnen worden aangetast.

Maar er zijn ook ondernemers die perspectief zien in verbreding van hun bedrijfsvoering, bijvoorbeeld door op bedrijfsniveau meer schakels van de keten te integreren (verkoop aan huis), door een tweede of derde agrarische tak op te zetten of door zich (tevens) toe te leggen op niet-agrarische activiteiten, bijvoorbeeld op het gebied van toerisme en recreatie, zorg of energieproductie.

Bij het tegemoet treden van deze uitdagingen is een goede toegang tot bestaande en nieuwe kennis een randvoorwaarde.

1.2 De toestand van milieu, natuur en landschap

Sterk bepalend voor de identiteit van het Nederlandse platteland is de grote natuurlijke en landschappelijke verscheidenheid, variërend van duinen tot kwelders; van open en weidse landschappen in de polders en in het noorden tot kleinschalige besloten landschappen, zoals de coulisselandschappen op de zandgronden en het heuvelland in Zuid-Limburg; van het rivierengebied

¹³ CBS, Webmagazine 8 mei 2006, www.cbs.nl

tot de veenweidegebieden. In deze overwegend agrarische landschappen liggen diverse grote bos- en natuureenheden van nationaal en internationaal belang, en is de ontstaansgeschiedenis via kenmerkende agrarische ontginnings- en verkavelingspatronen veelal nog goed te lezen. Dijken, sloten en plassen zijn daarin karakteristieke elementen met een vaak hoge belevingswaarde, evenals de rivieren met hun uiterwaarden en de beekjes met hoge landschappelijke en natuurkwaliteit. Ook kleinere natuureenheden zijn overigens erg belangrijk voor het karakter van het landelijk gebied, voor de biodiversiteit en voor de gebruiks- en belevingswaarde van het landschap.

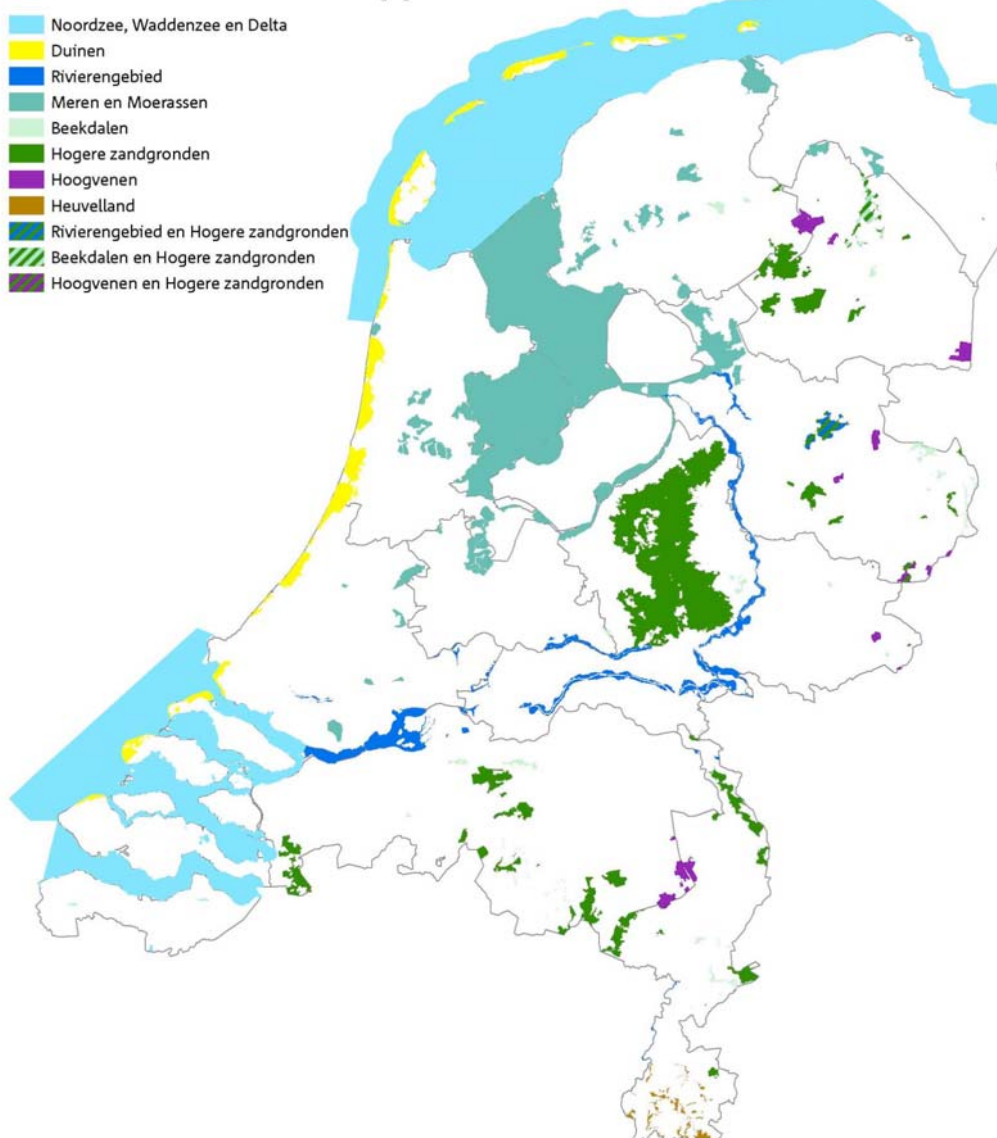
Het Nederlandse landschap staat onder druk. In een kwart van Nederland wordt de belevingswaarde van het landschap negatief beïnvloed door verstedelijking. In de twintig in de Nota Ruimte aangewezen Nationale Landschappen, met kwaliteiten die internationaal zeldzaam of uniek zijn en nationaal kenmerkend, staan veel kernkwaliteiten onder druk door verstedelijking, de aanleg van infrastructuur en schaalvergroting en intensivering van de landbouw.

Biodiversiteit is voor een belangrijk deel gekoppeld aan Nederlandse landbouwgebieden, want een groot deel van de bedreigde soorten heeft zijn leefomgeving in de verschillende agrarische cultuurlandschappen. Het gaat dan bijvoorbeeld om weidevogels, wintergasten en specifieke weide- en akkervegetaties, maar ook om dagvlindersoorten, akkervogels en de fauna en flora van het open water (sloten en poelen). In Nederland broeden veel weidevogelsoorten. Met name voor de grutto heeft Nederland een internationale verantwoordelijkheid, omdat het grootste deel van de populatie in Nederland broedt. Maar ook soorten als de slobbeend, scholekster en Kievit zijn voor hun broedgebied in belangrijke mate op Nederland aangewezen.

In Nederland is de druk op de natuur door habitatverlies, veranderingen in landgebruik, milieudruk en versnippering groter dan gemiddeld in de EU. Toch is het areaal natuur tussen 1990 en 2000 onder meer dankzij gericht natuurontwikkelingsbeleid van de overheid nagenoeg gelijk gebleven. Met name de oppervlakte bos is (in alle provincies) gegroeid. Wel verliezen veel soorten door genoemde drukfactoren terrein: de meeste dagvlindersoorten en akkervogels en weidevogels zijn hier voorbeelden van. Ook blijkt uit indicator 17 (bijlage 5) dat, met uitzondering van de kuifeend en de tureluur, de populatie van de meeste weidevogels in de periode 1990–2004 een dalende trend vertoont. Voor de 13 onderzochte soorten is het totaal met ongeveer een kwart afgenomen.

De Natura 2000-gebieden (zie kaart hieronder) beslaan in Nederland een oppervlakte van circa 1.120.000 ha. Daarvan heeft ca 5% een agrarische functie. Het gaat daarbij met name om grasland dat is aangewezen als voedselgebied voor ganzen, zwanen en smienten. De Natura 2000-gebieden bestaan verder voor tweederde uit open water, inclusief de kustwateren, en uit grote natuurterreinen (zie ook indicator 10, bijlage 5).

Natura 2000 landschappen

De realisatie van de Ecologische Hoofdstructuur, die bij afronding in 2018 voor ruim de helft zal moeten bestaan uit grote eenheden aaneengesloten natuur, ligt voor wat betreft het aankopen van grond op schema. Met de EHS geeft Nederland in belangrijke mate invulling aan het Natura 2000-netwerk.¹⁴ Maar de ruimtelijke samenhang en milieucondities zijn nog onvoldoende om de internationaal gemaakte afspraken over het behoud van biodiversiteit waar te maken. Aanvullende maatregelen zijn nodig om de voor de afgesproken natuurdoelen vereiste milieu- en watercondities te realiseren.

In Nederland bedraagt het aandeel landbouwgrond met hoge natuurwaarde, op basis van gegevens van het Europees Milieu Agentschap, 2% van het totale oppervlakte landbouwgrond, waar het gemiddelde in de EU-15 geschat wordt op 15-25% (zie indicator 18 in bijlage 5). Dit lage percentage wordt veroorzaakt door de grofmazigheid van de bron (Corine Landcover) die gebruikt is om deze landbouwgronden met hoge natuurwaarden te identificeren. De Nederlandse gebieden die nu vooral tot die 2% worden gerekend, zijn gebieden met een hoog percentage semi-natuurlijke vegetatie en die worden meestal niet meer beheerd door agrariërs, maar door terreinbeherende organisaties.

¹⁴ Van het Nederlandse grondgebied valt 9,5% onder de werking van de Habitatrichtlijn (EU-15 12,5%) en 1,6% onder de Vogelrichtlijn (EU-15 7,5%).

Nederland werkt aan een aangepaste indicator waarin ook biodiversiteitgegevens worden meegenomen (gebieden die van belang zijn voor o.a. trek- en broedvogels). Op basis daarvan is de inschatting dat ca. 10% van de landbouwgrond aangemerkt kan worden als landbouwgrond met hoge natuurwaarde, maar het onderzoek daarnaar is nog niet afgerond. Volgens de CBS Landbouw telling 2005 heeft Nederland daarnaast ca. 115.000 ha extensief gebruikt weiland. Extensief akkerbouwland komt in ons land vermoedelijk niet voor (indicator 9, bijlage 5).

Bos is een belangrijk onderdeel van de Nederlandse natuur. Bossen bedekken 9,4% van de oppervlakte van Nederland (ca 316.00 ha in 2003/04; dit is ongeveer 10.000 ha meer dan in 1995/97¹⁵). Circa 50% van de Ecologische Hoofdstructuur bestaat uit bos. Het Nederlandse bosbeleid is geïntegreerd in het Nederlandse natuurbeleid, dat is vastgelegd in de Nota *Natuur voor mensen, mensen voor natuur*. Voorop staat daarin het duurzaam beheren van bossen. Bossen vervullen in Nederland meer functies tegelijk: ze vangen fijn stof en dragen bij aan schone lucht, vormen een hydrologisch buffer, waardoor pieken in de waterafvoer afgezwakt worden, en kunnen bijdragen aan de versterking van het landschap, de natuur en de biodiversiteit. Voor de stedelijke samenleving biedt het bos alle ruimte voor ontspanning en rust. Om bossen duurzaam te kunnen beheren moeten economische activiteiten ook mogelijk zijn, zoals het oogsten van hout. In *Natuur voor mensen, mensen voor natuur* komt dit tot uitdrukking in het streven condities te waarborgen die houtoogst mogelijk maken in tenminste 70% van het Nederlandse bosareaal in 2020. Als uitgangspunt geldt hierbij dat het gemiddelde oogstniveau uit de periode 1995-1999 gehandhaafd kan worden. In het dichtbevolkte Nederland is de recreatiefunctie van bos van groot belang; in termen van deze plattelandsdiensten is de waarde van bosbouw erg groot. Bosbouw wordt in Nederland overigens vooral ingevuld door 'plattelandsondernemers' (bijv. landgoedeigenaren) en veel minder door 'traditionele' bosbouwondernemers.

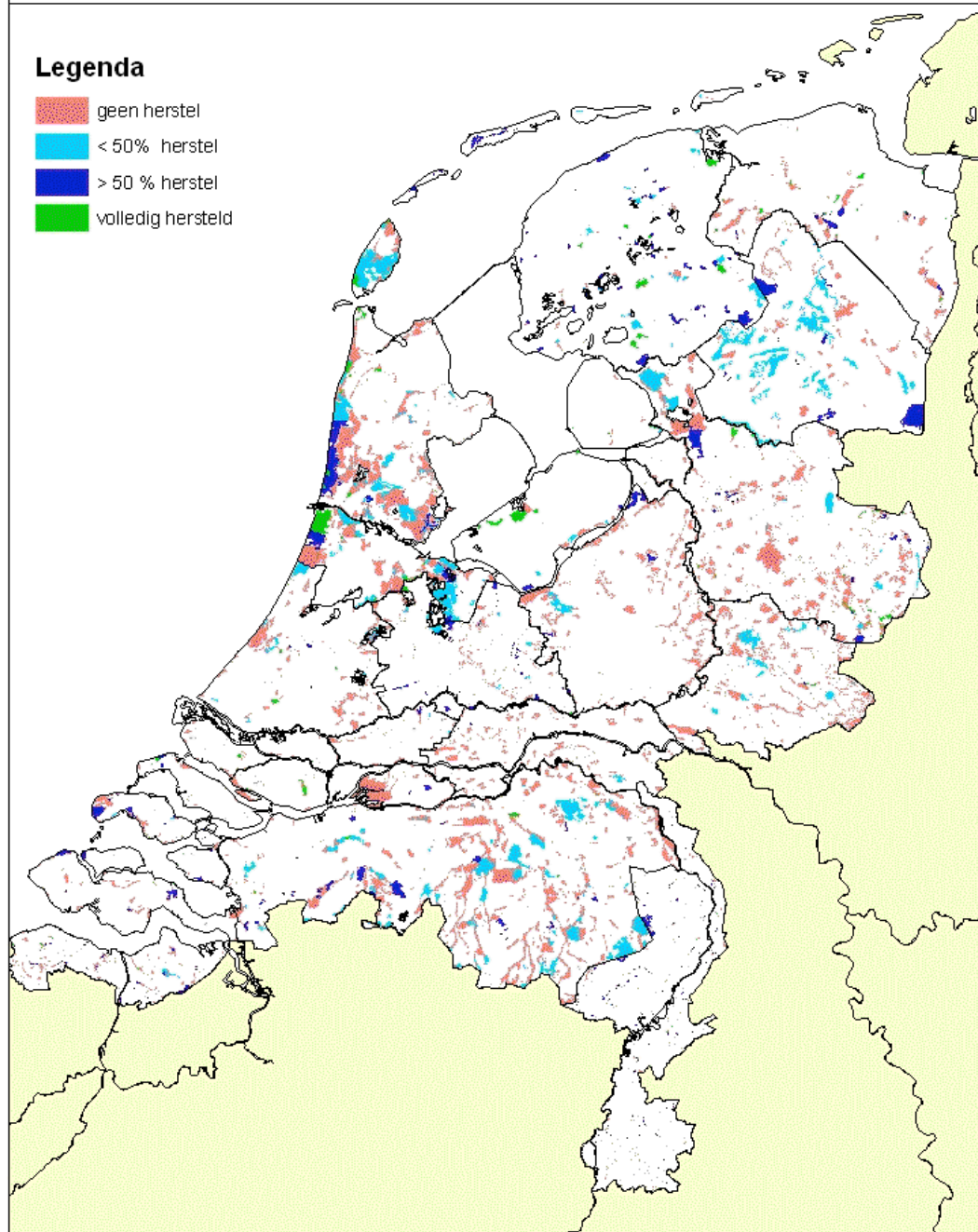
Nederland wordt gekenmerkt door de aanwezigheid van veel water, veelal afkomstig uit de ons omringende landen. Desondanks heeft veel natuur te maken met verdrogingsverschijnselen. De verdroging van natuurgebieden wordt voor naar schatting 60% veroorzaakt door ontwatering en versnelde afwatering van landbouwgronden en voor 30% door grondwateronttrekking voor drinkwater, industriewater en beregening. (Voor de resterende 10% is verdroging te wijten aan 'overige oorzaken', zoals de toename van verhard oppervlak, bebossing (= toename verdamping) en zandwinning.) In de jaren negentig is het verdroogde areaal afgenomen van 600.000 ha tot 490.000 ha in het jaar 2000. Deze reductie bleef achter bij de doelstelling (vermindering verdroogd areaal met een kwart tussen 1985 en 2000) en met het huidige tempo (sinds 2000 is er nauwelijks voortgang geboekt) zal ook het doel om in 2010 het verdroogde areaal met 40% te hebben verminderd, niet zijn gerealiseerd; bij ongewijzigd beleid blijft het herstel van verdroogde gebieden naar verwachting beperkt tot een kleine 20% (MNP, 2005b). De gewenste grondwatersituatie maakt deel uit van de instandhoudingseisen in de Natura-2000-gebieden, die het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) in 2006 vaststelt.

De kaart op de volgende pagina geeft aan waar de verdroogde natuurgebieden zich bevinden, inclusief de mate waarin herstel heeft plaatsgevonden.

---

¹⁵ Landbouw-Economisch Bericht 2006, blz. 67.

Inventarisatie verdroogde natuurgebieden 2004: herstelkaart mei 2006

Bron: Verdrogingskaart 2004 van Nederland, landelijke inventarisatie van verdroogde gebieden en projecten verdrogingsbestrijding, Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling (RIZA) – Interprovinciaal Overleg (IPO), mei 2006.

De Nederlandse bodem bestaat uit klei (800.000 ha), veen (300.000 ha), zand (1,4 mln. ha) en löss (90.000 ha). Kenmerkend voor Nederland zijn de hoge grondwaterstand, de hoge bodemvruchtbaarheid, met relatief hoge organische stofgehalten, en het intensieve landgebruik. In het algemeen kan gesteld worden dat de bodem door de agrariërs redelijk duurzaam gebruikt wordt (zie ook het rapport *Duurzaam Bodemgebruik in de Landbouw*,¹⁶). Op dit moment bereidt de Land- en Tuinbouw Organisatie (LTO) een actieprogramma voor als vervolg op het DUBOLA rapport. LTO zal komen met initiatieven om duurzaam bodemgebruik onder agrariërs verder te stimuleren. Op dit moment zijn de voorbereidingen in volle gang. Een officiële aftrap zal begin 2008 plaatsvinden. Daarnaast wordt nu ook onderzoek gedaan naar andere grondgebruikers en functies. Deze onderzoeken worden op dit moment afgerond.

Er is op dit moment nog sprake van geringe netto bodemverontreiniging door atmosferische deposities van stikstof (N), kunstmest (Cd, N en P), dierlijke mest (Cu, Zn, N en P) en diverse gewasbeschermingsmiddelen. 200.000 ha landbouwgrond bevat te hoge gehalten aan zware metalen, waardoor normen voor voedselkwaliteit worden overschreden (bijvoorbeeld Cd in de Kempen). Een schatting is dat 70-80% van de landbouwgronden (1,4 mln. ha) fosfaatverzadigd is. Het oppervlak van fosfaatverzadigde gronden zegt op zich nog weinig over de ernst van het probleem. De gronden zijn pas belastend voor het oppervlaktewater als ze ook daadwerkelijk fosfaatlekkend zijn. Het is op dit moment nog niet bekend hoeveel procent van het areaal fosfaatlekkend is, maar dit zal een veel lager percentage zijn dan de genoemde 70-80%. De Nederlandse wet- en regelgeving moet in 2015 leiden tot fosfaatevenwichtsbemesting. De EU-norm voor nitraat komt tussen 2010 en 2015 in het verschiet, maar regionaal (m.n. in de zuidelijke zandgebieden) is normoverschrijding hardnekkig. In het oppervlaktewater staat de overmaat aan nutriënten een goede ecologische kwaliteit vooralsnog in de weg¹⁷.

Het aandeel bodemerosie ligt in Nederland fors onder het EU-gemiddelde (zie indicator 22, bijlage 5). Het organische stofgehalte in de bodem is relatief hoog. In sommige gronden, met name veengronden, is er een beperkt verlies aan organische stofvoorraad door inklinking. Winderosie komt met name in de Veenkoloniën voor. De jaarlijkse gemiddelde schade is 9 mln. euro. Watererosie komt vooral voor op de hellingen in Zuid-Limburg.

Bodemverdichting zal naar verwachting toenemen door zwaar machinegebruik onder ongunstige omstandigheden. Op dit moment worden machines aangepast om zo min mogelijk structuurschade aan te richten. Onduidelijk is in welke mate dit optreedt in Nederland, actuele kwantitatieve gegevens hierover ontbreken.

Over de bodembiodiversiteit bestaat nog weinig kennis. Het verlies aan bodembiodiversiteit – dat wil zeggen het verlies van genen- en zaadvoorraad door eenzijdig bodemgebruik en bodemverontreiniging - is een essentieel onderdeel van biodiversiteit in het algemeen. Verziltig is nu nog vooral een regionaal probleem, maar kan dat op termijn voor grotere delen van Nederland worden. Bodembedekking ('sealing') vindt vooral plaats in stedelijke en industrie gebieden, door de aanleg van infrastructuur en de glastuinbouw. Nederland monitort systematisch de bodemverontreiniging. Een systematische monitoring ontbreekt voor organische stof, bodembiodiversiteit, bodemerosie, bodemverdichting en verziltig.¹⁸

Het klimaat verandert in Nederland. Volgens modelberekeningen krijgt Nederland te maken met een temperatuurstijging van 0,5°C tot 2,0°C in 2050 en 1°C tot 4°C in het jaar 2100. Deze stijging zal zich naar verwachting vooral doen voelen in de winter: strengere winters zullen zeldzamer en korter worden. Door de temperatuurstijging zal de zeespiegel stijgen.¹⁹ De bodemdaling in West Nederland zal het 'hoogwatereffect' versterken. Een hogere zeespiegel zal leiden tot meer verziltig in Nederland. De scenario's gaan tevens uit van een toename van de totale jaarlijkse neerslag, die

¹⁶ VROM\LNVSenterNovem Dodem+, *Duurzaam bodemgebruik in de landbouw, een beoordeling van agrarisch bodemgebruik in Nederland, 2006*

¹⁷ MNP, *Milieubalans 2007*, resp. blz.102 en 93.

¹⁸ Quick Scan Soils in the Netherlands, Alterra 2004.

¹⁹ Volgens het KNMI (*Klimaat en klimaatveranderingen, de belangrijkste feiten op een rij (2007)*) zal de mens volgens de huidige inzichten over deze eeuw een stijging van de gemiddelde temperatuur op aarde met 1,4 tot 5,8 graden veroorzaken. Wereldwijd gezien zal dit gepaard gaan met een neerslagtoename en een extra zeespiegelstijging van tussen de 9 cm en 88 cm. In de Noordzee zal de zeespiegelstijging naar verwachting hoger zijn dan het mondiaal gemiddelde.

overigens niet gelijkmatig over het jaar verdeeld zal zijn. De winters worden natter terwijl de hoeveelheid neerslag in de zomer ongeveer gelijk zal blijven of zelfs afnemen. In combinatie met de voorspelde temperatuurstijgingen zal dit drogere zomers tot gevolg hebben. De verwachte veranderingen in het neerslagpatroon nopen tot aanpassingen in het waterbeleid. Meer neerslag en neerslag met grotere intensiteit kunnen, met name in West Nederland, zorgen voor een tijdelijke hogere grondwaterstand. Dit heeft een beperking van zowel de weidegang als de mogelijkheid tot grondbewerking tot gevolg.

Ook met zware mitigerende maatregelen zal de verandering van het klimaat niet te voorkomen zijn. Nederland werkt daarom aan een Nationaal programma voor adaptatie aan klimaatverandering. Klimaatverandering zal ook gevolgen hebben voor de landbouwsector. Zo kan klimaatverandering bijvoorbeeld leiden tot een toename van nieuwe plaagsoorten, wat weer een ongewenste toename van insecticidegebruik tot gevolg kan hebben. Verdere ontwikkeling en toepassing van alternatieve vormen van plaagbestrijding (natuurlijke ziekten- en plaagbestrijding) kan bijdragen aan een duurzamere landbouw, die beter is opgewassen tegen de effecten van klimaatverandering.

In Nederland bedraagt de bijdrage van de land- en tuinbouw aan de totale nationale broeikasgasemissies ruim 12%. Sinds 1995 is de emissie van de sector met bijna 20% afgenomen, terwijl de totale landelijke uitstoot (exclusief die van internationale scheepvaart en luchtvaart) met minder dan 4% afnam. De emissie van broeikasgassen vanuit de agrarische sector bestaat voor 25-30% uit kooldioxide, grotendeels afkomstig uit de glastuinbouw. Deze emissie vertoont de laatste paar jaar geen daling meer. De rest van de emissie van de agrarische sector betreft lachgas en methaan. Tussen 2000 en 2004 zijn deze emissies met 8 tot 10% verminderd, voornamelijk door de krimp van de veestapel als gevolg van melkquotering en mestbeleid.²⁰

De energie-efficiency in de glastuinbouw is in 2003 51% verbeterd ten opzichte van 1980. De CO₂-emissie van de glastuinbouwsector is afgenomen van 6,76 miljoen ton in 1990 6,44 miljoen ton in 2003. In de bloembollen- en paddestoelensector was de energie-efficiencyverbetering in 2004 18,3% respectievelijk 25,1% ten opzichte van 1995. De productie van hernieuwbare energie vanuit landbouw en bosbouw bedraagt in Nederland in 2003 500 kton, afkomstig uit de bosbouw (zie indicator 24 in bijlage 5). In 2003 waren er in totaal 1795 landbouwbedrijven die op duurzame wijze energie produceerden (productie in kton niet bekend).²¹

Het aandeel duurzame energie in het totale Nederlandse energiegebruik is in 2005 gestegen tot 2,4% (CBS, 2006). In 2004 was het aandeel nog 1,8%. Deze toename is met name toe te schrijven aan de verdubbeling van het meestoken van biomassa in elektriciteitscentrales. De doelstelling om 5% duurzame energie in 2010 te realiseren wordt waarschijnlijk echter niet gehaald. Onder andere vanwege de hoge grondprijs is het onwaarschijnlijk dat de teelt van 'eerste generatie' energiegewassen (vervaardigd uit landbouwgewassen) in Nederland rendabel kan plaatsvinden, er wordt in ons land daarom vooral ingezet op de ontwikkeling van 'tweede generatie' biobrandstoffen (uit cellulosehoudende delen van het gewas), met een hogere energie-efficiëntie, betere milieuprestaties en een hogere kosteneffectiviteit.

De milieubelasting vanuit de land- en tuinbouw loopt geleidelijk terug, maar blijft – met relatief veel tuinbouw en intensieve veehouderij – hoger dan in de meeste andere landen.²² Zo is het verbruik van chemische gewasbeschermingsmiddelen ongeveer 2,5 maal hoger dan het gemiddelde in de EU-15 en zijn de stikstofverliezen ongeveer 4 keer groter. De aanvoer van stikstof op landbouwgrond is tussen 1986 en 2004 (voorlopig cijfer) met 32% gedaald (zie indicator 20 in bijlage 5). Na een halvering van het verbruik tussen 1985 en 2000, stagneert nu de reductie van het verbruik van gewasbeschermingsmiddelen. Vanwege de hoge opbrengsten per hectare is de milieubelasting per eenheid product vaak wel lager dan elders.

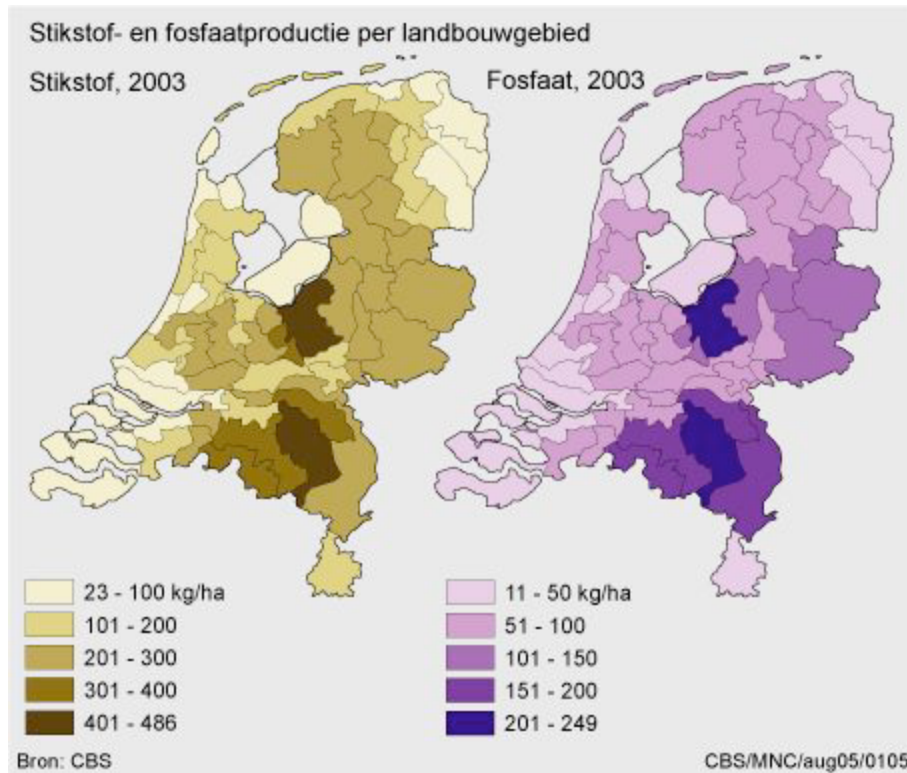
De emissies van fosfaat en nitraat nemen sinds de jaren tachtig gestaag af (geldt voor emissies uit zowel dierlijke- als kunstmest), de uitstoot van ammoniak van de Nederlandse veestapel is in deze periode bijna gehalveerd. Zoals de kaarten hieronder laten zien, is de productie van stikstof en fosfaat

²⁰ Landbouw-Economisch Bericht 2006.

²¹ LEI/CBS, Land- en tuinbouwcijfers 2005, p. 59.

²² De beschrijving van de ecologische omstandigheden is ontleend aan *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland* (LEI, 2005), *Landbouw-Economisch bericht 2005* (LEI, 2005) en *Natuurbalans 2005* (Milieu en Natuur Planbureau, 2005).

het grootst in de gebieden waar de intensieve veehouderij geconcentreerd is: het oostelijke deel van Noord-Brabant en de westelijke Veluwe. Het grootste deel van de mest wordt ook hier toegepast. Omdat de grond in deze regio's vooral bestaat uit goed doorlatende zandgrond is de uitspoeling van stikstof naar grondwater relatief groot. Juist op deze zandgronden wordt ongeveer 60% van het drinkwater in Nederland gewonnen.

Resultaat van het gevoerde mestbeleid is dat in de concentratiegebieden minder dierlijke mest per hectare werd gebruikt, bovendien zijn door emissiearme mestaanwending de lokale hoge emissies sterk verminderd. Het mestbeleid heeft er tegelijk toe geleid dat er in akkerbouwgebieden meer dierlijke mest werd aangewend. Dit in combinatie met de uitbreiding van veehouderij in akkerbouwgebieden, verklaart dat de emissiedaling in deze gebieden lager is dan het nationale gemiddelde en soms (Groningen, Flevoland en Zeeland) zelfs is toegenomen in vergelijking tot 1980.

De ammoniakemissie uit de landbouw is in de periode 1980-2004 gedaald van 220 naar 121 miljoen kg, een daling van 45%²³. Voor Nederland is voor de ammoniakemissie in de NEC-richtlijn (NEC: *National Emission Ceilings*) als doelstelling voor het jaar 2010 een emissie van 128 kton vastgelegd. De totale ammoniakemissie in Nederland zal naar verwachting in 2010 126 kton bedragen²⁴. Desondanks zal te hoge stikstofdepositie het realiseren van natuurdoelen in 70-80% van de natuurgebieden dan nog in de weg staan.²⁵ Om de ammoniakdoelstellingen te kunnen bereiken wordt door de overheid al sinds jaren gewerkt aan het terugdringen van de ammoniakemissies uit de landbouw, immers veruit grootste bron van ammoniak in Nederland. Het Nederlandse ammoniakbeleid volgt daarbij drie sporen:

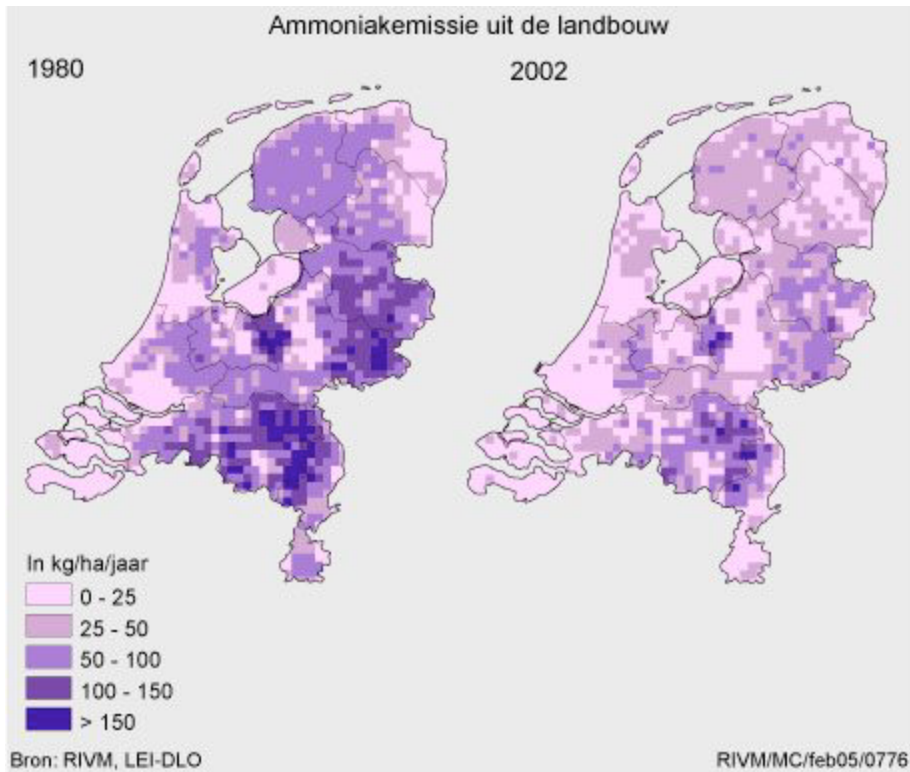
- het eerste spoor is het terugdringen van emissies uit alle stallen, mestopslagen en bij de aanwending van mest;
- het tweede spoor is het aanvullend beschermen van kwetsbare natuurgebieden;
- het derde spoor is het veevoerspoor.

²³ MNP/CBS, Milieucompendium: www.milieucompendium.nl

²⁴ Milieu- en Natuur Planbureau, Milieubalans 2006, p. 86.

²⁵ MNP, *Milieubalans 2007*, blz.93.

Nederland telde in 2005 ruim 1.400 biologische bedrijven (was in 1999 nog ruim 900 bedrijven), die samen een areaal van ruim 48.700 ha bewerkten (was in 1999 nog 27.000 ha). Dit staat gelijk aan ongeveer 2,5% van het totale landbouwareaal, waar het EU-gemiddelde in 2003 op 3,5% lag. Het aandeel van de biologische landbouw vertoont zowel in areaal als in aantal bedrijven sinds begin jaren negentig een duidelijk stijgende lijn, al blijft de groei achter bij de doelstellingen.

Voor veel milieuthema's zal het naar verwachting nog geruime tijd duren voor de gestelde doelen zijn bereikt. Dit geldt in het bijzonder voor het oplossen van de milieuproblemen in zogenaamde kwetsbare gebieden van Nederland, waar de Natura-2000 gebieden zijn gelegen op zand-, veen- of lössgrond en waar veelal sprake is van een gestapelde milieuproblematiek (vermesting, verzuring én verdroging).

Trends in de milieukwaliteit in het landelijk gebied 1985-2005

Tabel 4.1.1 Trends in de milieukwaliteit in het landelijk gebied 1985-2005 en raming van het halen van doelen in de periode 2009-2015 (EU: Europese verplichting).

Milieuprobleem	Trend 1990-2004	Trend 2001-2004	Halen van doelen
Nitraat in grondwater	■	■	EU (2009) *
Fosfaatophoping in de bodem	■	■	EU (2015)
Milieudruk bestrijdingsmiddelen	■	■	(2010)
Chemische kwaliteit oppervlaktewater	■	■	(2010)
Ecologische kwaliteit oppervlaktewater	■	■	EU (2015-2027)
Emissies ammoniak	■	■	EU (2010)
Depositie op natuur	■	■	(2010)
Verdroging	■	■	(2010)

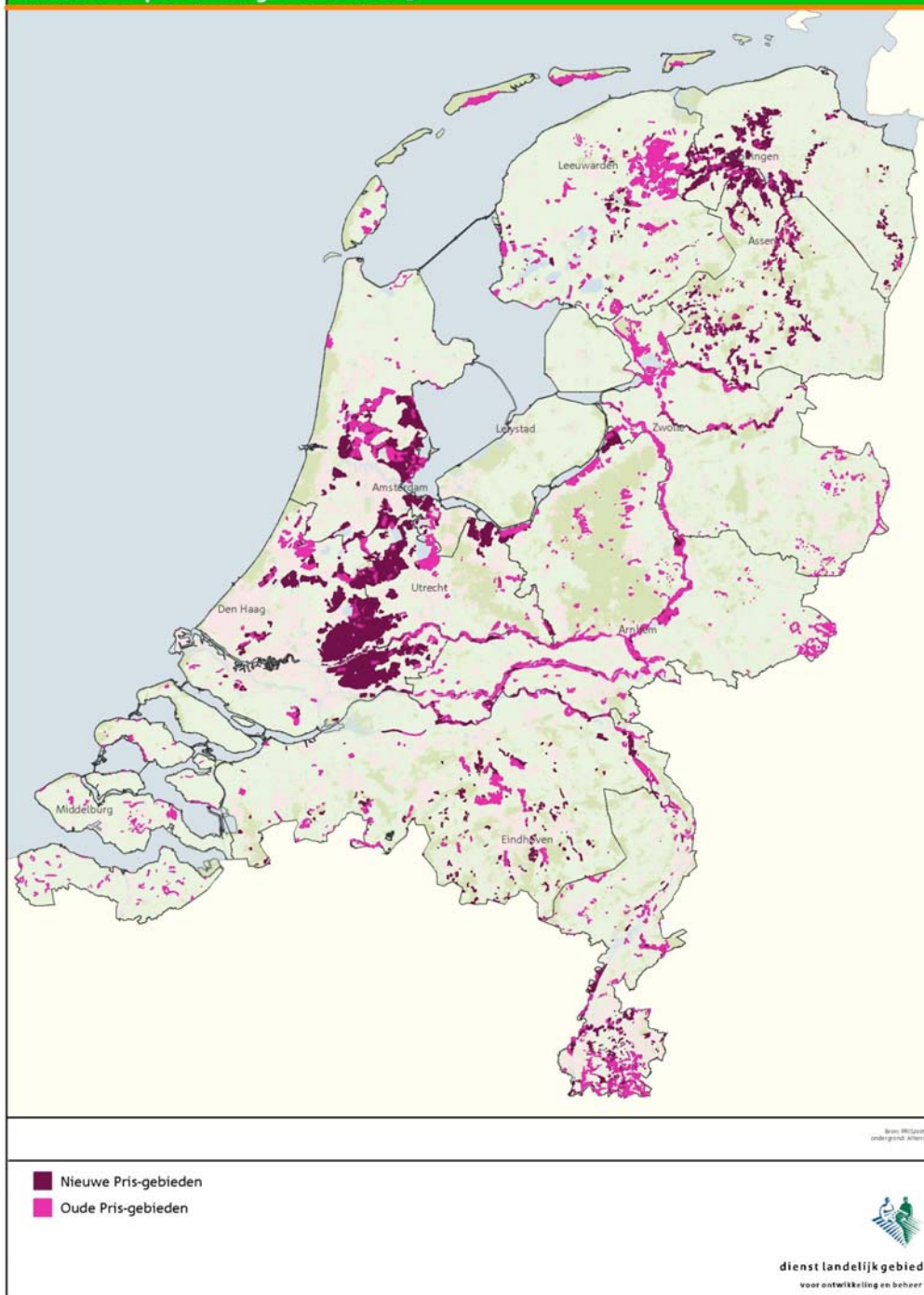
Bron: Milieubalans 2006. Legenda: groen = lineaire trend dalend en kans op doelbereiking groter dan 67%; geel = trend gelijk, kans op doelbereiking 33-66%; rood = lineaire trend stijgend, kans op doelbereiking kleiner dan 33%.

In de Nederlandse landbouw werden in 2005 ongeveer 3,8 miljoen runderen, 130.000 paarden en pony's, 1,36 miljoen schapen, 290.000 geiten, ruim 11 miljoen varkens, bijna 93 miljoen kippen en ruim 1,2 miljoen kalkoenen als productiedieren gehouden²⁶. In de samenleving en in de veehouderijsector zelf is steeds meer het besef doorgedrongen dat dierenwelzijn een wezenlijk onderdeel vormt van een landbouw die zich duurzaam verder wil ontwikkelen. Nederland heeft, mede ter implementatie van verordeningen en richtlijnen van de EU, een lijst opgesteld met voor productie te houden dieren, regels voor de huisvesting, verzorging en het vervoer van productiedieren, het plegen van ingrepen, het verrichten van biotechnologische handelingen, het bedwelmen en slachten van dieren, waaronder ook ritueel slachten, en voortplantingstechnieken. Deze regels zijn vastgelegd in de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren en daarop gebaseerde Algemene Maatregelen van Bestuur (AMvB's) en ministeriële regelingen.

Nederland maakt beperkt en zeer kritisch gebruik van de aanduiding probleemgebied en heeft minder dan 10% van het grondgebied als zodanig aangemerkt. De LFA-erkenning (LFA = Less Favoured Area) wordt uitsluitend gebruikt als in de eerste plaats daadwerkelijk sprake is van een concurrentienadeel voor de agrarische sector ten gevolge van externe omstandigheden die de invloedssfeer van de betreffende bedrijven te boven gaan en in de tweede plaats daadwerkelijk sprake is van te behouden waarden van Europees belang.

²⁶ LEI/CBS, Land- en Tuinbouwcijfers 2006, 2006

Landbouw probleemgebieden 2005

Het betreft gebieden met specifieke belemmeringen waar het handhaven van de landbouwactiviteiten, in voorkomend geval onderworpen aan bepaalde bijzondere voorwaarden, noodzakelijk is voor het behoud van milieu, de verzorging van het natuurlijk landschap, hun toeristische bestemming of voor bescherming van kusten.

De volgende gebiedscategorieën zijn in Nederland reeds als probleemgebied aangewezen:

- diepe veenweidegebieden;
- uiterwaarden;

- beekdalen en overstromingsgebieden;
- hellingen;
- kleinschalige (zand)landschappen.

Nederland maakt geen gebruik van de LFA-categorie 'berggebieden' en evenmin worden LFA-middelen ingezet in perifere gebieden, waar het platteland te kampen heeft met sociaal-economische problemen ten gevolge van leegloop. Tenslotte is de feitelijke inzet van Europese middelen voor probleemgebieden in Nederland gering doordat Nederland in het merendeel van de begrensde gebieden een koppeling aan nadere voorwaarden toepast zoals de verplichting om specifieke agromilieumaatregelen te nemen. Slechts een deel van de agrariërs is hiertoe bereid, waardoor het beroep op de LFA-vergoeding beperkt blijft.

Een voorbeeld van een probleemgebied in Nederland vormt het veenweidegebied in het Groene Hart en elders in Nederland. Dit is van groot cultuurhistorisch, landschappelijk en recreatief belang, waarbij de aanwezigheid van de agrarische sector een voorwaarde voor behoud is. Het agrarisch gebruik tekent het weidelandschap met zijn kenmerkende kavelpatronen. Naast de cultuurhistorische en landschappelijke waarden heeft het veenweidegebied ook een belangrijke 'milieu'-waarde: afbraak ervan leidt namelijk tot emissies van broeikasgassen en emissies van verontreinigende stoffen naar het oppervlaktewater. Daarnaast is voor de bestrijding van het verdrogingsprobleem en voor het behoud van weidevogels een hoog waterpeil in deze gebieden van belang. Met name dit hoge waterpeil vormt in deze gebieden een grote belemmering voor een optimale landbouwbedrijfsvoering.

Ontwikkelingsperspectief

De stedelijke druk op het platteland neemt toe: welvaartsgroei, individualisering en vergrijzing leiden tot vraag naar woningbouw- en bedrijfslocaties en infrastructuur. Ook zoekt de burger in zijn vrije tijd rust, ruimte en ontspanningsmogelijkheden. Enerzijds bieden deze ontwikkelingen nieuwe economische kansen, anderzijds ontstaan soms problemen doordat de verschillende functies ter plaatse moeilijk te combineren zijn. Belangrijke waarden van bos, natuur en landschap als rust, openheid, biodiversiteit en identiteit en de noodzaak water meer de ruimte te geven kunnen immers gemakkelijk in de knel komen door het toenemende ruimtebeslag van wonen, mobiliteit en bedrijvigheid. Door versnippering en tekortschietende milieu- en waterkwaliteit neemt de natuurlijke soortenrijkdom af. Verdere vermindering van de uitstoot van vervuilende stoffen is niet alleen daarom gewenst, maar kan ook besparingen opleveren en bijdragen aan de maatschappelijke acceptatie van de land- en tuinbouw. De uitdaging is om met bestaande en nieuw te ontwikkelen inzichten de verschillende functies meer en beter met elkaar te combineren. Dit zal bij uitstek kunnen gebeuren door een integrale aanpak. Immers de combinatie van intensief ruimtegebruik en de omstandigheid dat de milieuvervuiling uit het verleden nog een belangrijk naijleffect heeft (geldt vooral voor fosfaat en nitraat) betekent dat het verduurzamen van de Nederlandse landbouw veelal complexere en kostbaardere maatregelen vergt dan in andere landen het geval is.

1.3 Algemene sociaal-economische situatie

Nederland telt 16,3 miljoen inwoners, de economische groei bedraagt 2,4% (cijfer CBS tweede kwartaal 2007) en 4,7% van de beroepsbevolking is werkloos (mei-juli 2007).²⁷ Nederland is een relatief rijk land, met een inkomen per hoofd van de bevolking dat ongeveer 10% boven het EU-15 gemiddelde en 24% boven het EU-25 gemiddelde ligt. Gemeten in Bruto Binnenlands Product (BBP) per gewerkt uur behoort de Nederlandse arbeidsproductiviteit tot de top binnen de OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) en EU.²⁸ Ook in termen van arbeidsparticipatie presteert Nederland verhoudingsgewijs goed: 73% van de beroepsbevolking heeft betaald werk tegen 65% in de EU-15 en 63% in de EU-25.²⁹ Hierbij past echter de kanttekening dat de benutting van het arbeidspotentieel (het aantal gewerkte uren per werkende per jaar) met gemiddeld 1.354 gewerkte uren tot de laagste in de EU-15 behoort. Twee factoren die de Nederlandse participatiegraad drukken, zijn het geringe aantal 55-plussers dat nog aan het arbeidsproces deelneemt en het relatief grote aantal arbeidsongeschikten.

²⁷ www.cbs.nl

²⁸ *Het Nederlandse ondernemingsklimaat in cijfers 2006*. (CBS, 2006), blz. 52 e.v.

²⁹ Eurostat 2004.

Kenmerkend voor het Nederlandse platteland is de naar Europese begrippen hoge bevolkingsdruk, de intensiteit van het grondgebruik en het grote landoppervlak dat de primaire agrarische sector in gebruik heeft. Van alle lidstaten is na Malta de bevolkingsdichtheid in Nederland met 452 inwoners per vierkante kilometer het hoogst, tegen gemiddeld 117 inwoners per vierkante kilometer in de EU-25. Van de bevolking in ons land woont 38% in het landelijk gebied. In Nederland is het aandeel bebouwd terrein drie maal groter dan in de EU als geheel (13% tegenover 4%³⁰).

Voor het landelijk gebied in Nederland geldt dat de stedelijke gebieden nergens ver weg zijn en de relaties tussen stad en land veelvoudig zijn. Het Nederlandse platteland voldoet dan ook in hoge mate aan de beschrijving die de Commissie geeft van platteland met een hoog peri-urbaan karakter: de plattelandsgebieden en –gemeenschappen zijn (overigens al sinds de Middeleeuwen) nauw verbonden aan de stedelijke samenleving en profiteren op talloze manieren van elkaars nabijheid. Tegelijk staat door de stedelijke druk het landgebruik – nog altijd sterk agrarisch van aard – onder druk van concurrerende activiteiten (industrie, infrastructuur, wonen, recreatie), met risico's voor het behoud van het natuurlijke, sociale en culturele erfgoed van de plattelandsgebieden.³¹ Toch neemt het areaal landbouwgrond in Nederland slechts langzaam af; voor de komende jaren wordt een afname verwacht met 0,35% per jaar.

Voor de landbouw biedt de nabijheid van de stad goede aanknopingspunten voor verbreding van de bedrijfsvoering. Volgens de CBS-landbouwtelling van 2003 hielden ruim 31.000 land- en tuinbouwbedrijven zich bezig met één of meer verbredings- of verdiepingsactiviteiten. In 11% van de gevallen gaat het daarbij om natuur- en landschapsbeheer. Andere voorkomende typen van verbreding zijn recreatie (3%), verkoop (6%) en loonwerk (6%). Het aandeel bedrijven met nevenactiviteiten ligt in Nederland lager dan gemiddeld in de EU-15, waar op 35% van de landbouwbedrijven nevenactiviteiten worden ontplooid (zie indicator 27 in bijlage 5). Natuur- en landschapsbeheer is in Nederland (met zoals gezegd 11%) de meest voorkomende verbreding die boeren toepassen, qua omzet is 'loonwerk' de belangrijkste nevenactiviteit.

De specifieke kenmerken van het platteland – ruimte, rust en groen – bieden veel mogelijkheden voor recreatie in natuur en in cultuurlandschappen. Daarmee wordt tegemoetgekomen aan behoeften van mensen aan ontspanning, beleving, beweging, bezinning en inspiratie. Ongeveer een vijfde van het aantal dagtochten in Nederland vindt plaats op het platteland; dit levert een tiende van de bestedingen bij dagtochten op (1,2 miljard euro in 2002). Het grootste deel van de overnachtingen wordt op het platteland geboekt. De recreatie kan omgekeerd belangrijke sociaal-culturele en sociaal-economische impulsen geven aan de plattelandssamenleving. Al zijn er grote verschillen tussen regio's en plaatsen, landelijk gezien neemt de sector 4% van het Bruto Nationaal Product in en biedt zij werk aan 380.000 mensen. Het is een zeer arbeidsintensieve sector waarin ook veel laaggeschoolden werk kunnen vinden. Bestedingen van toeristen op het platteland geven een aanzienlijke impuls aan de daar gevestigde ondernemers in de agrarische en dienstverlenende sectoren en dragen daarmee bij aan de instandhouding van het voorzieningenniveau en de leefbaarheid van het landelijk gebied.

Bij de groei van de recreatiesector is de duurzaamheid van recreatief-toeristische activiteiten een belangrijk aandachtspunt. Van ondernemers wordt verwacht dat zij de kwaliteiten van de omgeving – natuurwaarden waar zij zelf ook bij gebaat zijn – een plek geven in hun bedrijfsplan. Het recreatiebedrijfsleven in Nederland heeft in de afgelopen tien jaar innovaties op het gebied van milieu- en natuurverantwoord ondernemen doorgevoerd. De bewustwording van de noodzaak hiertoe heeft sterk postgevat en er zijn op dit punt ook initiatieven genomen en in praktijk gebracht. Recreatieondernemers maken werk van flora- en faunabeheer, extensief grondgebruik, het creëren van natuurlijke afscheidingen met water of de aanleg van boswallekes.

Uit verschillende studies (LEI, SER, SCP) blijkt dat er, gemiddeld genomen, geen grote verschillen zijn tussen de werkgelegenheid in stedelijke regio's en op het platteland. Uit het landelijke beeld van het SCP-rapport blijken bovendien geen grote achterstanden voor groepen als vrouwen en jongeren³². Dit

³⁰ Rural Development. Some facts and figures. DG AGRI, July 2005.

³¹ *Extended impact assessment* bij de plattelandsverordening, SEC(2004) 931, blz. 11. Gegevens uit deze paragraaf ook deels ontleend aan LEI-rapport *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland* (2005).

³² Vrouwen in het landelijk gebied nemen nog steeds in iets mindere mate dan vrouwen in de stad en eveneens iets minder dan mannen deel aan het arbeidsproces. Deze verschillen zijn echter beperkt en zijn in de periode 1992-2003 kleiner geworden. Ook werken vrouwen vaker in deeltijdbanen en is hun opleidingsniveau iets lager.

neemt overigens niet weg dat er tussen landelijke regio's onderling wel verschillen zijn. De daling van het aantal landbouwbedrijven (zie paragraaf 1.1) heeft op het Nederlandse platteland niet tot grote werkloosheid geleid; de werkgelegenheidsgroei in de commerciële en niet-commerciële dienstverlening en de industriële werkgelegenheid is in de minder verstedelijkte gebieden met 4% in de periode 1996–2003 sterker geweest dan in de verstedelijkte regio's, waar de werkgelegenheidsgroei gemiddeld 2,6% bedroeg in genoemde periode. De werkgelegenheid in de secundaire en tertiaire sector is gestegen van 5,9 tot 6,8 miljoen personen in 2003 (zie indicator 28 in bijlage 5)³³. Uit hetzelfde onderzoek van het Landbouw Economisch Instituut (LEI) komt naar voren dat de sectorstructuur van de werkgelegenheid in de minder verstedelijkte regio's niet veel afwijkt van die in de verstedelijkte regio's (70% dienstensector, 25% industrie en bouwnijverheid). In de sterk verstedelijkte gebieden is het aandeel van de dienstensector hoger en dat van industrie en bouwnijverheid lager. Alleen in de provincie Friesland is het aandeel van de primaire sector in de totale werkgelegenheid (met 7,2%) significant hoger dan 5%.

Het aandeel van de dienstensector in de totale toegevoegde waarde is in de periode 1995-2002 in Nederland gestegen van 68,6% naar 72,6%. De stijging doet zich in de minder verstedelijkte regio's sterker voor (stijging van 57,7 naar 63,1%) dan in de verstedelijkte regio's (stijging van 70,3 naar 74%) (zie indicator 33 in bijlage 5). Verder wijst de LEI-studie uit dat zich tussen de meer en minder verstedelijkte regio's geen grote sociaal-economische verschillen voordoen, al geven enkele niet-verstedelijkte regio's wel aanleiding tot enige zorg: Oost-Groningen, Zuidwest-Drenthe en Zeeuws-Vlaanderen. De economische ontwikkeling in de secundaire en tertiaire sector laat in de periode 1995-2002 een positief beeld zien: de toegevoegde waarde steeg van € 275.809 miljoen naar 384.483 miljoen in 2002 (zie indicator 29 in bijlage 5). Het aantal zelfstandigen is in de periode 1996-2004 toegenomen van 812.000 naar 935.000. De toename is in de minder verstedelijkte gebieden groter dan in de stedelijke gebieden (zie indicator 30 in bijlage 5).

Tezamen met de druk op de werkgelegenheid in de landbouw en het MKB, heeft de verstedelijkingsdruk niet alleen gevolgen voor de economische en ruimtelijke structuur, maar ook voor de cohesie van de plattelandssamenleving en het voorzieningenniveau. Dit noopt des te meer tot een integrale aanpak van de verschillende opgaven. Volgens recent onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)³⁴ is de leefsituatie op het platteland beter dan gemiddeld in heel Nederland en beter dan in de stedelijke gebieden. Dit heeft vooral te maken met de gunstiger woonsituatie, grotere maatschappelijke participatie en het hogere autobezit. Een relatief ongunstigere leefsituatie hebben op het platteland de jongeren en de alleenstaande ouderen. Bij de jongeren heeft dit vooral te maken met het lagere niveau van opleiding en beroep en de geringere deelname aan het volwassenenonderwijs. Bij de alleenstaande 65-plussers hangt de ongunstigere leefsituatie samen met een naar verhouding laag inkomen, relatief hoge woonlasten en een gering particulier vermogen.

Vergeleken met het platteland als geheel hebben plattelandsgebieden in de provincies Groningen, Drenthe, Friesland en Zeeland te maken met een minder goede leefsituatie. De kans op werkloosheid is hier het hoogst, er komen relatief veel tijdelijke arbeidscontracten voor en men werkt het minst vaak als zelfstandige en juist veelvuldig in deeltijdbanen. Bovendien is het Bruto Regionaal Product per hoofd van de bevolking en het besteedbaar inkomen per hoofd hier lager dan het landelijk gemiddelde.

Uit onderstaande tabel blijkt dat er geen significante verschillen bestaan tussen stedelijk en niet-stedelijk gebied voor wat betreft de toegang tot internet. Wel is in stedelijke regio's de beschikbaarheid van breedband hoger. Maar op het Nederlandse platteland heeft toch nog bijna de helft van de bewoners via breedband toegang tot internet. Dit aandeel ligt hoger dan het gemiddelde in de EU-15, dat 7,9% bedraagt (zie indicator 32 in bijlage 5).

In de agrarische sector is het aantal vrouwelijke bedrijfshoofden sinds 1992 verdubbeld. Werkloosheidscijfers voor jongeren in het landelijk gebied zijn, in vergelijking met die van leeftijdsgenoten in de stad, relatief gunstig.

³³ Terluin, I.J et al. *De plattelandseconomie in Nederland: een verkenning van definities, indicatoren, instituties en beleid*. LEI, Den Haag, 2004.

³⁴ SCP, *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*. Den Haag, januari 2006.

Onderzoek ICT gebruik huishoudens; 2005

Onderwerpen	Internet								
	Toegang tot internet		Type internetverbind. % alle huishoudens						
	Wel toegang internet	Geen toegang internet	Geen breedband				Breedband		
Totaal (geen) breedband			Analoog modem	ISDN	Mobiele telefoon, WAP, GPRS	Totaal breedband	ADSL	Kabel	
Huishoudkenmerken	% van alle huishoudens								
Zeer sterk stedelijk	80	20	23	18	5	4	58	40	19
Sterk stedelijk	81	19	23	18	6	2	57	34	24
Matig stedelijk	78	22	25	21	5	1	53	32	23
Weinig stedelijk	76	24	25	19	6	2	52	32	21
Niet stedelijk	74	26	28	22	7	2	46	28	18

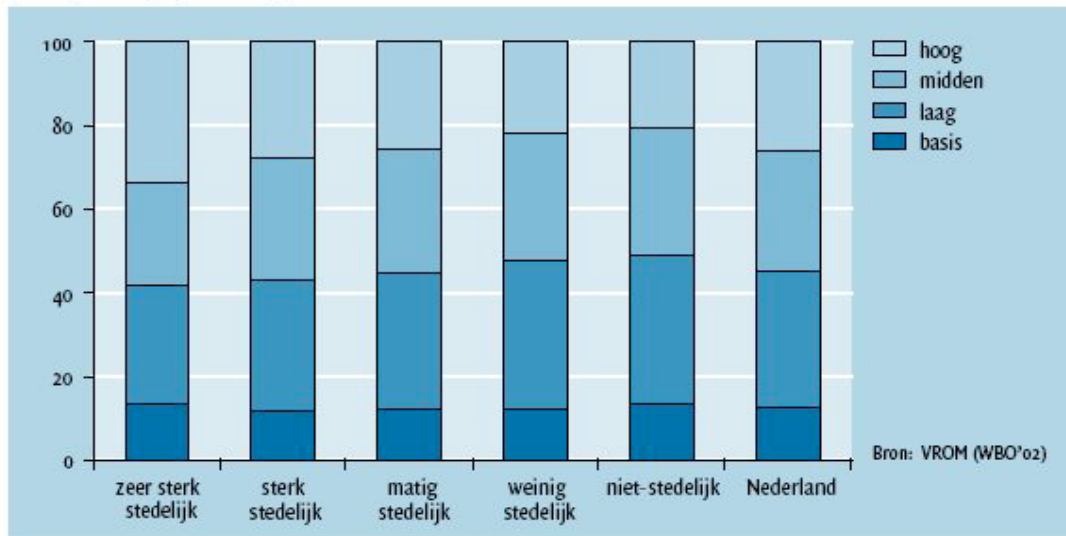
© Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg/Heerlen 2006-06-02

De inkomensongelijkheid op het platteland is laag, die in de grote stad hoog. De inkomens op het platteland blijken tamelijk gelijk verdeeld: er zijn relatief weinig armen en rijken. Wel is er een verschil tussen het niet-stedelijk en weinig stedelijk gebied, want in het laatstgenoemde categorie wonen relatief veel mensen met een hoog inkomen.

Het opleidingsniveau is in Nederland in het algemeen van een relatief hoog niveau. Het aantal mensen dat tertiair onderwijs heeft genoten blijft in Nederland verhoudingsgewijs internationaal wel wat achter, maar het aandeel volwassenen dat deelneemt aan onderwijs en trainingen ('levenslang leren') is daarentegen juist hoog. De plattelandsbevolking in Nederland is vergeleken met de stedelijke bevolking lager opgeleid.³⁵ Onder werkenden op het platteland stijgt het percentage hoogopgeleiden minder snel dan in het stedelijk gebied. Dit wordt vooral veroorzaakt door de trek van hoger opgeleide jongeren van het platteland naar de stad. Bovendien zijn er meer banen van lager en minder banen van hoger (wetenschappelijk) niveau en stijgt het gemiddelde beroepsniveau minder snel dan in de stad. Jonge generaties zijn weliswaar hoger opgeleid dan de oudere, maar er is nog steeds een niveauverschil tussen platteland en stad. Dit hoeft nog niet te betekenen dat de plattelandsbevolking daarmee een slechte(re) leefsituatie heeft. Uit de SCP-studie *Thuis op het platteland* blijkt dat het opleidingsniveau op het platteland goed aansluit bij het werkgelegenheidsaanbod, met als resultaat dat de plattelandsbevolking meer dan de stadsbevolking participeert in betaalde arbeid en minder vaak werkloos is. Het percentage volwassenen op het platteland dat deelneemt aan opleidingen is gestegen van 13,6% in 1999 tot 16,4% in 2004. Er is op dit punt weinig verschil in ontwikkeling tussen de minder verstedelijkte en de meer verstedelijkte gebieden (zie indicator 35 in bijlage 5).

³⁵ *Thuis op het platteland*, SCP januari 2006, hoofdstuk 5.

Voltooid opleidingsniveau van de bevolking van 25 jaar en ouder naar stedelijkheid en in Nederland als geheel, 2002 (in procenten)

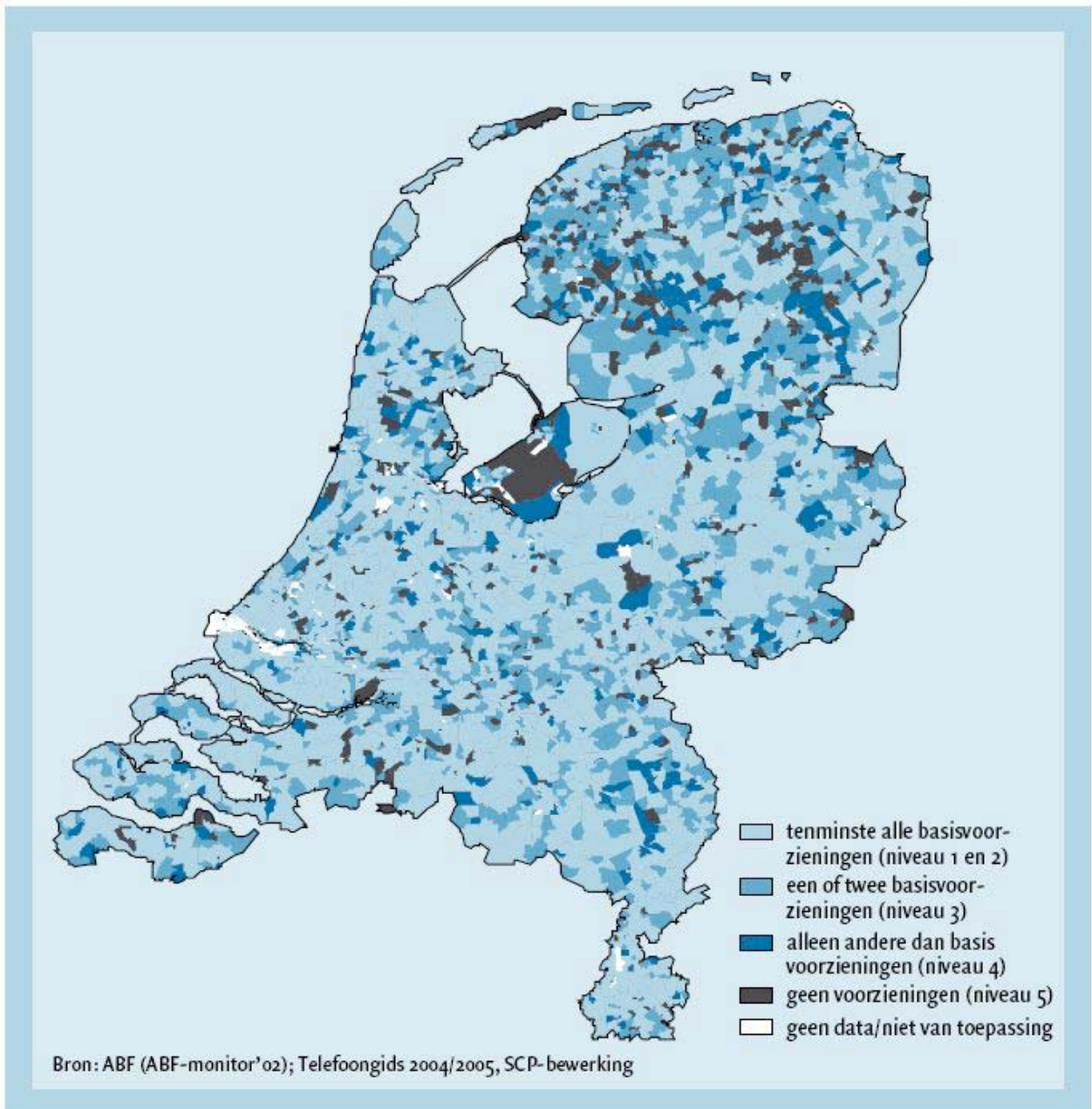
Door het SCP zijn in het bovengenoemde rapport de leefomstandigheden van jongeren en vrouwen op het platteland als volgt in kaart gebracht. Er zijn in vergelijking met het stedelijk gebied op het platteland veel kinderen en jongeren in de leeftijd van 0-19 jaar. Circa een op de tien plattelandsbewoners ziet groepen jongeren als buurtprobleem. Er wordt wel gesuggereerd dat er sprake zou zijn van verveling vanwege een gebrek aan voorzieningen en mogelijkheden voor vervoer. Voor de maatschappelijke kansen zijn opleiding en werk belangrijk. Om die te vergroten verruimt een relatief groot deel van de groep 20-34-jarigen het platteland voor de stad.

De leefsituatie van vrouwen in de weinig stedelijke gebieden is verbeterd ten opzichte van die in de niet-stedelijke gebieden. Hun sterk toegenomen arbeidsparticipatie en de daarmee verband houdende toegenomen automobilititeit hebben bijgedragen aan hun verbeterde leefsituatie. In vergelijking met het stedelijk gebied is de participatie van vrouwen aan betaalde arbeid een fractie lager, maar op het platteland is ook hun werkloosheid lager. Vergeleken met mannen hebben vrouwen op het platteland een lager beroepsniveau, minder vaste aanstellingen, minder kans op zelfstandig ondernemerschap, een grotere kans op deeltijdwerk en vaker deelname aan niet-kwalificerende opleidingen. Uit de analyses in dit rapport hebben we geen informatie over de wensen die plattelandsvrouwen zelf hebben omtrent arbeid.

Figuur 9

Vorzieningenindex per postcodegebied, 2002/2004/2005

Bron: SCP-rapport rapport *Thuis op het platteland*

In Nederland was in de periode 2000-2006 16.980 km² aangewezen als Leader-gebied, wat overeenkomt met 50% van het Nederlandse territorium. In deze Leader-gebieden woonden ongeveer 1.889.000 mensen, dat is zo'n 12% van de totale bevolking. Belangrijkste thema's binnen Leader waren 'Verbetering van de levenskwaliteit/leefbaarheid in plattelandsgebieden' en 'Valorisatie van natuurlijke en culturele hulpbronnen', op enige afstand gevolgd door de thema's 'Versterken van de regionale economie, het economische potentieel, de concurrentiekracht, dan wel de economische levenskwaliteit van het gebied' en 'Gebruik van nieuwe knowhow en nieuwe technologieën om de producten en diensten van plattelandsgebieden concurrerende te maken' voor. De overige thema's kwamen slechts incidenteel voor. Nieuwe toeristische activiteiten, versterking van de samenwerking tussen sectoren en/of ondernemers en versterking van de bedrijvigheid in het gebied zijn zichtbare resultaten van goedgekeurde Leaderprojecten.

Ontwikkelingsperspectief

Het LEI meent dat er weinig reden tot bezorgdheid is over de ontwikkeling van werk en inkomen in de dunner bevolkte gebieden van Nederland. Wel een zorgpunt is het behoud van de duurzame kwaliteit van het landschap (agrarisches landschap, natuur, bos, water en monumentale gebouwen). In hun recente adviezen aan de regering over het plattelandsbeleid hebben de Raad voor het Landelijk Gebied (RLG) en de Sociaal Economische Raad (SER) deze conclusie bevestigd, maar de SER voegde daar een aantal regionale problemen aan toe en benoemde uitdagingen die aandacht vereisen met het oog op de plattelandseconomie en de brede ontwikkeling van het platteland. Enige problemen zoals genoemd in het rapport van de SER:

- het aanbod van toeristisch-recreatieve voorzieningen voldoet onvoldoende aan de wensen van de samenleving;
- door de vergrijzing neemt de woonbehoefte in het landelijk gebied toe, plus de behoefte aan combinaties van wonen, winkelen en andere voorzieningen. In het algemeen is de leefbaarheid van het platteland gediend met verbetering en uitbreiding van de woningvoorraad;
- voorzieningen verschromelen. Het aantal winkels is sterk gedaald en ziekenhuizen bevinden zich meestal in steden. Vaak ontbreekt budget voor het onderhoud van voorzieningen. Combinaties van functies bieden oplossingen omdat kleine dorpsgemeenschappen niet in staat zijn om zelfstandig voorzieningen in stand te houden.

Tegelijk draagt een hoogwaardig peri-urbaan platteland in belangrijke mate bij aan het vestigingsklimaat van stedelijke regio's en Europese kennisregio's in het bijzonder. Dit peri-urbane platteland voorziet het stedelijk gebied met haar grote consumentenmarkt van vers voedsel en streekeigen producten, van recreatiemogelijkheden en van rust en ruimte. Ook biedt de peri-urbane zone economische ontwikkelingsruimte voor nieuwe diensten en producten en voor fysieke investeringen die bijdragen aan een duurzame ontwikkeling van zowel stad als platteland.

De SER concludeert:

Het Nederlandse platteland is best vitaal. Er zijn geen algemene sociaal-economische problemen: geen leegloop zoals in andere landen van de EU en evenmin grote werkloosheid. Plattelandsbewoners en ondernemers blijken in het algemeen goed in staat hun omgeving vitaal te houden. [...]

Het feit dat er geen algemene problemen voor de plattelandsgebieden te benoemen zijn, neemt niet weg dat er plaatselijk wel knelpunten zijn. In sommige gebieden betreft dat in hoofdzaak een tekort aan werkgelegenheid. In andere gaat het om woningnood of het verdwijnen van de laatste voorzieningen uit kleine dorpen, en in weer andere zijn dat het vinden van goede ruimte voor waterberging of het accommoderen van de vraag naar recreatie. De verschillen tussen gebieden geven aan dat de vitalisering van het platteland op gebiedsniveau moet worden aangepakt.

Het platteland staat voor de opgave de veelheid aan functies die het heeft – grofweg: op duurzame wijze wonen, werken en genieten – op een goede manier te combineren. Momenteel bestaat die opgave onder meer uit ruimte bieden aan dan wel ruimte maken voor:

- innovatie en schaalvergroting in de landbouw;
- verbredingsactiviteiten van de landbouw (natuurbeheer, zorgvoorzieningen);
- in het landschap passende MKB-bedrijvigheid in industrie en dienstverlening;
- groei en ontwikkeling van (duurzame) toerisme en recreatie;
- voldoende woningbouw, in regionaal verband afgestemd;
- water, landschap, natuur en biodiversiteit;
- basisvoorzieningen in dorpen.³⁶

Hoewel het Nederlandse platteland sociaal-economisch vitaal is, zijn er regionaal wel degelijk knelpunten, het meest op het gebied van landschap en leefbaarheid. Deze problemen zullen voornamelijk op gebiedsniveau aangepakt moeten worden. Volgens de SER ligt de sleutel voor succesvolle plattelandsontwikkeling in innovatief ondernemerschap, betrokken burgerschap en *bottom up* initiatieven.

³⁶ SER-advies *Kansen voor het platteland*, september 2005; zie ook RLG-advies *Tijd voor Kwaliteit*, juni 2005.

De sterkten en zwakten, kansen en bedreigingen van het Nederlandse platteland zijn in tabel als bijlage 6 bijgevoegd.

Voor een beschrijving van de regionale verschillen in omstandigheden en ontwikkelingsmogelijkheden, zie bijlage 2.

2 De Plattelandsstrategie op hoofdlijnen: de vertaling van de communautaire prioriteiten en de nationale keuzen

2.1 Het EU-kader

De verdere afbouw van de steun en de grotere marktwerking in de landbouw zal naar verwachting leiden tot verdere schaalvergroting in (vooral) de grondgebonden landbouw, wat weer uiteenlopende sociaal-economische en ecologische effecten tot gevolg kan hebben:

- schaalvergroting en kapitaalintensivering maakt bedrijfsopvolging moeilijker, maar kan ook leiden tot sterkere bedrijven die beter in staat zijn te investeren in verbetering van de kwaliteit van productie, diergezondheid, dierenwelzijn, milieuprestaties en landschapskwaliteit;
- bedrijfsbeëindiging leidt tot functieverlies of functieverandering voor agrarische bebouwing;
- er worden nieuwe bedrijfsconcepten ontwikkeld, die nieuwe eisen (kunnen) stellen aan ondernemerschap, ketenrelaties, de inrichting van het bedrijf, infrastructuur, de verwerving en de benutting van kennis;
- waarden als natuurlijke en cultuurhistorische authenticiteit en kwaliteit en het leveren van ecosysteemdiensten, zoals natuurlijke ziekte- en plaagregulatie en het voorkomen van hittestress bij klimaatverandering, kunnen worden aangetast door het vormen van grotere landbouwpercelen met minder landschapselementen en sloten.

In de Europese strategische richtsnoeren voor plattelandontwikkeling wordt de visie van de Europese Raad op het plattelandsbeleid als volgt weergegeven: het Europese landbouwmodel is een spiegel van de multifunctionele rol van de landbouw zoals die tot uiting komt in de rijkdom en diversiteit van landschappen, levensmiddelen en cultureel en natuurlijk erfgoed. De leidraad voor het GLB, het marktbeleid en het plattelandontwikkelingsbeleid is in 2001 vastgesteld tijdens de Europese Raad van Göteborg en in juni 2003 bekrachtigd in de conclusies van het voorzitterschap van de Europese Raad van Thessaloniki: "Goede economische prestaties moeten samengaan met een duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen".

Het Europees plattelandontwikkelingsbeleid zal zich in de toekomst met name richten op de agrovoedingssector, het milieu en de plattelandseconomie en -bevolking in ruimere zin. De nieuwe generatie strategieën en programma's voor plattelandontwikkeling worden daarom opgebouwd rond drie assen of kerndoelen³⁷:

- versterking van de concurrentiekracht van land- en bosbouw door ondersteuning van herstructurering, ontwikkeling en innovatie;
- verbetering van het milieu en het platteland door ondersteuning van landbeheer;
- verhoging van de levenskwaliteit op het platteland en het bevorderen van diversificatie van de economische bedrijvigheid.

Een vierde as, gebaseerd op de Leader-ervaringen, zal in combinatie met de doelen uit de drie inhoudelijke assen mogelijkheden bieden voor innovatieve vormen van beleidsvorming en –uitvoering, gebaseerd op een bottom up benadering van plattelandontwikkeling.

In de strategische richtsnoeren worden de prioriteiten binnen de assen nader toegespitst. Daaruit spreekt de ambitie het plattelandsbeleid te richten op het bevorderen van een sterke en dynamische agrovoedingssector, de instandhouding van biodiversiteit en van landbouw- en bosbouwsystemen met hoge natuurwaarden, de implementatie van de Kaderrichtlijn Water, het tegengaan van klimaatverandering en versterking van de leefbaarheid en diversificatie van de plattelandseconomie. Deze hoofdoelen - versterking van de concurrentiekracht, duurzame economische ontwikkeling en een aantrekkelijk woon- en werkklimaat - staan ook centraal in het Nederlandse beleid ten uitvoer van de Lissabonstrategie.

2.2 Het Nederlandse kader

Versterking van de economische structuur is kerndoel van het kabinetsbeleid. In het Nationaal Hervormingsprogramma 2005-2008 in het kader van de Lissabonstrategie, schrijft Nederland te

³⁷ Verordening (EG) nr. 1698/2005 van de Raad, artikel 4.

streven naar herstel van de economische kracht en de concurrentiepositie door hogere arbeidsdeelname, hogere productiviteitsgroei en een verantwoorde ontwikkeling van lonen. De hervormingsagenda van het kabinet bevat maatregelen om de werkgelegenheid en de arbeidsparticipatie te bevorderen, de kenniseconomie te versterken, mobiliteit mogelijk te maken en de overheidsfinanciën structureel te verbeteren. Het versterken van kennis en innovatie beschouwt Nederland als een motor voor duurzame groei. Daarnaast richt het beleid zich op het verbeteren van de mogelijkheden om te ondernemen en te investeren, onder andere door een aantrekkelijk vestigingsklimaat te realiseren.

De hoofdlijnen voor het Nederlandse plattelandsbeleid in brede zin zijn door kabinet en Kamer in 2004 vastgesteld in de *Agenda voor een Vitaal Platteland (AVP)*. De AVP bevat een brede agenda, zoals de minister van LNV in zijn inleiding op deze nota schrijft: “de vitaliteit van een gebied wordt bepaald door een bloeiende economie, goede woonomstandigheden, een levendige sociale structuur en een sterke identiteit, een gezond functionerend ecosysteem en een aantrekkelijk landschap. Juist vanwege de samenhang tussen die factoren is [de] *Agenda voor een Vitaal Platteland (AVP)* als een integrale kabinetsnota geschreven.” In de AVP worden daarom de verschillende maatschappelijke functies die het platteland vervult – als plek om te wonen, te werken en te recreëren en als ‘voorraadkamer’ van natuurlijke hulpbronnen – in samenhang benaderd. Naast de AVP is de inbreng van de provincies medebepalend geweest voor de NPS. Zij hebben hun visie op het platteland en plattelandsbeleid en het beleid dat zij voorstaan neergelegd in concrete tekstvoorstellen die als input voor deze NPS hebben gediend.

September 2005 heeft de regering een toekomstvisie op de Nederlandse landbouw uitgebracht, *Kiezen voor Landbouw*, die richting geeft aan de land- en tuinbouw voor de komende jaren. In *Kiezen voor Landbouw* beschrijft de minister van LNV welke trends en ontwikkelingen hij waarneemt die van belang zijn voor de toekomst van de land- en tuinbouw in Nederland. Hij beklemtoont daarbij het grote belang van de Nederlandse agrocluster voor de nationale economie. Als belangrijke uitdagingen voor de Nederlandse landbouw noemt *Kiezen voor landbouw*:

1. in samenwerking met alle schakels van de keten werken aan nieuwe concepten voor productie, verwerking en vermarkting van agrarische producten en grondstoffen, waarbij zowel aan fysieke producten als aan groene diensten en andere vruchten van verbrede landbouw moet worden gedacht;
2. de noodzaak om de milieudruk vanuit de landbouw verder te beperken en een maatschappelijk hoog gewaardeerd cultuurlandschap in stand te houden.

Het beleid voor het platteland en voor de landbouw zal ruimte geven aan initiatiefnemers; de overheid en de markt bepalen de maatschappelijke kaders waarbinnen bedrijvigheid mag plaatsvinden, de overheid stelt zich op als partner van ondernemende mensen door waar mogelijk hen te helpen hun initiatieven in praktijk te brengen, onder andere via het instrumentarium van het POP. Concreet gaat het dan bijvoorbeeld om bedrijfsadviesing, bedrijfsmodernisering, het verbeteren van de kwaliteit van de productieomgeving, het tegemoet komen aan eisen die vanuit de keten worden gesteld. In algemene zin sluit de Leaderaanpak zeer goed aan bij de hier geschetste filosofie. Voor de verhouding tussen rijk en andere overheden is het uitgangspunt ‘decentraal wat kan, centraal wat moet’; maatwerk kan het best op gebiedsniveau tot stand worden gebracht.

Maar de ‘gereedschapskist’ van het plattelandsbeleid bevat vanzelfsprekend een ruimere set van instrumenten dan het (financiële) stimuleringsinstrumentarium van het POP. Zo is de uit het beleid voortvloeiende normstelling met betrekking tot milieu, dierenwelzijn en diergezondheid wettelijk verankerd. Verder maakt de Nederlandse overheid gebruik van financiële en fiscale stimulansen om gewenst gedrag te stimuleren en ongewenst gedrag te ontmoedigen. Voorbeeld hiervan is het fiscaal aantrekkelijk maken van investeringen in milieuvriendelijke productiemiddelen. Een ander belangrijk instrument is het stimuleren van onderzoek, onderwijs en voorlichting. De Nederlandse overheid besteedt hier grote bedragen aan. Niet in de laatste plaats tenslotte worden ontwikkelingen op het platteland gestuurd door het instrumentarium van de ruimtelijke ordening en door het actieve optreden van de overheid als eigenaar of beheerder van gebieden.

De inzet van het POP2 moet nadrukkelijk binnen die bredere beleidscontext en inzet van beleidsinstrumenten worden beschouwd. De overheid geeft zo mede richting aan de ontwikkelingen in de agrarische sector en op het platteland, maar biedt geen blauwdruk en stelt geen kwantitatieve doelen ten aanzien van de omvang of het karakter van de agrarische sector. In het programma zullen

ten aanzien van afzonderlijke maatregelen vanzelfsprekend wel beoogde resultaten (kunnen) worden benoemd.

2.3 De prioriteiten in POP2

Een vitaal platteland kan niet zonder een vitale landbouw. Voor de Nederlandse land- en tuinbouw liggen grote uitdagingen in het verschiet, waarbij het belang van een levenskrachtige, duurzaam werkende agrarische sector voorop staat. De landbouw levert een belangrijke bijdrage aan de economie en vervult een cruciale rol als beheerder van het landschap. In die zin levert het Nederlandse agrocluster als geheel een belangrijke bijdrage aan het verwezenlijken van de Lissabonstrategie.

Boeren zullen in het nieuwe Nederlandse POP de belangrijkste begunstigden zijn van een groot deel van de maatregelen. De ontwikkeling van het ondernemerschap staat in het POP centraal. Dit geldt voor de maatregelen bedoeld voor het versterken van de concurrentiekracht, maar evenzogoed voor de maatregelen gericht op het beheer van natuur en landschap en diversificatie van de regionale economie.

In het Nederlandse POP2 staat een integrale (agrarische) transformatieopgave centraal. Innovatieve en structuurversterkende maatregelen gaan daarbij zoveel mogelijk hand in hand met de belangrijke opgaven om de milieudruk vanuit de land- en tuinbouw verder te verminderen en te voldoen aan onder andere de verplichtingen uit hoofde van de Kaderrichtlijn Water. Het spreekt vanzelf dat alleen duurzame ontwikkeling toekomstbestendig is.

Nederland streeft naar een goed evenwicht tussen de kwaliteit van natuur en landschap enerzijds en het gebruik daarvan voor wonen, recreatie, gezondheid en persoonlijk welbevinden anderzijds.

Belangrijke (Europese) milieuthema's die het Nederlandse POP2 accent krijgen, zijn behoud biodiversiteit, duurzaam waterbeheer en het klimaatbeleid; verschillende maatregelen uit de tweede as zijn op de aanpak van deze thema's gericht. In veel gevallen hangen de verschillende beleidsopgaven van het natuur- en milieubeleid sterk met elkaar samen, wat een extra argument vormt voor een integrale aanpak van deze milieupgaven. Het accent ligt in het POP2 op maatregelen voor biodiversiteit, de klimaat- en waterdoelen lopen daar in mee. In de veenweidegebieden bijvoorbeeld is een hoog waterpeil van belang i.v.m. het verminderen van de afbraak van veen (wat leidt tot CO₂ uitstoot). Maar een hoog waterpeil is eveneens van belang voor de opvang van water en voor de opvang van weidevogels (biodiversiteit). Om deze combinatie van doelen te realiseren is een handicapvergoeding nodig (boeren zijn noodzakelijk voor het beheer). Verder wordt in het kader van de maatregel agromilieuverbintenissen bijvoorbeeld de aanleg van poelen en landschapselementen gefinancierd. Behalve dat deze bijdragen aan biodiversiteit, zijn poelen ook van betekenis voor de vermindering van verdroging. Aanleg van landschapselementen draagt tevens bij aan opname CO₂ en daarmee aan vermindering van de klimaatproblematiek. Ook de eerste bebossing van landbouwgrond draagt bij aan het realiseren van de klimaatdoelstellingen.

Waar duurzame ontwikkeling een leidend beginsel voor het Nederlandse POP zal zijn, is de consequentie dat niet alleen maatregelen onder as 2 zullen bijdragen aan verbetering van de kwaliteit van milieu, natuur en landschap, maar dat ook onder de overige assen de inzet zal zijn deze te laten bijdragen aan het verhogen van de duurzaamheid van de plattelandsontwikkeling. Zo wil Nederland ook in as 1 van POP2 een aantal maatregelen nemen die positieve (bij)effecten (kunnen) hebben voor milieu en natuur, zoals:

- 'opleiding en kennisverspreiding' en 'bedrijfsadvisering' kunnen een bijdrage leveren aan het 'vergroenen' van de bedrijfsvoering in diverse opzichten, bijvoorbeeld het verminderen van emissies en meer nuttig hergebruik van afval en reststromen;
- de maatregel 'bedrijfsmodernisering' zal ook ingezet kunnen worden voor het stimuleren van investeringen die leiden tot extra milieurendement, bijvoorbeeld op het gebied van vermindering energiegebruik of het terugdringen van gasvormige emissies (ammoniak, geur, fijn stof) uit de veehouderij;
- inzet van de maatregelen 'samenwerking bij innovatie' en 'verhogen toegevoegde waarde' kan direct of indirect leiden tot innovaties die ook voor het milieu positief uitpakken;
- de 'deelname aan voedselkwaliteitsschema's' en 'promotie en afzetbevordering van de producten uit die schema's' moeten in het algemeen leiden tot productie van producten van meer kwaliteit.

Die hogere kwaliteit kan, zoals bij biologische landbouw evident is, ook ten goede komen aan het milieu.

Daarnaast zal Nederland in het POP2 met maatregelen in as 1 geen activiteiten met als hoofddoel 'verbeteren concurrentievermogen' ondersteunen, die niet voldoen aan de (communautaire) minimumnormen en zal Nederland er naar streven om vooral activiteiten te ondersteunen die voor milieu en natuur een hoger ambitieniveau hebben dan de verplichte minimumnorm vastgelegd in wet- en regelgeving. Zo zal Nederland bij de herverkavelings- en landinrichtingsprojecten onder de maatregel 'verbeteren infrastructuur' ook zo goed mogelijk rekening houden met de eisen en randvoorwaarden voortvloeiend uit de verschillende functies van het platteland.

Voor wat betreft as 3 kunnen de maatregel 'instandhouding/opwaardering landelijk erfgoed' en in mindere mate de maatregelen 'oprichting en ontwikkeling ondernemingen' en 'diversificatie naar niet agrarische activiteiten' een bijdrage leveren aan water- en klimaatdoelen. Voor as 3 kan bijvoorbeeld worden ingezet op kwaliteitsregelingen voor de recreatief-toeristische sector, die niet alleen kunnen worden ingezet om een verbreding van het aanbod te bewerkstelligen (bijvoorbeeld door koppeling te leggen met de zorgsector), maar ook voor het verbeteren van de milieucondities. Ook voor het MKB worden regelingen ontwikkeld die stuwend moeten zijn op het gebied van innovatie en kennis, waarbij duurzaamheid een belangrijk element is. Daarnaast biedt het POP2 de provincies de ruimte om structureel (in de vorm van meerjarenprogramma's) extra te investeren in landschap en cultuurhistorie. Hiermee wordt een veel duurzamere aanpak bereikt voor het versterken van deze waarden dan met relatief kleine, eenmalige plannen mogelijk is.

De Plattelandsverordening biedt de Europese lidstaten een goed doordacht, werkbaar en compleet pakket aan maatregelen. Niet alle maatregelen zijn daarbij relevant voor alle lidstaten. Zo is Nederland, anders dan bijvoorbeeld Duitsland, geen bosbouwland bij uitstek. Waar Nederland investeert in bos, gaat het vaak om natuur en recreatie. In as 1 zal bosbouw dan ook slechts een ondergeschikte rol spelen. Ook heeft Nederland geen specifiek vestigingsbeleid voor nieuwe, jonge agrarische ondernemers, omdat geheel Nederland al agrarisch wordt gebruikt en er op veel plaatsen noodzaak is tot schaalvergroting. Wel sluit de Nederlandse behoefte aan bij delen van elk van de assen. Voor de feitelijke realisatie van de achterliggende ambities van de maatregelen heeft Nederland een veelvoud van de middelen nodig dan de EU cofinanciert.

In de lidstaat Nederland, waar het platteland een hoog peri-urbaan karakter heeft, moet daarbij de balans behouden en waar nodig gevonden worden tussen open gebieden, agrarische activiteiten en stedelijke activiteiten en structuren. De opgave bestaat eruit oplossingen te vinden die bijdragen aan het herstel en behoud van het evenwicht tussen stad en platteland. Daarbij gaat het vooral om diversificatie van de plattelandseconomie en van de werkgelegenheid door het ontwikkelen van nieuwe vormen van maatschappelijk gewenste dienstverlening. Maar ook de versterking van het plattelandstoerisme is hiervoor van betekenis. In het POP2 wordt hieraan bijgedragen door bijvoorbeeld steun voor de aanleg van kleinschalige infrastructuur (informatiecentra, bewegwijzering), verbetering van de toegankelijkheid en verruiming van logiesmogelijkheden. De sleutel ligt bij vernieuwend ondernemerschap, betrokken burgerschap en initiatieven van onderop.

Om de ecologische en landschappelijke waarden van het platteland te behouden zijn groene diensten van groot belang. Alleen met behulp van een natuurvriendelijke landbouw en specifieke beheersmaatregelen gericht op waardevol cultuurlandschap kunnen de biodiversiteitsdoelstellingen worden gehaald en kan de vervlakking van het landschap worden tegengegaan. Boeren (en andere plattelandsondernemers) zijn daarmee een belangrijke leverancier van maatschappelijke gewenste groene diensten.

Investeringen in erfgoed zijn noodzakelijk om de cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten te behouden, te versterken en te vermarkten. Binnen het POP2 wordt ingezet op beheer en behoud van de cultuurhistorische landschappen, met name door het financieren van landbeheer gericht op het ecologisch onderhoud van landschapselementen (aanleg van landschapselementen onder as 3).

Om te kunnen blijven innoveren moeten (plattelands)ondernemers over een hoog kennisniveau beschikken, waarbij het van wezenlijk belang is dat ze van elkaar kunnen leren en makkelijk toegang hebben tot aanwezige kennis bij instellingen en instituties. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, staat de Nederlandse land- en tuinbouw voor de belangrijke opgave om de milieudruk verder te

verminderen. Innovatieve en structuurversterkende maatregelen onder met name as 1 zullen waar mogelijk hieraan bijdragen.

De POP-middelen worden voor een deel ingezet om de milieu- en watercondities te verbeteren. Het gaat dan in het bijzonder om de milieu- en watercondities in en rondom de EHS (met prioriteit voor de zeer kwetsbare natuurgebieden en de Vogel- en Habitatrichtlijngebieden). Ter vergroting van de ecologische, landschappelijke en recreatieve kwaliteit worden diverse maatregelen getroffen. Dit vindt plaats onder as 2, bijvoorbeeld via agromilieuverbintenissen. Maar ook in as 1 worden in maatregel 121 in het kader van bedrijfsmodernisering bijvoorbeeld duurzaamheidsinvesteringen ondersteund, gericht op het terugdringen van emissies naar het milieu (ammoniak, geur, broeikasgassen).

Voor de gehele programmaperiode geldt, dat water als onderdeel van andere maatregelen zal 'meekoppelen'. Dit betekent dat bij de concrete invulling en toepassing van maatregelen doelen gericht op waterkwaliteit en -kwantiteit een rol spelen. Bestuurlijk is afgesproken de inzet voor water in POP2 minimaal te handhaven op het niveau van het huidige programma. De opgaven die volgen uit de doelstellingen van de Kaderrichtlijn Water zullen (beperkt) meekoppelen met de maatregelen onder de verschillende assen. Daarnaast wordt een deel van het budget ter bestrijding van verdroging onder POP2 ingezet via de maatregel non-productieve investeringen (as 2). Uiterlijk 2009 zijn de stroomgebiedsbeheerplannen voor de stroomgebieden van Rijn, Maas, Schelde en Eems gereed. De in het kader van de Kaderrichtlijn Water vast te stellen waterkwaliteitsnormen kunnen leiden tot aanpassing van de beleidsdoelen, waarbij mogelijk van het POP2 gebruik zal worden gemaakt om deze doelen te helpen realiseren. Dit wordt gezien bij de *mid term review*.

Tenslotte is het streven de houtproductiefunctie van het bos zo goed mogelijk te benutten. Beter samenwerking tussen houtproducenten, verwerkers en derden in de keten en het verhogen van de toegevoegde waarde van bosproducten, moet hieraan bijdragen.

De doelen die Nederland met behulp van het POP2 wil realiseren zijn globaal de volgende:

- het ondernemerschap en in het bijzonder het innovatief vermogen van het agrocluster versterken, bijvoorbeeld door ketenversterking, het verbeteren van de fysieke omstandigheden waarin het agrarisch bedrijfsleven moet opereren en het bevorderen dat de sector beter voldoet aan maatschappelijke randvoorwaarden op het gebied van milieu, waterbeheer, voedselkwaliteit, diergezondheid en dierenwelzijn (as 1);
- duurzaam beheer van Natura 2000-gebieden en versterking van de biodiversiteit, behoud en versterking van waardevolle cultuurlandschappen, met name in de Nationale Landschappen, en herstel van watersystemen gericht op economisch en ecologisch duurzaam peilbeheer, een goede kwaliteit van het grond- en oppervlaktewater en het tegengaan van verdroging van natuur- en landbouwgrond (as 2);
- verbreding van de activiteiten op agrarische bedrijven, versterking van micro-ondernemingen op het platteland, vergroten van de toegankelijkheid van het platteland en bevorderen van het plattelandstoerisme (as 3);
- verbetering van het bestuur en de mobilisatie van het reeds in de plattelandsgebieden aanwezige ontwikkelingspotentieel (as 4).

Zoals uit de analyse is gebleken, is er niet één bepaalde prioriteit die er voor het Nederlandse plattelandsbeleid uitspringt. Nederland wil 30% van het POP-budget inzetten voor maatregelen ter bevordering van de concurrentiekracht van de landbouw (as 1), 30% voor beheer van natuur en landschap (as 2) en 40% gecombineerd voor diversificatie platteland (as 3) en de Leader aanpak (as 4), waarbij er overigens ruimte zal zijn om ook de doelen van de assen 1 en 2 ten uitvoer te brengen via Leader. In de vierde as, Leader, zal Nederland ten minste 10% van het budget inzetten.

De provincies vormen in de Nederlandse constellatie de overheid die het gebiedsgerichte beleid regisseert en doet uitvoeren. De provincies kiezen welbewust voor een benadering waarbij de maatregelen van as 3 in den brede worden ingezet. Provincies vertalen de mogelijkheden van de derde as vanuit de eigen kennis over de situatie in het landelijk gebied, en de kennis daarover van betrokken partijen zoals gemeenten en maatschappelijke organisaties, naar de eigen provinciale, regionale of lokale situatie. Dit leidt ertoe dat op provinciaal niveau keuzen zullen worden gemaakt over de toe te passen maatregelen die zijn toegesneden op de specifieke situatie. Dit gebeurt in samenwerking met en met input van regionale en lokale partijen en overigens ook op grond van politiek bestuurlijke overwegingen. Zo zal het noodzakelijke maatwerk worden geleverd. Bovendien is

het voor een integrale aanpak noodzakelijk dat meerdere, elkaar aanvullende mogelijkheden beschikbaar zijn. Ook de mogelijkheden om de inzet van maatregelen over de jaren te variëren geeft de provincie de noodzakelijke ruimte om middelen doelgericht in te zetten.

Nederland heeft, binnen het kader van de Plattelandsverordening, behoefte aan ruimte voor de uitvoering van integrale plattelandsprojecten. Deze wens komt voort uit de omstandigheid dat in de Nederlandse context van een 'druk platteland' met een zeer hoge bevolkingsdichtheid, een sterk concurrerende internationaal georiënteerde landbouw met een intensieve productie en een grote verwevenheid van verschillende functies (landbouw, natuur, recreatie, water) op het platteland, de problemen en oplossingen vaak gezocht moeten worden in combinaties van factoren. Problemen op het platteland moeten daarom vaak integraal worden benaderd, dat wil zeggen: rekening houdend met verschillende aspecten die tegelijkertijd van belang zijn. Ook de Nederlandse bestuurlijke praktijk, waarbij het plattelandsbeleid vergaand is gedecentraliseerd, maakt dat er behoefte is aan lokaal maatwerk, wat betekent dat de verschillende opgaven voor een gebied in samenhang worden aangepakt. Nederland wil in de nieuwe programmaperiode ook sterk inzetten op dergelijke integrale praktijken.

In de figuur hierna is schematisch in beeld gebracht hoe de EU-doelen en –maatregelen en de nationale prioriteiten voor het plattelandsbeleid (tweede kolom) in het POP samenkomen:

2.4 Meerwaarde EU cofinanciering

De hierboven genoemde doelen zullen sneller en makkelijker gerealiseerd kunnen worden met actieve inzet en steun door de overheid. Het gaat immers vaak om investeringen en te maken kosten die in veel gevallen uit maatschappelijk oogpunt beslist gewenst zijn, maar waarvan het doorberekenen van alle kosten in de markt niet altijd even goed mogelijk is. Dit is onder as 1 onder andere het geval bij investeringen die gericht zijn op het boeken van (extra) milieuwinst op landbouwbedrijven of het vergoeden van de extra kosten van het deelnemen aan voedselkwaliteitssystemen. Voor as 2 gaat het hier bijvoorbeeld om maatregelen gericht op het stimuleren van natuurvriendelijke landbouw en landschapsbeheer.

Daarnaast streeft Nederland in het POP2 doelen na die naar hun aard en schaal het belang en de reikwijdte van de individuele ondernemer overstijgen. Voorbeelden hiervan zijn investeringen in de fysieke productieomgeving, het ondersteunen van (de extra kosten van) samenwerking ten behoeve van het ontwikkelen van innovaties, kennisontwikkeling en –verspreiding onder as 1. Maar ook doelen op het gebied van waterbeheer en de aanleg van (agro)toeristische voorzieningen onder assen 2 en 3 zijn hier voorbeelden van. Tenslotte zijn er op het platteland publieke belangen in het geding, die zonder daadwerkelijke overheidssteun maar moeilijk bevorderd of gewaarborgd kunnen worden. Daarbij kan worden gedacht aan investeringssteun voor in het bijzonder jonge boeren (as 1), het behoud van landbouw in gebieden met een handicap (as 2) en het verbreden van de plattelandseconomie en het versterken van de leefbaarheid in en rond de dorpen (as 3).

Of de in deze strategie en het POP2 gestelde doelen gerealiseerd zullen worden is van veel meer factoren afhankelijk dan van financiële steun vanuit het POP. Dit geldt in versterkte mate nu het budget dat vanuit Europa voor cofinanciering van het Nederlandse plattelandsbeleid beschikbaar komt de komende jaren naar beneden is bijgesteld en zo'n 6 à 7% bedraagt van het totaal in Nederland voor het platteland beschikbare budget bedraagt. Immers, via het Investeringsbudget Landelijk Gebied (ILG) wordt in de periode 2007-2013 meer dan 3 miljard euro aan nationale middelen ingezet in het kader van het gebiedsgericht beleid. Daar komt nog provinciaal geld bij en nationaal budget dat buiten het ILG om wordt besteed. In totaal gaat het om meer dan 6 miljard euro voor de gehele volgende POP-periode.

De invloed van andere factoren dan subsidieverlening door de overheid is vaak veel groter op het uiteindelijke presteren van individuele bedrijven, van sectoren in de landbouw en van de landbouw als geheel. Hiervoor is al gewezen op de inzet van andere beleidsinstrumenten door de overheid. De werking van de markt, tijdig inspelen op wensen van (potentiële) afnemers, het aanpassen en toepassen van technologieën en technieken, ontwikkelingen in de samenleving en de fysieke omgeving, veranderende (publieke dan wel private) normen en standaarden hebben allemaal invloed op de concurrentiepositie van bedrijven in de agrosector.

Voor het behalen van natuur- en milieudoelen en versterking van de plattelandseconomie in bredere zin geldt vanzelfsprekend evenzeer dat financiële impulsen slechts één van de bepalende factoren zijn. Ook de omvang van de beschikbare middelen voor ondersteuning door de overheid is van belang voor de uiteindelijke effecten. Het is dan ook niet eenvoudig in het kader van deze strategie de effecten van het EU-beleid te isoleren van de andere factoren, die van invloed zijn.

Het voorgaande neemt niet weg dat de financieringsmogelijkheden via POP2 als ondersteuning en aanjaaginstrument voor verandering en vernieuwing kunnen dienen. Bovendien maakt een Europese bijdrage het mogelijk om de schaal of de kwaliteit van initiatieven en projecten te verbeteren: met meer geld is meer mogelijk. Europese cofinanciering is soms ook de factor die extra nationale initiatieven en middelen 'losmaakt', zoals bij landinrichting het geval is. In hoofdstuk 3 wordt hierop per as nader in gegaan. Tenslotte geeft het EU Plattelandsbeleid richting en sturing aan het nationaal beleid en geeft de EU-betrokkenheid nieuw vertrouwen aan de actoren van het platteland.

3 Strategie per as

In dit hoofdstuk wordt de inzet van Nederland per as op hoofdlijnen weergegeven, zoals deze voortvloeit uit de keuzen die in het vorige hoofdstuk zijn geformuleerd. Telkens wordt daarbij het betreffende richtsnoer uit de EU-Plattelandsstrategie vermeld dat specifiek op deze as ('zwaartepunt') van toepassing is. Voor POP2 in zijn geheel streeft Nederland in termen van de gemeenschappelijke impact indicatoren de volgende doelen na:

Doelen POP2 voor de gemeenschappelijke impact indicatoren en uitgangssituatie.

Common impact indicator	Uitgangssituatie: baseline-indicatoren (zie bijl. 5)		Doel 2013
	baseline-indicator	Uitgangswaarde	
Economische groei (netto toegevoegde waarde)	Economische ontwikkeling primaire sector (bruto toegevoegde waarde, mln €)	10.067 (2002)	Duurzame economische groei (trendmatige raming: groei van 2%/jaar)
	Economische ontwikkeling voedingsmiddelenindustrie (idem)	11.086	
	Economische ontwikkeling secundaire en tertiaire sectoren (idem)	384.483 (2002)	
Scheppen van werkgelegenheid (netto toegevoegde FTE's)	Werkgelegenheidsontwikkeling primaire sector (in duizenden personen)	181 (2003)	Nagestreefde arbeidsparticipatie nationaal 'algemeen': 70%
	Werkgelegenheidsontwikkeling voedingsmiddelenindustrie (idem)	130,8 (2003)	
	Werkgelegenheidsontwikkeling secundaire en tertiaire sector (idem)	6.835 (2003)	Bevorderen werkgelegenheid op het platteland
Arbeidsproductiviteit (verandering in bruto toegevoegde waarde per FTE)	Landbouw (bruto toegevoegde waarde per 'annual work unit' in duizenden €)	43,2 (2005)	CPB raamt een productiviteitsgroei van 1,5% per jaar voor de gehele economie; specifiek voor de marktsector is dit 2%
	Voedingsmiddelenindustrie (bruto toegevoegde waarde per werknemer in duizenden €)	75,9 (2003)	
	Bos (bruto toegevoegde waarde per werknemer in duizenden €)	25,2 (2002)	
Keren achteruitgang biodiversiteit (verandering in trend achteruitgang biodiversiteit gemeten aan de populaties van weidevogelsoorten)	Populatie van weidevogels (indexcijfer 2004 populatie weidevogels, 1990=100)	Gele kwikstaart: 71; graspieper: 77; grutto: 67; Kievit: 85; kuifeend: 132; scholekster: 50; slobeend: 71; tureluur: 112; veldleeuwerik: 39	Achteruitgang biodiversiteit moet in 2010 tot staan zijn gebracht. Realiseren duurzame instandhouding in 2020 van alle in 1982 van nature voorkomende soorten.
Behoud land- en bosbouw met hoge natuurwaarde (veranderingen in land- en bosbouwgebieden met hoge natuurwaarden)	Landbouwgrond met hoge natuurwaarde (% percentage van totale oppervlakte landbouwgrond)	2 % (2005)	Handhaven oppervlakte landbouwgrond en bos met hoge natuurwaarde op het huidige niveau van 2% totale opp. landbouwgrond
Verbetering van de waterkwaliteit (verandering bruto nutriëntbalans)	Stikstofoverschot (kg/ha)	226 (in 2000)	Verdergaande verbetering waterkwaliteit. Stikstofgebruiksnormen in 2009 gericht op realiseren 50 mg-norm nitraat in bovenste grondwater en oppervlaktewater. In 2015 fosfaatevenwichtsbemesting.
Bijdrage bestrijding klimaatverandering (toename productie duurzame energie)	Productie hernieuwbare energie van agrarische oorsprong (KToe)	Onbekend	Geen specifieke doelstellingen voor land- en bosbouw
	Productie hernieuwbare energie van bos oorsprong (KToe)	500 kt (2003)	

3.1 Verbetering concurrentiekracht

Richtsnoer

De landbouw-, bosbouw- en voedselverwerkingssector in Europa beschikt over een groot potentieel om nog meer kwaliteitsproducten en producten met een meerwaarde te produceren die tegemoet komen aan de gediversifieerde en toenemende vraag op de Europese en de wereldmarkt.

De middelen voor **zwaartepunt 1** zijn bestemd voor de bevordering van een sterke en dynamische Europese agrovoedingssector en zullen daarom met name gaan naar prioriteiten als kennisoverdracht, modernisering, innovatie en kwaliteit in de voedselketen en prioritaire sectoren voor investeringen in fysiek en menselijk kapitaal.

Ondernemerschap

Centraal in het Nederlandse landbouwbeleid staat dat het ondernemers in de agrarische sector zijn die de toekomst van hun bedrijf bepalen. Afhankelijk van hun capaciteiten, de sector waarin ze werkzaam zijn en de regio waar hun bedrijf gelegen is, zullen zij keuzes maken over hoe om te gaan met de wensen en eisen van de markt en de samenleving. De overheid wil ondernemers ondersteunen en faciliteren bij het maken en implementeren van hun keuzes. 'Ondernemerschap' is derhalve een cruciaal begrip.

Succesvolle ondernemers maken keuzen met het oog op een goede positie van hun product in de markt, op basis van:

- een visie op wat de ondernemer wil met het bedrijf,
- het kennen van eigen sterkten en zwakten (incl. vakmanschap en managementvaardigheden) en
- gevoel voor en kennis van wat er in de buitenwereld gebeurt en gaat gebeuren.

Nederland wil het POP2 gebruiken om ondernemers in de agrosector te ondersteunen bij het maken van hun keuzes en het tot uitvoering brengen daarvan. As 1 van het POP wordt ingezet om die ondernemers te steunen die kiezen voor het produceren van agrarische producten voor de markt.

Opgaven voor de Nederlandse landbouw en voedselsector

In de beleidsnota *Kiezen voor landbouw* heeft de Nederlandse overheid de belangrijkste opgaven geschetst voor de Nederlandse agrarische sector voor de komende jaren^{38, 39}. Ten algemene zullen veel agrarische bedrijven zich moeten aanpassen aan (versterkte) marktwerking en veranderingen in de markt. Ook zullen zij rekening moeten houden met vermindering van de bescherming vanuit het GLB en meer en strengere eisen van de overheid en vanuit de maatschappij aan hun producten en aan de wijze van produceren. Met de maatregelen uit as 1 van het POP2 wil Nederland bedrijven uit het agrocluster die kiezen voor het produceren voor de markt ondersteunen bij het op duurzame wijze verbeteren van hun bedrijfsvoering, productiewijzen en producten om zo te kunnen inspelen op de veranderingen die op hen afkomen en om hun concurrentiepositie te behouden en versterken.

In bijlage 4 zijn de opgaven waar de Nederlandse land- en tuinbouw voor staat nader uitgewerkt voor de verschillende deelsectoren. Hoewel de Nederlandse land- en tuinbouw voor een aantal grote opgaven staat, verkeert de sector, zoals in paragraaf 1.1 is uiteengezet, op veel fronten in een goede uitgangspositie om die opgaven aan te pakken.

Versterking fysieke productieomgeving

De voortgaande en uit concurrentieoverwegingen (lagere kosten) noodzakelijke schaalvergroting voor veel bedrijven in vrijwel alle sectoren van de land- en tuinbouw brengt de noodzaak van herstructurering van bedrijven maar ook van hun fysieke omgeving met zich mee, met alle kosten van dien: het aanpassen van de bedrijfsstructuur, herziening van de kavelstructuur, zorgen voor toegankelijkheid van kavels en dergelijke. In het Tweede Meerjarenprogramma *Agenda Vitaal*

³⁸ *Kiezen voor Landbouw*, p. 67 e.v. De inhoud van deze paragraaf is in belangrijke mate aan deze nota ontleend.

³⁹ Zie ook *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*, hoofdstuk 3, voor de onderbouwing van de informatie hierna.

Platteland (2007-2013) worden de opgaven voor de ruimtelijke structuur voor de Nederlandse landbouw meer uitvoerig geschetst: Rijk en provincies samen stellen voor de periode 2007-2013 € 40 miljoen extra beschikbaar voor het verbeteren van de verkaveling van de grondgebonden landbouw (en nog eens € 40 miljoen extra indien de rijksdoelen voor de grondgebonden landbouw worden gerealiseerd en de budgetten worden uitgeput). In beide gevallen zal voor de uit te voeren maatregelen in het kader van het POP EU-cofinanciering worden gezocht.

Factoren van belang bij de herstructurering zijn de hoge bevolkingsdruk, de veelheid aan functies die het Nederlandse platteland vervult en de fysieke kenmerken van de natuurlijke productiefactoren bodem en water(stand). Dit leidt er enerzijds toe dat grond een relatief schaarse en daarmee dure productiefactor is, anderzijds betekent dit dat Nederland erbij gebaat is om in landinrichtings- en herverkavelingsprojecten zo goed mogelijk rekening te houden met de eisen en randvoorwaarden voortvloeiend uit de verschillende functies van het platteland.

Voldoen aan maatschappelijke randvoorwaarden op het terrein van milieu

Belangrijk is dat bedrijven in de landbouw voldoen aan de maatschappelijke randvoorwaarden (normstelling voor producten en productieprocessen) die gesteld worden op het gebied van

- milieu: luchtkwaliteit, waterkwaliteit, bodemkwaliteit, stof-, geluid-, geur- en lichthinder, en tegengaan klimaatverandering,
- waterbeheer,
- voedselkwaliteit,
- gezondheid van dier en plant en
- dierenwelzijn.

De meeste van genoemde wensen en eisen leiden tot harmonisering van de concurrentievoorwaarden in Europa (de EU-regels gelden immers voor alle lidstaten), maar brengen ook kosten met zich mee die per lidstaat en bedrijf kunnen uiteenlopen. De omstandigheden (een groot aantal functies in een klein gebied, relatief intensieve landbouw met veel intensieve veehouderijbedrijven en veel glastuinbouw) dwingen Nederlandse bedrijven in het algemeen tot hoge kosten als gevolg van normen op het gebied van bijvoorbeeld waterkwaliteit en gewasbescherming.

In paragraaf 1.2 is al geconstateerd dat de milieubelasting vanuit de land- en tuinbouw de afgelopen jaren kleiner is geworden, maar dat deze nog steeds relatief hoog is. In de komende jaren zullen de emissies van stikstof en fosfaat naar bodem en grond- en oppervlaktewater (met name uit het gebruik van dierlijke mest en kunstmest) verder moeten worden teruggedrongen om te kunnen voldoen aan de eisen van de Nitraatrichtlijn en, vanaf 2009, de Kaderrichtlijn Water. Om de gewenste milieukwaliteit⁴⁰ te bereiken, zet Nederland in de eerste plaats in op wettelijke verankering van de normstelling, welke gericht is op verschillende aspecten van de productie, het transport en gebruik van mest:

- een stelsel van wettelijke gebruiksnormen bepaalt hoeveel stikstof (uit dierlijke mest en totaal) en fosfaat (totaal) ondernemers mogen gebruiken voor de teelt van gewassen;
- er zijn regels voor het transport van mest;
- er zijn regels voor de manier waarop en de perioden waarin mest mag worden gebruikt;
- een stelsel van dierrechten stelt grenzen aan het aantal dieren dat voor productie mag worden gehouden;
- regels stellen voorwaarden aan de verwerking of bewerking van mest tot producten die toepassing vinden buiten de landbouw.

Aanvullend faciliteert Nederland onder meer via fiscale maatregelen en via voorlichting en kennisverspreiding, het gebruik van allerlei vormen van mestverwerking (o.a. verbranding en export van verwerkte producten uit dierlijke mest). Het mestbeleid is ook een reden voor grondgebonden landbouwbedrijven om te extensiveren. Daartoe zijn investeringen in grond nodig. Dit leidt vervolgens tot de noodzaak om de verkaveling te optimaliseren, aangezien verworven grond vaak niet aansluit bij reeds in gebruik van het bedrijf zijnde grond. Zoals hiervoor reeds aangegeven wil Nederland dit ondersteunen met forse inzet op de maatregel 'infrastructuur' in POP2.

⁴⁰ De milieukwaliteit zoals vastgelegd in het 'Derde Nederlandse Actieprogramma (2004-2009) inzake de Nitraatrichtlijn; 91/676/EEG' en de derogatie daarop zoals vastgelegd in beschikking 2005/880/EG van de Europese Commissie van 8 december 2005 tot verlening van een door Nederland gevraagde derogatie op grond van Richtlijn 91/676/EEG.

In 2009 worden de doelen en maatregelen volgend uit de Kaderrichtlijn Water (KRW) voor Nederland bekend. Vooruitlopend daarop zal Nederland ook de gebruiksnormen voor fosfaat de komende jaren aanscherpen om in de toekomst te kunnen voldoen aan scherpere waterkwaliteitsnormen voortvloeiend uit de KRW. Bij de *mid term review* in 2009 zullen de mogelijkheden van het POP worden bezien om de doelen uit de Kaderrichtlijn Water te helpen realiseren. Het POP2 zal daar dan mogelijk op worden aangepast.

Om te kunnen voldoen aan doelen en normen op het gebied van luchtkwaliteit, klimaat en natuurkwaliteit zullen de emissies van ammoniak, fijn stof en broeikasgassen uit de landbouw verder moeten worden gereduceerd. Voor ammoniak is in de Europese NEC-richtlijn⁴¹ voor Nederland als doelstelling een ammoniakemissie van 128 kton in 2010 vastgelegd. Om de ammoniakdoelstellingen te kunnen bereiken wordt al sinds jaren door de overheid gewerkt aan het terugdringen van de ammoniakemissies uit de landbouw, als veruit grootste bron in Nederland. Het Nederlandse ammoniakbeleid volgt daarbij twee sporen: het eerste is het terugdringen van emissies uit alle stallen en bij de aanwending van mest en het tweede spoor is het aanvullend beschermen van kwetsbare natuurgebieden. Het ammoniakemissiebeleid is vormgegeven door het opleggen van eisen aan het aanwenden van mest en aan stallen. Daarnaast worden investeringen in emissieverlagende stallen en voorzieningen fiscaal gestimuleerd. De ammoniakemissie uit de landbouw is in de periode 1990-2004 mede hierdoor ongeveer gehalveerd. De totale ammoniakemissie in Nederland zal naar verwachting in 2010 126 kton bedragen⁴². Het beschermen van voor ammoniak kwetsbare natuurgebieden gebeurt door beperkingen op te leggen aan nieuw vestiging of uitbreiding van bedrijven in de buurt van die gebieden.

Begin 2006 heeft de Nederlandse regering aangekondigd de plaatsing van gecombineerde luchtwassers (voor het verminderen van zowel ammoniak, fijn stof en geur) op intensieve veehouderijbedrijven te willen stimuleren⁴³. Een gecombineerde luchtwasser haalt met een hoog rendement ammoniak, fijn stof en geur uit de stallucht. Het toepassen van luchtwassers in de intensieve veehouderij is veelbelovend: meer dan 90% van de ammoniak en fijn stof wordt uit de stallucht verwijderd. Hiermee wil Nederland bereiken dat een extra reductie wordt gerealiseerd van de emissies van ammoniak, fijn stof en geur. Deze duurzaamheidsinvesteringen worden ook gestimuleerd vanuit het POP.

De emissie van broeikasgassen (met name CO₂, methaan en lachgas) uit de Nederlandse landbouw zal verder moeten dalen. Veruit de grootste bron van CO₂ in de Nederlandse landbouw is de glastuinbouw. Voor de landbouw is een CO₂ streefwaarde geformuleerd met daarbinnen een CO₂ emissieruimte voor de glastuinbouwsector. Voor de glastuinbouwsector bedraagt de emissieruimte in 2010 6,6 mton CO₂ uitgaande van een areaal van 10.500 ha. Voor de CO₂ emissies afkomstig uit de rest van de landbouwsector is 1 mton gereserveerd. Voor de overige broeikasgassen (waaronder methaan en lachgas uit de landbouw) is een gezamenlijke streefwaarde voor alle maatschappelijke sectoren geformuleerd van 34 mton.

De CO₂-emissies in de landbouw zijn voornamelijk gerelateerd aan het gebruik van energie. Voor de sectoren glastuinbouw, bloembollen en paddestoelen zijn specifiek afspraken gemaakt over energiebesparing. Voor de overige agrarische sectoren wordt geen specifiek energiebesparingsbeleid gevoerd. In het doelgroepoverleg Glastuinbouw en Milieu (Glami) werken overheid en bedrijfsleven samen om de milieu- en energieprestaties van glastuinbouwbedrijven te verbeteren. In het Convenant Glastuinbouw en Milieu is afgesproken dat in 2010 een verbetering van de energie-efficiëntie van 65% ten opzichte van 1980 bereikt zal zijn en dat het aandeel duurzame energie tot 4% verhoogd zal zijn. Deze doelen zijn vertaald naar individuele bedrijfsnormen en hebben een wettelijk kader gekregen in het Besluit Glastuinbouw.⁴⁴ De glastuinbouwsector heeft de ambitie geformuleerd dat vanaf 2020, in nieuwe kassen, onder bedrijfseconomische randvoorwaarden vrijwel energieneutraal geteeld wordt.

Ook met de bloembollen- en paddestoelensector zijn meerjarenafspraken gemaakt. Het doel van de MJA bloembollen is een energie efficiëntieverbetereing van 24,2% in 2006 ten opzichte van 1995 met een aandeel van duurzame energie van 4%. Voor de paddestoelen is een energie efficiency

⁴¹ Richtlijn 2001/81/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2001 inzake nationale emissieplafonds voor bepaalde luchtverontreinigende stoffen

⁴² Milieu- en Natuur Planbureau, Milieubalans 2006, p. 86.

⁴³ Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 28 385, nr. 68

⁴⁴ Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 28 240, nr. 43, p.6.

overeengekomen van 22% ten opzichte van 1995 met een aandeel duurzaam van 5%. De sterk gestegen energieprijzen vormen een belangrijke prikkel voor de tuinbouw om te zoeken naar mogelijkheden om het energieverbruik te verminderen. De Nederlandse overheid ondersteunt energiebesparing in de tuinbouw met fiscale maatregelen. Daarnaast stimuleert de overheid onderzoek naar en verspreiding van kennis over energiebesparende technieken.

De emissie van methaan (met de melkveehouderij als belangrijkste bron binnen de landbouw) ontwikkelt zich al jaren gunstig door het afnemend aantal dieren in die sector. Nederland verwacht dat deze trend doorzet. Naast voorlichting over kosteneffectieve maatregelen zijn aanvullende initiatieven op dit punt voorsnog niet nodig. De emissies van lachgas uit de landbouw zijn gekoppeld aan mest- en landgebruik. De emissies dalen door verminderd stikstofgebruik in de landbouw.⁴⁵

Ten algemene kunnen ontwikkelingen als de 'energieleverende kas' en (co)vergisting van mest een bijdrage leveren aan alternatieve bronnen van energie en daarmee aan minder emissies van CO₂. Naast de invloed uit de markt - hogere energieprijzen maken dit soort projecten eerder en meer rendabel - stimuleert Nederland dit door kennisverspreiding en voorlichting en fiscale maatregelen. Nederland wil het POP2 inzetten om via kennisverspreiding en het ondersteunen van fysieke maatregelen (ondersteuning van gerichte investeringen) energiebesparing en reducties van broeikasgasemissies verder te laten dalen.

De belasting door chemische gewasbeschermingsmiddelen moet in Nederland in 2010 met 95% zijn afgenomen ten opzichte van 1998. Nederland wil dit bereiken met behoud van een blijvend perspectief voor de plantenteelt. Concurrerende teelt van een breed assortiment gewassen is daarvoor van belang. Dat kan niet zonder adequate middelen en methoden om gewassen te beschermen. De ontwikkeling daarvan is primair de verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven. Nederland zal zo veel mogelijk de condities creëren die het bedrijfsleven nodig heeft om effectieve middelen en methoden op de markt te kunnen brengen. Nederland wil daarbij ook dat de consument er op kan vertrouwen dat aangeboden producten op dat punt veilig zijn. Daarnaast is het van belang dat degenen die werken met gewasbeschermingsmiddelen, of met daarmee behandelde gewassen, voldoende zijn beschermd.

Nederland wil deze doelen bereiken langs twee sporen: enerzijds uitvoering van het toelatings- en milieubeleid op een wijze die aansluit bij de Europese regels en anderzijds een gezamenlijke inzet van betrokken partijen op de volgende thema's:

- toepassen van geïntegreerde gewasbescherming door het stimuleren van innovatie en het verbeteren van het management op landbouwbedrijven;
- stimuleren van duurzaamheid ten aanzien van productieketens en consumptie;
- creëren van condities voor een duurzaam en effectief middelenpakket.

Daarnaast wordt via agrarisch natuurbeheer (agromilieuverbintenissen via POP as 2) ten behoeve van het realiseren van de Ecologische Hoofdstructuur (waarvan Natura 2000 onderdeel is) op beperkte schaal (ca. 4.000 ha) verminderd gebruik van chemische onkruidbestrijding gerealiseerd.

Concreet moeten de volgende doelen worden bereikt:

- ten aanzien van drinkwaterkwaliteit: in 2010 een reductie van het aantal knelpunten in oppervlaktewater met 95% ten opzichte van 1998. In 2015 moet de goede toestand voor drinkwater zijn bereikt. Dan mogen er geen knelpunten meer optreden en dient de kwaliteit zodanig te zijn, dat de inname van oppervlaktewater niet meer hoeft te worden stopgezet vanwege gewasbeschermingsmiddelen;
- ten aanzien van voedselveiligheid: in 2010 een reductie in overschrijding van de residunormen met 50% ten opzichte van 2003;
- arbeidsbescherming: in 2010 voeren alle teeltbedrijven hun gewasbescherming en werkzaamheden in behandeld gewas uit conform een goedgekeurde RI&E, gebaseerd op EU-geharmoniseerde informatie over gewasbeschermingsmiddelen.

Innovatie

In *Kiezen voor landbouw* is aangegeven dat Nederland innovatie als belangrijkste succesfactor ziet voor een sterke economie en dus ook voor een concurrerend agrocluster. De succesvolle samenwerking van onderzoek, voorlichting en onderwijs is één van de redenen dat Nederland is

⁴⁵ Milieu- en Natuurplanbureau, www.mnp.nl

uitgegroeid tot een mondiale grootmacht in productie, verwerking, logistiek en handel van agrarische producten. Dit blijft een belangrijke sleutel voor succes in de toekomst. Daarbij dient een vorm te worden gevonden die enerzijds gericht is op het versterken en ondersteunen van het ondernemerschap en anderzijds op het genereren van kennis die antwoorden geeft op de uitdagingen van de toekomst. Nederland geeft hiermee juist ook in de agrosector invulling aan de Lissabonagenda: alleen door in de volle breedte binnen het agrocluster in te zetten op innovatie kan de Nederlandse landbouw blijven concurreren op de Europese en wereldmarkt en optimaal blijven voldoen aan maatschappelijke eisen en wensen.

Innovatie heeft vele gezichten. Het kan gaan om bijvoorbeeld nieuwe vormen van samenwerking, nieuwe managementinzichten en de verspreiding daarvan, (ontwikkeling van) nieuwe producten, vernieuwingen in het productieproces op bedrijven, introductie en verspreiden van nieuwe technologieën en technieken op bedrijven. Technologische ontwikkelingen kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan bijvoorbeeld proces- en productinnovaties.⁴⁶ ICT krijgt in het Nederlandse POP geen bijzondere aandacht, hoewel investeringen in en verdere ontwikkeling van ICT-toepassingen in de agrarische sector (met name ook als het gaat om integratie en standaardisatie van systemen) belangrijke vernieuwingen kunnen opleveren (en ook ondersteund kunnen worden vanuit het POP).

Vitale landbouw met plek voor jonge ondernemers

Zoals in paragraaf 1.1 werd gesteld, vergrijst de Nederlandse landbouw. Voor een vitale landbouw is voldoende instroom van jonge ondernemers van belang.

In de Nederlandse situatie is het effectief om jonge boeren na de bedrijfsovername te ondersteunen in plaats van bij de bedrijfsovername. Het ondersteunen van de bedrijfsovername op zich zou ertoe kunnen leiden dat de steun uiteindelijk vooral bij de ouders terecht komt. Tegen deze achtergrond wil Nederland bij het toepassen van maatregelen onder as 1 van het POP2 voorrang kunnen verlenen aan jonge ondernemers die zich als zelfstandig bedrijfshoofd hebben gevestigd. Evenals in de huidige POP-periode lijkt dit het meeste voor de hand te liggen bij het invullen van de maatregel bedrijfsmodernisering.

Maatregelen in het POP

Vergroten menselijke potentieel

Nederland wil het POP2 benutten voor het ondersteunen van ondernemerschap en innovatie en zal dat in de eerste plaats doen door maatregelen gericht op het vergroten van inzicht, kennis en kunde van ondernemers en anderen werkzaam in de agrarische sector (inclusief de voedingssector).

Nederland wil daarom investeren in innovatie en kennis, vooral ook via een vernieuwende aanpak waarin samenwerking tussen bedrijfsleven, kennisinstellingen en overheid, de toegankelijkheid en beschikbaarheid van kennis en vraagsturing in onderzoek centraal staan. Voor innoverend gedrag is het beter benutten van elders reeds aanwezige kennis van wezenlijk belang. Toegang tot kennis, advies en demonstratieprojecten moeten daarom accent krijgen. Nederland wil dat boeren gebruik kunnen maken van (vernieuwend) onderwijs, kennisverspreiding en informatieoverdracht via onder meer lerende netwerken (ondernemers leren van en met elkaar) om zo de kwaliteit van hun ondernemerschap te vergroten.

Maatregelen gericht op het vergroten van inzicht, kennis en kunde door opleiding, kennisverspreiding en advisering onder as 1 moeten bijdragen aan één of meer doelen:

- ontwikkelen van bedrijven in de richting die voor dat bedrijf het beste perspectief biedt;
- verspreiden en gebruik van managementtechnieken en technologische vernieuwingen in de landbouw die bijdragen aan betere producten, dan wel efficiëntere en/of effectievere en gezondere productiewijzen;
- beter voldoen aan (toekomstige) eisen op het gebied van milieu, dier- en plantgezondheid, dierenwelzijn en hygiëne.

Vergroten fysieke potentieel

Nederland wil het POP2 niet alleen benutten voor het versterken van het menselijke potentieel (i.c. ondernemerschap). Minstens zo belangrijk is het ondersteunen bij het vergroten van de kwaliteit van de fysieke outillage van bedrijven en de agrarische sector in het algemeen. Centraal hierbij staat het ontwikkelen en laten doorwerken van innovaties in bedrijven en het ondersteunen van

⁴⁶ Zie ook: *Perspectieven voor de agrarische sector in Nederland*, 125-129.

bedrijven bij het aanpassen van het bedrijf (kwaliteit van grond en kavelstructuur, gebouwen en machines) om uitdagingen in en vanuit de markt en samenleving aan te kunnen. Een goede uitrusting van de landbouwsector is een voorwaarde om de producten te maken waar vraag naar is, op een wijze die maatschappelijk gewenst is.

Om die reden wil Nederland via het POP de landbouw ondersteunen bij:

- 'bedrijfsmodernisering': investeringen in het bedrijf die moeten leiden tot betere economische prestaties, maar ook tot verbeteringen op het terrein van milieu of dierenwelzijn en/of tot betere producten. Hierbij zal, gegeven de problematiek van de vergrijzing, voorrang gegeven worden aan investeringen door jonge agrariërs. Daarnaast zullen ook investeringen met (extra) milieurendement een plaats krijgen in POP2;
- 'verhogen van de toegevoegde waarde van land- en bosbouwproducten': ondersteunen van investeringen die leiden tot hogere opbrengsten;
- 'samenwerking (in de keten) bij innovatie', aangezien juist door samenwerking bij het ontwikkelen en uitwerken van nieuwe ideeën in de land- en tuinbouw kansen kunnen worden gecreëerd voor het versterken van de concurrentiepositie, wil de overheid ook deze maatregel in het POP2 gebruiken;
- 'verbeteren infrastructuur': de vernieuwing van productiegebieden voor de land- en tuinbouw door aanpassing van de kavelstructuur, waar mogelijk (maar niet alleen) ook in het kader van integrale landinrichting⁴⁷. Een continu proces van schaalvergroting van landbouwbedrijven maakt het noodzakelijk dat er geïnvesteerd wordt in kwaliteit en structuur van landbouwkavels. De Nederlandse overheid wil hieraan vanuit het POP2 bijdragen.

Gezien de aard van dit type maatregelen (veelal investeringen in 'hardware'), zal het geen verbazing wekken dat het grootste deel van de middelen onder de eerste as zal worden aangewend voor investeringen in het versterken van het fysieke potentieel.

Verhogen kwaliteit

Nederland meent dat zeker in de Nederlandse situatie de kwaliteit van producten en productieprocessen van groot belang is voor de verdere ontwikkeling en het concurrentievermogen van de land- en tuinbouw. De Nederlandse landbouw zal zich de komende jaren verder marktgericht en exportgericht moeten ontwikkelen met nadruk op het bovensegment van de Europese (voedsel)markt. Zoals hiervoor is aangegeven, verkeert de Nederlandse land- en tuinbouwsector ten algemene in een gunstige uitgangspositie om dat ook te kunnen. Nederland wil met dit POP de Nederlandse agrosector ondersteunen bij het vergroten van de kwaliteit van producten en productieprocessen, door ondersteuning mogelijk te maken voor de maatregelen:

- deelname aan voedselkwaliteitsschema's (in elk geval door stimulering van biologische landbouw, zie hoofdstuk 5), maar in de toekomst ook nationaal erkende voedselkwaliteitsschema's;
- de promotie en afzetbevordering van de producten uit die schema's (zodat deze producten een betere positie in de markt verwerven).

Doelen, monitoring en financiële verdeling

Met de hiervoor geschetste inzet wil Nederland bereiken dat ondernemers in de land- en tuinbouw beter in staat zijn om daadwerkelijk te ondernemen en de concurrentie met anderen op de Europese en wereldmarkt aan te kunnen. Dat zal uiteindelijk moeten leiden tot een betere concurrentiepositie van de agrosector in zijn geheel, waarbij tevens beter voldaan wordt aan maatschappelijke wensen en eisen. De inzet van het POP2 kan hieraan in veel gevallen overigens niet meer dan een relatief bescheiden bijdrage leveren. Want zoals eerder aangegeven (paragraaf 2.3), de invloed van andere factoren dan subsidieverlening door de overheid is vaak veel groter op het uiteindelijke presteren van individuele bedrijven, van sectoren in de landbouw en van de landbouw als geheel.

Nederland streeft ernaar om middels het POP2 (de snelle verspreiding van) innovaties en het stimuleren van veranderingen in de agrosector te steunen om zo bedrijven hun productiewijzen en producten te helpen vernieuwen. De Nederlandse overheid wil dan ook op de resultaten die op dit punt behaald worden afgerekend worden: heeft de inzet van het POP geleid tot (een snellere

⁴⁷ Het gaat daarbij vaak (maar niet alleen) om integrale projecten die vanwege hun invalshoek en zwaartepunt (waarschijnlijk) het meest onder as 1 thuis horen. Voor de grondgebonden landbouw is mede door bedrijfsvergroting blijvende inzet op verbetering van de landbouwstructuur van belang door middel van landinrichting. Bij integrale landinrichting gaat het om een combinatie van verkaveling, ontsluiting, waterbeheersing, natuur en landschap, openlucht recreatie en milieu.

verspreiding van) innovaties in het landbouwbedrijfsleven en het ondersteunen van gewenste veranderingen, doordat:

- het menselijke potentieel daadwerkelijk is toegenomen;
- de kwaliteit van het fysieke productiepotentieel is toegenomen;
- de kwaliteit van producten en productieprocessen is toegenomen?

Nederland verwacht dat begunstigden op de doelen waarvoor zij vanuit POP steun hebben ontvangen substantieel beter zullen presteren dan vergelijkbare niet-begunstigden.

Nederland wil dit monitoren en toetsen aan de hand van beschikbare standaard informatie over de sociaal-economische ontwikkelingen in de land- en tuinbouw als geheel en informatie over begunstigden van steun in het kader van POP, conform de communautaire voorschriften. Daarnaast zal Nederland ook gebruik maken van oordelen van begunstigden over de effecten van de steunverlening voor bepaalde maatregelen. Immers, ondernemers zelf zijn vaak het beste in staat te beoordelen of een maatregel positief effect heeft gehad.

In de verdere uitwerking van de as en de te gebruiken maatregelen in het programmadocument kan Nederland besluiten om binnen de maatregelen nadere prioriteiten te leggen naar sector, doelgroep (jongeren bijvoorbeeld), doel of geografisch gebied. Zo zou er rekening mee kunnen worden gehouden dat in sommige sectoren extra behoefte bestaat aan ondersteuning bij verdere bedrijfsontwikkeling omdat deze meer dan andere sectoren te maken hebben met wijzigingen in het GLB. Ook is het denkbaar te differentiëren naar doel, bijvoorbeeld door voorrang te verlenen aan aanvragen die het meeste bijdragen aan bereiken van bepaalde doelen op het gebied van milieu, gezondheid, dierenwelzijn etc. of die het beste bijdragen aan innovaties. Onderscheid naar geografisch gebied kan zinvol zijn waar een bepaalde maatregel het meeste kosteneffectief is. Welke precieze selectiemethoden en –criteria zullen worden gebruikt, wordt op hoofdlijnen in het POP beschreven en is afhankelijk van geconstateerde problemen en prioriteiten bij de implementatie van het POP (middels de juridische uitvoeringsregeling).

Nederland verwacht in de realisatie van het POP2 grofweg te komen tot de volgende procentuele verdeling binnen as 1:

- versterken menselijk potentieel	13%
- versterken fysieke potentieel	83%
- verhogen kwaliteit	14%

De reden voor de relatief hoge financiële inzet op het versterken van het fysieke potentieel is dat het hierbij gaat om maatregelen die relatief duur zijn. Investeringsregelingen in grond, gebouwen en machines brengen hoge kosten met zich mee, met als gevolg dat ook relatief grote bedragen gemoeid zijn met stimulering van deze maatregelen.

De nationale cofinanciering zal in hoofdzaak geschieden door inzet vanuit de Nederlandse rijksoverheid, aangevuld door middelen van de provincies (in het kader van het ILG).

Naar verwachting loopt vanuit het POP 2000-2006 een beperkt aantal verplichtingen door in as1 van POP2. Het gaat dan om verplichtingen op de terreinen:

- opleiding en kennisverspreiding: een bedrag van rond 2,4 miljoen euro tot en met 2010 (bijdrage uit het Europese Landbouwfonds voor Plattelandsontwikkeling (ELFPO));
- bedrijfsmodernisering: investeringsregeling voor jonge agrariërs voor een bedrag van rond 3,75 miljoen euro in de jaren 2007 en 2008 (ELFPO-bijdrage); stimulering van nieuwbouw in de glastuinbouw voor een bedrag van ruim 2 miljoen euro in 2007 en 2008 (ELFPO-bijdrage);
- deelname aan voedselkwaliteitssystemen: deelname aan biologische landbouw voor een totaal bedrag van rond 2 miljoen euro tot en met 2010 (ELFPO-bijdrage).

Het betreft hier verplichtingen die uitstekend aansluiten bij de keuzes voor doelen en maatregelen in het POP2.

EU-belang

Meer en langer dan elk ander beleidsterrein is landbouw een uitgesproken ‘Europees’ beleidsterrein. De ontwikkelingen in de landbouw in de lidstaten van de EU en daarmee ook de ontwikkelingen op het Europese platteland zijn sterk beïnvloed door het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Met de herziening van het GLB is het van belang dat de EU laat zien dat de EU ook bijdraagt aan het opvangen en verwerken van die veranderingen, die een belangrijke impact kunnen hebben op grote delen van het landbouwbedrijfsleven. Juist omdat er sprake is van een uitgesproken Europees

beleidsterrein is het daarbij ook van belang dat dit gebeurt op basis van een gemeenschappelijk kader, om te voorkomen dat de lidstaten te verschillend zouden omgaan met de veranderingen, waardoor dit tot onrechtvaardige verschillen tussen bedrijven zou leiden. Tegelijkertijd is het van belang om maatwerk te kunnen leveren.

3.2 Verbetering van natuur, milieu en landschap door landbeheer

Richtsnoer

Met het oog op de bescherming en verbetering van de natuurlijke hulpbronnen en het rurale landschap in de EU moeten de voor **zwaartepunt 2** uitgetrokken middelen worden ingezet voor drie communautaire prioriteiten: biodiversiteit en de instandhouding van landbouw- en bosbouwssystemen met een hoge natuurwaarde en van traditionele agrarische landschappen, water en klimaatverandering.

De maatregelen in het kader van zwaartepunt 2 moeten tot doel hebben deze milieudoelstellingen op elkaar af te stemmen, en moeten een bijdrage vormen tot de tenuitvoerlegging van het Natura 2000-netwerk in de daarin aangewezen landbouw- en bosbouwgebieden, tot de in Göteborg aangegane verbintenis om de achteruitgang van de biodiversiteit tegen 2010 een halt toe te roepen, tot de doelstellingen van Richtlijn 2000/60/EG van het Europees Parlement en de Raad van 23 oktober 2000 tot vaststelling van een kader voor communautaire maatregelen betreffende het waterbeleid en tot de doelstellingen van het protocol van Kyoto inzake het afremmen van de klimaatverandering.

De realisatie en het duurzaam beheer van Natura 2000-gebieden, in Nederland ingebed in de EHS, en het stoppen van de achteruitgang van de biodiversiteit in 2010 ('Göteborg-doelstelling') zijn kerndoelstellingen van het natuurbeleid. Volgens het nationaal beleid, vastgelegd in de *Nota Natuur voor mensen, mensen voor natuur*, streeft Nederland er bovendien naar in het jaar 2020 duurzame condities voor instandhouding te realiseren voor alle in 1982 van nature in Nederland voorkomende soorten en populaties. Om met aankoop, inrichting en beheer van natuurgebieden de gestelde doelen te kunnen bereiken, dienen ook de vereiste milieu- en watercondities te worden gerealiseerd. Welke dat zijn, is afhankelijk van de in dat specifieke gebied gewenste natuurdoelen, de eigenschappen van het bodem- en watersysteem ter plaatse en de aard en functies in en rond het gebied. Om de gewenste natuurdoelen te halen zullen beheerplannen worden opgesteld. Omdat deze pas over enkele jaren gereed zal zijn, is voor de komende jaren een toetsingskader ammoniak en Natura 2000 van kracht, dat op 22 mei jl. is aangeboden aan provincies, gemeenten en Tweede Kamer. Het toetsingskader heeft betrekking op het beoordelen (ten behoeve van vergunningverlening) van de effecten op natuurwaarden van de EHS bij nieuwvestiging of uitbreiding van veehouderijen. Zodra de beheersplannen zijn vastgesteld wordt het toetsingskader vervangen door of aangevuld met de meer specifieke regels in het beheerplan.

Daar waar boeren de beheerders zijn in Natura 2000-gebieden, worden ze gestimuleerd om op een natuurvriendelijke wijze landbouw te bedrijven. Via de agromilieumaatregelen uit het plattelandsprogramma kunnen agrariërs en eventuele andere begunstigden bijdragen aan het behalen van de gestelde natuurdoelen in de Natura 2000-gebieden en in andere gebieden met een hoge natuurwaarde. Zo is in 2006 op ca 23.500 ha (op een totaal van 70.000 ha) een verbintenis afgesloten met betrekking tot beperkingen ten aanzien van bemesting en chemische onkruidbestrijding. Daarnaast wordt (buiten POP2 om) gewerkt aan het Overlevingsplan Bos en Natuur. Dit plan is gericht op het uitvoeren van effectgerichte maatregelen in bossen en natuurgebieden waar problemen zijn met verzuring, verdroging en vermesting. In 2006 is hiervoor ca. € 6.000.000 beschikbaar.

Daarnaast kan het nodig zijn om agrariërs te betalen voor het voldoen aan de wettelijke eisen die gesteld worden aan de Natura 2000-gebieden. Welke eisen dat zijn zal in de loop van de uitvoeringsperiode van het POP2 duidelijk worden, bij het opstellen van de beheerplannen. Het kan bijvoorbeeld gaan om verplichte maatregelen in het kader van vernatting van landbouwgrond. Wanneer meer zicht is ontstaan op de te nemen maatregelen in de Natura 2000-gebieden zal de betreffende maatregel in het POP worden uitgewerkt. Omdat maar een beperkt aantal hectares door boeren wordt beheerd, zal de bijdrage van het POP aan het realiseren van de Natura 2000-doelen niet erg groot kunnen zijn.

Op 15 juni 2006 is het landelijk actieprogramma 'Een rijk weidevogellandschap' vastgesteld. In dit actieprogramma worden ter behoud van de agrobiodiversiteit - in het bijzonder die van de weidevogels - voorstellen gedaan ter verhoging van de effectiviteit van het agrarisch natuurbeheer. De in het actieprogramma beschreven acties zijn voor zover mogelijk en van toepassing meegenomen in POP2.

De maatschappelijke vraag naar behoud en versterking van waardevolle cultuurlandschappen in Nederland groeit. Aan deze maatschappelijke wensen kunnen boeren en andere eigenaars en beheerders van landbouwgrond tegemoet komen door agrarisch natuurbeheer en door het aanbieden van groene en blauwe diensten. Het gaat dan bijvoorbeeld om projecten gericht op aanleg en beheer van een samenhangend netwerk van landschapselementen (houtwallen, knotwilgenrijen, poelen en natuurvriendelijke oevers) gecombineerd met recreativeroutes. Ook het vrijwillig ophogen van het waterpeil ten behoeve van natuurdoelen en een aangepast mairegime ten behoeve van weidevogels zijn groenblauwe diensten. Behalve dat dit van betekenis is voor behoud en versterking van waardevolle cultuurlandschappen, levert dit ook een belangrijke bijdrage aan de biodiversiteit. Daarom zet Nederland in op verankering van (agrarisch) natuur- en landschapsbeheer en -herstel in het nieuwe POP, in het bijzonder in de EHS en binnen de Nationale Landschappen.

De overheid ziet het als haar taak ervoor te zorgen dat de kwaliteit van het landschap meegroeit met veranderingen en dat er een evenwicht ontstaat tussen ecologische, economische en esthetische aspecten van het landschap. Dat geldt niet alleen voor werelderfgoedgebieden en de Nationale Landschappen. Ook elders moet landschappelijke kwaliteit worden meegenomen in ruimtelijke afwegingen, met andere woorden wordt gestreefd naar 'landschap ontwikkelen met kwaliteit'. In de praktijk is het essentieel dat provincies en gemeenten hieraan uitvoering geven. Het rijk heeft voornamelijk een ondersteunende rol. Deze komt onder meer (buiten POP2 om) tot uitdrukking in:

- het subsidiëren van landschapsontwikkelingsplannen;
- het organiseren van ontwerpateliers voor complexe ruimtelijke opgaven;
- het uitbrengen van een kwaliteitsagenda;
- het financieren van Kasteel Groeneveld als kenniscentrum voor het landschap en het stimuleren van advisering door externe deskundigen;
- het aanstellen van een Rijksadviseur voor landschapsarchitectuur. Deze adviseert de overheid (in samenwerking met de Rijksbouwmeester) over een verantwoorde inrichting van nieuwe landschappen en de inpassing van grote projecten in Nederland.

Belangrijk is verder het bevorderen van deskundigheid en kennis bij gemeenten.

Van de 3.490.000 hectare grond die ons land rijk is, heeft Nederland op dit moment 225.001 hectare als probleemgebied aangewezen. Tot nu toe koppelt Nederland de probleemgebiedenvergoeding aan het afsluiten van een agromilieuverbintenis. Onder POP2 wil Nederland deze nationale voorwaarde versoepelen en de mogelijkheid scheppen om ook los van een agromilieuverbintenis de agrariër een probleemgebiedvergoeding te geven. Het veenweidegebied is een van die gebieden waar Nederland een losgekoppelde probleemvergoeding noodzakelijk acht. Een gebied waar eveneens een ruimere inzet van de LFA-vergoeding nodig is, is het Nationaal Landschap Zuid Limburg. Zuid Limburg is op grond van nieuw nationaal beleid eind 2005 aangewezen tot Nationaal Landschap. Het daarvoor opgestelde beheers- en ontwikkelingsplan gaf aanleiding de LFA-begrenzing te herzien.

Het betreft een kleinschalig landschap, waar veel functies tegelijk aanspraak maken op de ruimte en waar lastige fysieke omstandigheden (zoals hellingen en beekdalen) het voor de landbouw extra moeilijk maken om te overleven. De melkveehouderij is karakteristiek voor het gebied en noodzakelijk voor landschapsbeheer en het tegengaan van erosie. In de afgelopen 20 jaar is echter het areaal grasland hier met 30% afgenomen tot 10.500 ha, het areaal blijvend grasland is gehalveerd en de rundveestapel is gedaald van 73.000 naar 37.000 stuks. De afname van het aantal agrariërs en bedrijven is beduidend hoger dan het landelijk gemiddelde, het bedrijfsinkomen is eveneens lager dan gemiddeld. Het bedrijfsinkomen wordt gecompenseerd door op het bedrijfsvermogen in te teren en door investeringen uit te stellen, waardoor een kritieke situatie is ontstaan.

Voor behoud van de beheersfunctie van de landbouw wordt een pakket aan maatregelen ontwikkeld, waaronder inzet van LFA. Dit gebeurt door LFA-steun te ontkoppelen van huidige nationale regelingen en op grond van een nadere berekening en onderbouwing van het concurrentienadeel. Waar nodig worden meer LFA-hectares, maximaal 10.000, aanvullend begrensd. Het maatschappelijk belang om

de landbouw in dit kleinschalige gebied te behouden is gelegen in het peri-urbaan karakter van deze regio en in de grote recreatieve en toeristische betekenis ervan.

Het is belangrijk ondernemers te ondersteunen bij het voldoen aan de eisen die de samenleving stelt op het gebied van het duurzaam beheer van natuurlijke hulpbronnen. Onder as 2 zullen maatregelen worden ingezet om te bevorderen dat met aangegane verbintenissen concrete bovenwettelijke prestaties worden geleverd. De toepassing van cross compliance in het kader van de directe betalingen is vooral gericht op het bevorderen van een *EU-level playing field* voor het verkrijgen van inkomenssteun. Nederland heeft evenwel voor een aantal terreinen van randvoorwaarden verdergaande eisen opgenomen in de nationale wet- en regelgeving. In die gevallen hanteert Nederland de nationale norm als basis voor de berekeningsgrondslag voor vergoedingen. Het gaat dan om thema's als mest, verzuring, gewasbescherming, duurzaam bodemgebruik, energie en het opheffen van verdroging. In geen geval wordt er betaald voor zaken die reeds wettelijk (op EU dan wel nationaal niveau) verplicht zijn.

Concrete maatregelen en investeringen richten zich op het behoud en gebruik van agrobiodiversiteit bijvoorbeeld gericht op natuurlijke ziekte- en plaagregulatie, op het sluiten van minerale kringlopen, bijvoorbeeld middels co-vergisting, op het tegengaan van verzurende emissies (ammoniak) vanuit landbouwbedrijven, en op het opheffen van verdroging van natuurgebieden bijvoorbeeld door hydrologische maatregelen in combinatie met een extensivering van de landbouw. Voor wat betreft duurzaam bodemgebruik moeten investeringen en beheersmaatregelen worden genomen gericht op vooral het behoud en het bevorderen van bodemvruchtbaarheid. Wat betreft as 2 gaat het hier om zowel agromilieuverbintenissen als om niet-productieve investering gericht op het bereiken van milieu-, water- en natuur- en landschapsdoelstellingen.

Voor de implementatie van de Kaderrichtlijn Water (KRW) stelt het rijk in overleg met provincies, waterschappen en gemeenten stroomgebiedsbeheerplannen op voor de stroomgebieden van Rijn, Maas, Schelde en Eems. Uiterlijk 2009 zijn deze gereed. De op basis hiervan uit te voeren maatregelpakketten moeten leiden tot de maatschappelijk gewenste ecologische en chemische toestand van wateren. De in het kader van de Kaderrichtlijn Water vast te stellen waterkwaliteitsnormen kunnen leiden tot aanpassing van de beleidsdoelen, waarbij mogelijk van het POP2 gebruik zal worden gemaakt om deze doelen te helpen realiseren.

De opgaven die volgen uit de doelstellingen van de Kaderrichtlijn Water zullen meekoppelen met de maatregelen onder de verschillende assen. Inzet is om het aandeel water in POP2 minimaal te handhaven op het huidige niveau. Van belang hierbij is dat agromilieubetalingen krachtens de verordening ook aan anderen dan grondbeheerders kunnen worden verleend. Zoals in hoofdstuk 1 is vermeld, vormt verdroging voor veel natuur in Nederland een belangrijk knelpunt bij het bereiken van de noodzakelijke milieucondities. Gemiddeld zou de grondwaterstand in de verdroogde Natura 2000-gebieden met naar schatting 20 tot 40 cm moeten worden verhoogd om aan de noodzakelijke watercondities te voldoen. Om dit te realiseren zou een investering in waterhuishoudkundige maatregelen nodig zijn van circa 300 miljoen euro (MNP, 2006b). Als dit voor de Natura-2000-gebieden als een resultaatverplichting voor 2015 zou gaan gelden, dan betekent dat een investering van ongeveer 30 miljoen euro per jaar. Dit bedrag is exclusief eventuele vergoedingen voor opbrengstderiving, die in de omgeving kan optreden als gevolg van nattere productieomstandigheden voor de landbouw.

Voor het herstel van verdroogde gebieden zijn maatregelen nodig in de natuurgebieden zelf, maar ook in de omliggende gebieden. Het gaat om een complex probleem, waarbij vele belangen spelen. De minister van LNV heeft de provincies gevraagd extra werk te verrichten om de watercondities in (nog te ontwikkelen) natuurgebieden te verbeteren. De cijfers laten zien dat het tempo waarmee de verdroging van natuurgebieden wordt aangepakt te laag ligt. Om hier vaart in te brengen heeft een interbestuurlijke Task Force Verdrogingsbestrijding⁴⁸ mei 2006 een advies uitgebracht over hoe de verdrogingsbestrijding in Nederland sneller en beter kan worden aangepakt. Kern van het advies van de Task Force is, dat een sterkere aansturing en regie door provincies nodig is. Bovendien adviseert de Task Force de uitvoering te concentreren op TOP-gebieden, die worden geselecteerd op onder

⁴⁸ Deze Task Force bestond uit vertegenwoordigers van provincies, Unie van Waterschappen, de ministeries van LNV, Volkshuisvesting Ruimtelijke Ordening & Milieu (VROM), Verkeer en Waterstaat (V&W), terreinbeheerders, LTO-Nederland en de VEWIN.

meer aanwezig en te realiseren natuurwaarde, uniciteit en (nationale en Europese) wettelijke verplichtingen.

Met het proces en de aanvaarding van het advies van de Task Force is het bestuurlijk draagvlak versterkt. De provincies hebben de regie over de uitvoering van de verdrogingsbestrijding. De maatregelen zullen grotendeels buiten POP2 worden uitgevoerd. De aanvankelijke landelijke verdrogingsdoelstelling van 40 procent minder verdroging in 2010 is vervangen door afspraken tussen Rijk en provincies over de aanpak van specifieke (TOP)gebieden tot 2013. Deze afspraken zijn vastgelegd in de uitvoeringsovereenkomsten ILG als uitwerking van de nota Agenda Vitaal Platteland en in de provinciale waterhuishoudingsplannen.

Bosuitbreiding kan een bijdrage leveren aan CO₂-vastlegging. Nieuwe bossen dragen als vernieuwbare energiebron bij aan duurzame energie. Nu al worden de energiecentrales van Cuijk en Lelystad in belangrijke mate gestookt op inlands hout en wordt geëxperimenteerd met de productie van ethanol met als grondstof hout. Het bereiken van de doelstellingen voor de EU-bossenstrategie wordt vanuit het POP ondersteund door steun aan eerste bebossing van landbouwgrond en voorts vooral langs andere sporen uitgewerkt. De nadruk onder as 2 zal daarom liggen op onderafdeling 1: maatregelen om een duurzaam gebruik van landbouwgrond te bevorderen. Dit past ook binnen de belangrijkste uitdaging die de Nederlandse regering in de visie *Kiezen voor Landbouw* noemt: het werken aan nieuwe concepten in de agrarische sector, waarbij zowel aan fysieke producten als aan groene diensten en andere vormen van verbrede landbouw moet worden gedacht, de noodzaak om de milieudruk vanuit de landbouw verder te beperken en het in stand houden van een maatschappelijk hoog gewaardeerd cultuurlandschap.

Doelen en financiering

De nationale financiering van as 2 wordt ingevuld door de ministeries van LNV, VROM en V&W en door de provincies. Nederland wil met behulp van EU-financiering voor as 2 de volgende doelen bereiken:

- het stoppen van de achteruitgang van de biodiversiteit gekoppeld aan de landbouw in 2010. EU-financiering is daarbij met name van belang voor de internationaal belangrijke weidevogels en ganzen en smienten (vooral te realiseren via agromilieubetalingen);
- behoud en versterking van de waardevolle cultuurlandschappen (via agromilieubetalingen en vergoedingen voor gebieden met handicaps);
- verbeteren van de milieu- en watercondities ten behoeve van de natuurdoelen (via agromilieubetalingen en non-productieve investeringen);
- bijdrage aan klimaat en landschap (via bebossing landbouwgrond).

Om deze doelen te realiseren wordt via POP2 met name ingezet op de maatregel 'agromilieubetalingen'; ca. 80% van het budget voor as 2 zal gaan naar agromilieuverbintenissen. Per 1 januari 2006 is op ongeveer 70.000 hectare een agromilieuverbintenis afgesloten. De streefwaarde is om het aantal hectares jaarlijks uit te breiden met ongeveer 4.000. Voor de POP2 periode wil Nederland met behulp van cofinanciering ca. 24.000 ha extra onder agrarisch natuurbeheer brengen. De Europese middelen dragen daarmee in belangrijke mate bij aan continuering en uitbreiding van het agrarisch natuur- en landschapsbeheer in Nederland. De taakstelling die Nederland voor agromilieuverbintenissen voor 2018 heeft opgesteld bedraagt 120.000 hectaren.

Hoewel Nederland reeds een uitgebreid beleid voor (agrarisch) natuurbeheer kent, kan de EU-financiering met name aan het beschermen van internationaal belangrijke soorten een belangrijke impuls geven.

Verplichtingen vanuit POP1

Per 1 januari 2006 is op ongeveer 70.000 hectare een agromilieuverbintenis afgesloten. Het is belangrijk het beheer daarvan te continueren. Zowel overheid als boeren hebben investeringen gedaan in het bereiken van natuur- en milieudoelen op plaatsen waar dat van belang is, en die doelen blijven dan ook onder het nieuwe POP onverminderd van kracht. Voor een deel ligt de continuering van landbouwmilieumaatregelen ook contractueel vast (in 2007 ca. € 15 miljoen). Dit betekent dat een deel van het budget in de tweede as gekoppeld is aan verplichtingen uit het verleden; de besteding van deze middelen is echter volledig in lijn met de prioriteiten die in deze strategie ten behoeve van POP2 zijn benoemd.

Daarnaast liggen er nog verplichtingen vanuit de Stimuleringsregeling bosuitbreiding op landbouwgrond. In totaal gaat het hier om ca. 5 miljoen euro. Voor de Regeling Stimulering Biologische Productiemethoden is een budget van € 841.466 tot en met 2008 reeds verplicht, zie ook hoofdstuk 5.

3.3 Leefkwaliteit op het platteland en diversificatie van de plattelandseconomie

Richtsnoer

De middelen voor **zwaartepunt 3** moeten ten dienste worden gesteld van de overkoepelende prioriteit werkgelegenheid en groeivoorwaarden te scheppen. De maatregelen in het kader van zwaartepunt 3 moeten vooral tot doel hebben de capaciteitsopbouw, het verwerven van vakkundigheid en de organisatie van de ontwikkeling van lokale strategieën te bevorderen, en moeten ervoor helpen zorgen dat het platteland voor de volgende generaties aantrekkelijk blijft. Wanneer initiatieven ter bevordering van opleiding, voorlichting en ondernemerschap worden genomen, moet aandacht worden besteed aan de specifieke behoeften van vrouwen, jongeren en oudere werknemers.

Een ondernemend platteland, dat meebeweegt met de dynamiek van de steden en dat de stedelingen haar producten en diensten biedt, is onontbeerlijk voor de realisatie van de economische doelen van de Europese Lissabonagenda. Zoals gezegd, het platteland krijgt meer en meer een multifunctioneel karakter. De werkgelegenheid in de agrarische sector loopt terug en de maatregelen in de derde as dragen er toe bij dat deze terugloop wordt opgevangen door kansen voor nieuwe economische ontwikkeling te benutten. Ondernemers kunnen bovendien direct betrokken zijn bij dorpsvernieuwing en -ontwikkeling, bijvoorbeeld bij de sanering van 'hinder' of bij het creëren van kleinschalige locaties voor bedrijfshuisvesting. Verder staat het cultureel erfgoed sterk in de belangstelling: investeringen in erfgoed zijn noodzakelijk om de cultuurhistorische en landschappelijke kwaliteiten te behouden, te versterken en te vermarkten. De essentie is dat economische mogelijkheden en leefklimaat van het landelijk gebied via maatregelen onder de derde as worden geoptimaliseerd.

Het belang van de landbouwsector als drager van de economie op het platteland is onomstreden. Maatregelen onder de eerste as zijn gericht op het verbeteren van de concurrentiepositie van de landbouw. Niettemin zullen de bedreigingen zoals die zijn beschreven in hoofdstuk 1 een rol blijven spelen. Daarom moeten boeren daarnaast ook alternatieve manieren worden geboden om hun ondernemingen economisch gezond te houden. Waar as 2 mogelijkheden biedt voor natuurbeheer door boeren, geeft as 3 hen nog meer mogelijkheden om hun economische activiteiten te verbreden. Zo komen de drie assen samen.

Maar as 3 is breder gericht dan de landbouwsector. De bijdrage van de landbouwsector aan de lokale economie neemt af, reden dat in het plattelandsontwikkelingsbeleid onder de derde as lidstaten worden uitgedaagd en aangespoord om de basis van de plattelandseconomie in den brede te versterken. Behalve de verbreding van de economische basis van van de landbouwsector zullen daarom vooral ook kansen in andere bedrijfstakken goed moeten worden benut. Anders dan onder de assen 1 en 2 is de insteek voor de derde as van het POP daarmee met nadruk breder dan alleen gericht op de landbouw.

De kwaliteit en toegankelijkheid van het platteland is in de peri-urbane gebieden een voorname vestigingsfactor. Versterking van het multifunctionele karakter van het platteland – het realiseren van een goede balans van functies - draagt bij aan verbetering van het woon- en werkklimaat in de stad en de leefbaarheid op het platteland. De aanwezigheid van landelijk gebied nabij de stad scheidt daarnaast grote potenties en nieuwe perspectieven voor plattelandsondernemers om te voorzien in medegebruik van het landelijk gebied. Maatregelen onder de derde as zijn bij uitstek geschikt om de stad-landrelatie in peri-urbane zones mede vorm te geven en te versterken. Om een algemene gezonde economische basis voor het platteland te bevorderen is per situatie maatwerk nodig. Omdat niet in elke regio dezelfde 'tekorten' spelen worden vrijwel alle maatregelen van as 3 benut. Per regio zal een verschillende mix worden toegepast.

In hoofdstuk 2 is uiteengezet dat het rijk de verantwoordelijkheid voor een sociaal en economisch vitaal platteland bij de regionale en lokale overheden en het particulier initiatief legt. Het realiseren van de doelstellingen van as 3 is onlosmakelijk verbonden met een gezamenlijke inspanning van actoren in de streek, waarbij maatschappelijke organisaties, ondernemersverbanden en overheden samenwerken in een gebiedsgerichte aanpak. Verwijzend naar overweging 48 van de

Plattelandsverordening betreft het hier maatregelen die betrekking hebben op de plattelandseconomie en -bevolking in ruimere zin, die bij voorkeur dienen te worden uitgevoerd via Plaatselijke Ontwikkelingsstrategieën.

Keuzen

Onder de derde as zal Nederland met name inzetten op onderafdeling 1, maatregelen om de plattelandseconomie te diversifiëren, en op onderafdeling 2, maatregelen ter verbetering van de leefkwaliteit op het platteland. Daarnaast zal in zekere mate worden ingezet op onderafdeling 4, verwerving van vakkundigheid en dynamisering; kennis is onontbeerlijk ter ondersteuning van de beleidsambities. Naar verwachting zal de financiële inzet voor onderafdeling 1 bij benadering 50 tot 60% bedragen van de onder de derde as beschikbare middelen, de inzet voor onderafdeling 2 bij benadering 40 tot 50% en voor onderafdeling 4, waarvan één artikel zal worden gebruikt, 0 tot 5% (kosten voor projecten binnen deze onderafdeling zijn relatief laag). Over de werkelijke verdeling zal in de loop van de totale periode duidelijkheid ontstaan.

De samenhang tussen de onderafdelingen blijkt onder meer uit de samenhang tussen rijke natuur- en recreatiemogelijkheden. Maar die samenhang uit zich ook in het feit dat een florerend bedrijfsleven een positieve invloed heeft op het cultureel en maatschappelijk leven vanwege bijvoorbeeld sponsoring, de inbreng van kennis en expertise en het vervullen van bestuurlijke functies. Verder kan verbreding en daardoor economische versterking van de landbouwsector een positieve invloed hebben op zowel de sociaal-economische situatie als de toeristische aantrekkelijkheid van het landelijk gebied. Andersom is een aantrekkelijk werk-, woon-, en leefklimaat voorwaardenscheppend voor een gezonde ontwikkeling van de lokale bedrijvigheid; een dergelijk klimaat is daarmee ook voor ondernemers van belang.

Landbouw en midden- en kleinbedrijf (MKB) dragen gezamenlijk de economie in het landelijk gebied. Om dit te stimuleren worden op lokaal of regionaal niveau samenwerkingsverbanden tussen beide sectoren gestimuleerd en ondersteund door het Nationale Netwerk (zie hoofdstuk 6). De mogelijkheden voor diversificatie van landbouwbedrijven, die via dergelijke samenwerking kunnen worden versterkt, liggen bijvoorbeeld in activiteiten als de ondersteuning van zorgbedrijven, dag- en verblijfsrecreatie, energieproductie en voorlichtingsactiviteiten.

Voorwaarde voor de ontwikkeling van nieuwe dragers onder de plattelandseconomie zijn onder andere de verbetering van de kwaliteit van accommodaties en van dienstverlening, het oplossen van (ruimtelijke) knelpunten die de ontwikkeling van dag- en verblijfsrecreatie in de weg zitten en betere ontsluiting van natuur en landschap. Binnen het POP2 richt ondersteuning zich, conform de voorwaarden in de Plattelandsverordening, op zogenaamde micro-ondernemingen: ondernemingen met maximaal tien werknemers⁴⁹. Ondernemerschap en innovatie in deze sector (kleinschalige bedrijvigheid, veel één- en tweemansbedrijven) worden gestimuleerd door onder meer hergebruik van vrijkomende agrarische bebouwing en door op andere manieren bedrijvigheid bij plattelandskernen te faciliteren. Ondersteuning van netwerken van ondernemers kan daarbij leiden tot nieuwe vormen van samenwerking in productie en promotie. Ook het stimuleren van samenwerking tussen onderwijs en bedrijfsleven met als doel nieuwe kennis toegankelijk en toepasbaar te maken, is van belang. Hier speelt het Nationale Plattelandsnetwerk (zie hoofdstuk 6) een belangrijke aanjagende en faciliterende rol. ICT-infrastructuur vormt in de Nederlandse situatie geen knelpunt en krijgt daarom geen prioriteit.

De stedelijke bevolking zoekt ruimte voor recreatie en toerisme en voor wonen en werken op het platteland. Nabij de steden zijn vaak te weinig recreatiemogelijkheden en bestaat behoefte aan beter ontsloten natuur en wandel- en fietsmogelijkheden. De mogelijkheden voor recreatie in de meer agrarische gebieden zijn tot nu toe beperkt ontwikkeld. Toch vraagt de markt hiernaar, met name rond de kleine kernen. Innovaties en kennisontwikkeling bij kleine bedrijven gericht op bevordering van het plattelandstoerisme dragen bij aan het versterken van de economische structuur. Verder gaat het concreet bijvoorbeeld om zaken als

- de realisatie van recreatieve infrastructuur zoals fiets-, ruiter- en wandelpaden;
- de aanleg van toeristische voorzieningen zoals picknickbanken en fietsrekken;
- informatieborden en

⁴⁹ Ter vergelijking: het in Nederland gangbare begrip midden- en kleinbedrijf (MKB) dat in deze notitie op een aantal plaatsen wordt genoemd, verwijst naar bedrijven met tussen de 10 en de 200 werknemers (bron: De Duurzaamheidsbalans van Noord-Brabant 2001, Telos, Tilburg, 2002).

- aanleg van voorzieningen waar voorlichting kan worden gegeven over landbouw, natuur, bos, water en cultuurhistorie.

Nederland acht indicator 31 (infrastructuur voor toerisme) bruikbaar om ontwikkelingen in toerisme te monitoren.

De vitaliteit van het platteland wordt mede bepaald door de aanwezigheid van voldoende sociale infrastructuur van goede kwaliteit. Het gaat dan niet alleen om instellingen op sociaal, medisch, cultureel en educatief gebied maar ook om (georganiseerde) vrijwilligersactiviteiten en –initiatieven, van mantelzorg tot toneel. Voor deze activiteiten zijn geschikte accommodaties nodig. Verder is voor de leefbaarheid op het platteland een goed niveau en een goede bereikbaarheid van publieke voorzieningen van belang, in het bijzonder voor specifieke doelgroepen als senioren, jongeren en jonge gezinnen. Concreet wordt ingezet op zaken als de bouw van dorpshuizen, multifunctionele centra, Kulturhusen, de realisatie van woonzorgzones, toegang tot bancaire diensten, diensten op het gebied van toeleiding naar de arbeidsmarkt en de realisatie van culturele en vrijetijdsactiviteiten. Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, zullen dergelijke voorzieningen over het algemeen het best worden gerealiseerd in grotere kernen, die een centrale plek innemen binnen een regio. Ook initiatieven in het kader van dorpsvernieuwing en –ontwikkeling worden gestimuleerd. Daarbij kan worden gedacht aan de aanleg of verbetering van wegen, verlichting, groen, vergroting van de veiligheid en verruiming van de parkeermogelijkheden. Voor dergelijke projecten geldt dan wel dat deze passen in het EU-plattelandsbeleid en overwegend ten goede moeten komen aan het omliggende gebied.

Zoals het LEI aangeeft is de zorg voor het behoud van de duurzame kwaliteit van het landschap een belangrijk thema. Onder de tweede as van het POP2 krijgt de zorg voor het landschap als zodanig een plaats, de derde as legt de verbanden met economie en leefbaarheid. Juist ook in Nederland is het landschap van wezenlijk belang voor een hoogwaardig woon-werkklimaat en daarmee voor de economische waarde van een gebied. Ook recreatie en toerisme zijn in belangrijke mate afhankelijk van de kwaliteit van aanwezige natuur, bos, landschap en cultuur, inclusief het natuurlijk en cultureel erfgoed in het gebied. Het samengaan van deze functies vereist een planmatig beheer van waardevolle natuurgebieden. Natuur, cultuur en recreatie kunnen samen ontwikkeld worden langs waterlopen, in waterwingebieden, in ecologische verbindingszones, maar ook op landgoederen. Het verder benutten van de mogelijkheden van een gebied vraagt om creatieve initiatieven waarbij de inbreng van lokale actoren - die 'hun' gebied goed kennen - onontbeerlijk is. Een goede omgevingskwaliteit, door de overheden te stimuleren, is hierbij een onmisbare randvoorwaarde. Concreet wordt ingezet op bijvoorbeeld herstel van cultureel erfgoed, de aanleg van landschapselementen, en daarnaast op het opstellen van beschermings- en beheerplannen voor Natura 2000-gebieden. Nederland heeft voor diensten gericht op herstel en aanleg van natuur- en landschapselementen een catalogus groenblauwe diensten opgesteld.

Bovengenoemde prioriteiten sluiten ook aan bij een aantal van de kernacties die worden genoemd in de Europese Strategische Richtsnoeren. Het gaat dan vooral om de bevordering van economische bedrijvigheid (voor Nederland het belangrijkste doel onder de derde as), zowel voor landbouwbedrijven als voor micro-ondernemingen, om een op vernieuwing gerichte integrale aanpak (ook gericht op behoud van voorzieningen) met het oog op het vitaliseren van gebieden en dorpen, om het gebruik van nieuwe kennis, om een verdere ontwikkeling van de toeristische sector en om behoud van het landschap.

Deze prioriteiten sluiten ook aan bij de beschrijving in hoofdstuk 2 van de sociaal-economische problematiek in het landelijk gebied: niet (het ontbreken van) werkgelegenheid is in het landelijk gebied in Nederland het grootste probleem, maar de aandacht moet vooral uitgaan naar de verbondenheid tussen stad en landelijk gebied en de zorg voor behoud van landschapskwaliteit. Verder heeft de verbreding van de landbouwsector in Nederland vergeleken met het EU-15 gemiddelde nog niet zo'n hoge vlucht genomen; extra versterking is op dit vlak welkom. Nieuwe economische dragers en de toeristische sector bieden het landelijk gebied economische impulsen en worden daarom verder gestimuleerd. In samenhang daarmee wordt geïnvesteerd in landschapsbehoud. De stedelijke druk heeft negatieve gevolgen voor sociale cohesie, voorzieningenniveau en landschappelijke kwaliteit. Dit in combinatie met de geneigdheid van jongeren om naar de stad te trekken, maakt het noodzakelijk dat wordt geïnvesteerd in zowel nieuwe economische dragers als in het voorzieningenniveau en de woon-, werk- en leefsituatie in dorpen. Daarbij is in de analyse aangegeven dat de problemen per regio verschillen en dat een aanpak op gebiedsniveau daarom gewenst is.

Concrete maatregelen op basis van het bovenstaande maken gebruik van de in de SWOT benoemde kansen⁵⁰ en richten zich bijvoorbeeld op vergroting van het aantal agrariërs dat zich bezighoudt met verbredingactiviteiten, op verbetering van recreatieve infrastructuur, op de realisatie van vernieuwende producten door micro-ondernemingen, op verbetering van de infrastructuur in dorpen, op het organiseren van culturele activiteiten, op het behoud van cultureel erfgoed, enzovoort. Het gaat hier nadrukkelijk om een niet-uitputtende lijst van voorbeelden van te bereiken doelen. In het programma is nader geëxpliciteerd welke concrete zaken financieel ondersteund worden. In het programmadocument zijn waar mogelijk kwantitatieve aanduidingen van te bereiken doelen opgenomen.

De centrale doelstelling voor as 3 is voor Nederland versterking van de economische ontwikkeling. De werkgelegenheid zal hier in belangrijke mate van moeten profiteren, reden waarom aspecten rond werkgelegenheid op projectniveau belangrijke indicatoren zullen vormen om de effecten van de maatregelen te meten. De indicatoren 2 (algemeen werkgelegenheidsniveau), 28 (werkgelegenheid buiten de landbouw) en 30 (zelfstandigen) zullen daarom toegepast worden om de resultaten van as 3 te meten. Voor toerisme is indicator 31 (toeristische infrastructuur) een bruikbare indicator.

Er zijn geen verplichtingen aangegaan die op voorhand beslag leggen op een deel van de middelen onder de derde as.

3.4 Leader

Richtsnoer

De middelen voor **zwaartepunt 4** (Leader) staan ten dienste van de prioriteiten van de zwaartepunten 1, 2, en voor 3, maar zijn tevens, in horizontaal opzicht, van groot belang voor de verbetering van het bestuur en de mobilisatie van het reeds in de plattelandsgebieden aanwezige ontwikkelingspotentieel.

In de Agenda Vitaal Platteland heeft de overheid verklaard open te staan voor de veelsoortige betekenissen die mensen aan het platteland geven. Het stimuleren of afremmen van ontwikkelingen moet steeds in het licht worden gezien van de culturele rijkdom en sociale samenhang in het gebied zelf. Mondige plattelandsbewoners willen en kunnen vooral zelf hun omgeving tot een leefbare en beleefbare plek maken. Voor de uitvoering van het plattelandsbeleid zal daarom nadrukkelijk de inbreng van bewoners in de plattelandsgebieden zelf worden gezocht. De sociaal-culturele component zal in de verschillende facetten van het landbouw- en plattelandsbeleid een zichtbaarder plaats moeten krijgen (de *people*-dimensie van duurzame ontwikkeling).

Dit kan worden vertaald in een aantal strategische doelen die binnen de Leader-aanpak centraal staan:

1. het combineren van verschillende economische sectoren ten behoeve van een integrale aanpak en afweging van plattelandsproblemen;
2. een goed gebruik van de specifieke kwaliteiten en mogelijkheden van gebieden;
3. het steunen op lokale actoren die zich hebben verenigd in samenwerkingsverbanden.

Deze doelen kunnen worden geoperationaliseerd door:

- a) De organisatie van het samenbrengen van actoren.
- b) Het ondersteunen van de lokale actoren met het opstellen van een ontwikkelingsstrategie, die een gebiedseigen en eenduidig thema kent.
- c) Het – op regionaal niveau - coördineren en stroomlijnen van verschillende activiteiten. Dit is nodig omdat Leader maar één van de instrumenten is voor plattelandsbeleid en omdat een gebiedsgerichte aanpak past in het bredere kader van plattelandsontwikkeling.

⁵⁰ Met name de kansen voor verbreding van de agrarische bedrijfsvoering, de aanpak op gebiedsniveau, de vergroting van werkgelegenheid in de niet-agrarische sectoren, en in het algemeen de kansen op behoud van vitaliteit.

- d) De keuze voor activiteiten waar Leader het best voor in te zetten is. In de begeleiding van de plaatselijke groepen en hun ontwikkelingsstrategie dient aandacht besteed te worden aan welke activiteiten het best via de Leader-aanpak kunnen worden gerealiseerd.
- e) Het stimuleren van samenwerking. Als een van de kerndoelen van de Leader-aanpak dient samenwerking en uitwisseling op alle niveaus (tussen sectoren, tussen gebieden, regionaal en transnationaal) te worden gestimuleerd. Het Nationale Plattelandsnetwerk kan hierin een belangrijke rol spelen.

Deze aanpak sluit naadloos aan op de filosofie en werkwijze van *Agenda Vitaal Platteland*. De positieve ervaringen met het huidige LEADER+ zullen worden gebruikt om het Nederlandse plattelandsbeleid in zoveel mogelijk gebieden nader vorm te geven en uit te werken. In de komende periode wil Nederland de Leader-benadering van toepassing laten zijn voor het hele Nederlandse grondgebied. Via een gebiedsgerichte aanpak zullen, samen met de lokale actoren, de gebiedsagenda en de daaruit voortkomende doelen worden vastgesteld. Deze ontwikkelingsplannen 'op maat' vormen de basis van het (lokale) plattelandsbeleid waarbij de voor het gebied specifieke thema's zullen worden aangepakt. Dergelijke beleidsdoelen beperken zich niet tot genoemde doelen in as 3, maar zijn ook van toepassing op de andere assen of strekken zich uit over de assen heen. Hiervoor worden voldoende middelen in de financiële tabel gereserveerd en ook wordt binnen de kaders van de verordening voldoende ruimte gegeven aan de plaatselijke groepen om de mogelijkheden hiervoor goed te benutten.

De Leader-aanpak is met name opgezet om in plattelandsgebieden projecten op te zetten die gericht zijn op het ontwikkelen van innovatieve producten, diensten en vormen van samenwerking. Binnen de Leader-aanpak moeten projecten daarom een kans krijgen om experimenten op te zetten om de levensvatbaarheid van bepaalde concepten te testen. Ruimte voor innovatie dient dan ook centraal te staan in de ontwikkelingsplannen die in dit kader worden geschreven en zal daarin als toetssteen worden gebruikt.

In het kader van het prioritaire zwaartepunt Leader wordt steun verleend voor de volgende maatregelen:

- a) de tenuitvoerlegging van plaatselijke strategieën voor plattelandsontwikkeling door middel van een Leader-aanpak om de doelstellingen te verwezenlijken van een of meer van de drie hierboven genoemde prioritaire zwaartepunten (assen);
- b) de tenuitvoerlegging van samenwerkingsprojecten met betrekking tot de overeenkomstig het bovenstaande punt a) geselecteerde doelstellingen;
- c) het beheer van de plaatselijke groep, de verwerving van vakkundigheid, het verhogen van het kennisniveau en de dynamisering van het gebied.

4 Lijst van de plattelandsontwikkelingsplannen

Nederland werkt in de periode 2007-2013 met één Plattelandsontwikkelingsprogramma, dat voor het gehele Nederlandse grondgebied van kracht zal zijn. Rijk en provincies hebben daartoe besloten vanuit de analyse dat de verschillende landsdelen voor vergelijkbare uitdagingen staan en dat door met een programma te werken eenvoud in de uitvoering kan worden bereikt, waardoor de (administratieve) uitvoeringslasten ook zo beperkt mogelijk kunnen worden gehouden. De uitvoering van het POP loopt *grosso modo* langs twee sporen: een sectoraal spoor en een territoriaal, gebiedsgerichte spoor.

Voor het Nederlandse Plattelandsontwikkelingsprogramma 2007-2013 is een bedrag van € 486.521.167 aan EU-middelen beschikbaar, naast een zelfde bedrag aan nationale middelen (Rijk en provincies). Jaarlijks komen voor het Nederlandse POP uit het ELFPO de volgende bedragen beschikbaar:

Jaar	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Totaal ELFPO	70.536.869	72.638.338	69.791.337	70.515.293	68.706.648	67.782.449	66.550.233

5 Interne en externe consistentie van de NSP en de complementariteit met andere EU-fondsen

5.1 Interne samenhang

In paragraaf 2.3 is de centrale doelstelling en zijn de operationele doelen van het POP2 weergegeven. Daarbij is ook aangegeven dat de veelheid aan functies en de samenhang tussen problemen op het Nederlandse platteland als het ware eisen dat de verschillende opgaven zoveel mogelijk integraal worden aangepakt. Dit zal op maatregelniveau ingevuld worden, waarbij gedacht kan worden aan het meekoppelen van wateropgaven met landinrichtingsprojecten (as 1) of agrarisch natuurbeheer (as 2).

Met het POP2 wil Nederland in brede zin de kwaliteit van de plattelandseconomie en van het leefklimaat op het platteland versterken. Daarbij wordt een sterk accent gelegd op de landbouw als dragende pijler van de plattelandseconomie. Onder alle drie de assen zijn er kansen en mogelijkheden om de bedrijfsontwikkeling en de inkomens van agrarisch ondernemers te ondersteunen. Maatregelen onder de eerste en derde as zijn dan met name bedoeld om het ondernemerschap te versterken en boeren te ondersteunen bij het versterken van hun concurrentiekracht en het voldoen aan eisen vanuit de markt en de samenleving. Maatregelen onder as 2 en 3 kunnen benut worden om de duurzaamheid van de bedrijfsvoering te versterken, een belangrijke maatschappelijke en politieke eis waaraan de landbouw dient te voldoen om zijn 'license to produce' te behouden. Onder as 3 zullen overigens nadrukkelijk niet alleen agrariërs, maar ook niet-agrariërs met steun van het POP2 hun bijdrage leveren aan de toekomst van het landelijk gebied en de leefbaarheid.

Kern van het begrip duurzame ontwikkeling is dat *people, profit en planet* in samenhang moeten worden benaderd. Vanuit het POP2 wordt die integraliteit ondersteund: zo kan behoud van landbouw in benadeelde gebieden vaak gemakkelijker worden gerealiseerd door verbreding van de agrarische bedrijfsvoering, worden met investeringen in energiezuinige technieken in de tuinbouw niet alleen kosten bespaard maar wordt zo ook een bijdrage geleverd aan het bestrijden van de broeikasproblematiek en heeft het publiek baat bij een goed toegankelijk platteland, waar agrarisch natuurbeheer of andere groene diensten bijdragen aan de landschappelijke kwaliteit. Landschapsonderhoud, behoud van cultureel erfgoed en duurzaam waterbeheer verhogen vervolgens weer de waarde van het platteland als vestigingsplaats voor bedrijven.

De Leader-aanpak om doelen te definiëren en te besluiten over projecten zal waarschijnlijk voor de meeste activiteiten onder de derde as worden ingezet. De belangrijkste doelen van de derde as sluiten voor het grootste deel aan bij de hoofddoelen van het Leaderprogramma voor de periode 2000-2006. De meeste maatregelen uit as 3 passen dan ook naadloos in een op Leader gebaseerde en gebiedsgerichte aanpak of een gebiedsgerichte aanpak die van een *bottom up* doelstelling uit gaat.

5.2 Externe coherentie

Eerste pijler GLB

Gedurende de programmaperiode zullen de gevolgen van de hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid in de agrarische sectoren voelbaar zijn. De liberalisering van de markten vraagt om de ontwikkeling van ondernemerschap, keteninnovaties, nieuwe bedrijfspormen, passende productieruimte, nieuwe technieken en dergelijke. De transitie van de landbouw is een van de centrale opgaven op het gebied van plattelandsbeleid in de komende EU-programmaperiode. Het EU-plattelandsbeleid is immers nadrukkelijk bedoeld om deze omslag te begeleiden en te ondersteunen: een vitaal platteland kan niet zonder een vitale landbouw, die op een sociaal en ecologisch duurzame wijze hoog kwalitatieve producten voortbrengt. De eerste en tweede pijler hangen dan ook niet alleen in financieel opzicht nauw met elkaar samen (modulatie), maar ook beleidsmatig.

Het aandeel van de 'hervormingsproducten' granen, rundvlees, zuivel en suiker op de totale agrarische productiewaarde ligt in Nederland met 30% veel lager dan het EU-gemiddelde, maar voor de betrokken sectoren kan de inkomensderving niettemin aanzienlijk zijn.

Nederland heeft ervoor gekozen om het hervormde GLB te implementeren op basis van historische referenties.⁵¹ Dit leidt tot de minste veranderingen in de verdeling van de steun uit het GLB, afgezien van het feit dat de steun ten algemene zal afnemen en boeren meer te maken zullen krijgen met de werking van de markt.

Ten algemene zullen veel agrarische bedrijven zich moeten aanpassen aan versterkte marktwerking en veranderingen in de markt. Ook zullen zij rekening moeten houden met vermindering van de bescherming vanuit het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB) en met het stellen van meer en strengere eisen aan hun producten en aan hun wijze van produceren door overheid en samenleving. Met de maatregelen uit as 1 wil Nederland bedrijven die kiezen voor het produceren voor de markt ondersteunen bij het op duurzame wijze verbeteren van hun bedrijfsvoering, productiewijze en producten. Zij verdienen steun bij hun inspanningen om in te spelen op de veranderingen die op hen afkomen en hun concurrentiepositie te behouden en te versterken.

Wanneer steunverlening mogelijk is aan telers van groenten en/of fruit vanuit zowel POP2 als vanuit de GMO groente en fruit, dan wordt voorkomen dat potentiële begunstigden mogelijk meerdere keren steun krijgen voor dezelfde activiteit door:

- POP2 voor deze maatregelen open te stellen voor individuele landbouwers/ondernemingen die geen lid zijn van een erkende telersvereniging (een minderheid van de telers van ongeveer 20%);

- POP2 voor deze maatregelen open te stellen voor individuele ondernemingen die lid zijn van een telersvereniging (de grote meerderheid van de Nederlandse telers) onder voorwaarde dat zij aantonen dat zij geen steun kunnen ontvangen voor deze maatregel in het kader van de GMO.

In het kader van het in 2005 gesloten EU-akkoord over de hervorming van het suikerbeleid, is besloten tot de instelling van een fonds waaruit steun wordt gegeven voor de herstructurering van de suikerindustrie. Een deel van de middelen in dit fonds kunnen lidstaten aanwenden voor diversificatiemaatregelen. Het kan daarbij gaan om maatregelen die identiek zijn aan maatregelen uit de plattelandsverordening, reden waarom de toepassing van het herstructureringsfonds voor de suikerindustrie en het POP2 in principe goed op elkaar moeten zijn afgestemd. De suikerindustrie in Nederland heeft evenwel reeds laten weten geen gebruik te zullen maken van de tijdelijke regeling voor de herstructurering van de suikerindustrie. Het herstructureringsfonds strekt zich ook uit tot het inulinestroop- en het isoglucosestroopquotum. De enige Nederlandse quotumhouder van inulinestroop heeft gebruik gemaakt van de herstructureringsregeling en heeft de productie van inulinestroop medio 2006 gestopt. De afbakening met het POP is daarom praktisch niet aan de orde.

Structuurfondsen

Niet alleen met het ELFPO, ook met inzet van de structuurfondsen draagt de Europese Unie bij aan verdere verduurzaming van het Nederlandse platteland. Voor de inzet van zowel het Plattelandsfonds als de structuurfondsen geldt als uitgangspunt de uitvoering van de integrale Lissabonagenda, waarin kennis en innovatie speerpunten zijn om duurzame economische groei en werkgelegenheid tot stand te brengen. Daarnaast is de realisatie van de afspraken gemaakt in Göteborg van belang om per 2010 een verdere afname van biodiversiteit te voorkomen.

Voor wat betreft de afbakening tussen ELFPO en Structuurfondsen is het uitgangspunt dat gewaarborgd wordt dat dubbele financiering van een zelfde project wordt uitgesloten. In het algemeen dienen de betreffende Beheersautoriteiten passende en afdoende maatregelen te nemen om dubbelfinanciering uit te sluiten. De provincies zijn de verantwoordelijke bestuurslaag voor de uitvoering van de assen 3 en 4 van het POP, en ook van de structuurfondsenprogramma's. In het stadium van de projectbeoordeling verkeren zij bij uitstek in de positie om zorg te dragen voor het voorkomen van dubbelfinanciering.

Afbakening POP-EFRO

In zijn algemeenheid zal het POP zich op meer kleinschalige projecten richten, georiënteerd op het lokale niveau en gerelateerd aan de agrarische gemeenschap. Bij Structuurfondsen gaat het meer om grotere projecten met een breder type actoren en gericht op regionale concurrentiekracht.

---

⁵¹ Tweede Kamer, vergaderjaar 2003–2004, 21 501-32, nr. 73

De Verordeningen en de voorwaarden geformuleerd in de nationale strategieën en operationele programma's van de Structuurfondsen enerzijds en de NSP en het POP anderzijds zijn uitgangspunt om te bepalen uit welk fonds het project steun kan ontvangen. In de meeste gevallen zal dit uitwijzen of een project valt onder het POP dan wel de Structuurfondsen. Wanneer dit nog geen uitsluitel geeft, beoordeelt de Beheersautoriteit de algemene doelen/kenmerken van het project. Voor de meeste overblijvende gevallen zal dit in voldoende mate uitsluitel geven over het geven van steun vanuit het POP dan wel de Structuurfondsen. Wanneer ook deze beoordeling geen uitsluitel biedt (omdat het project naar zijn aard uit beide fondsen steun zou kunnen ontvangen), wordt in het POP2 per maatregel aangegeven welke projecten voor steun van het POP2 in aanmerking komen.

Overlap met structuurfondsen kan bij de volgende maatregelen aan de orde zijn:

- 124 (samenwerking bij innovatie);
- 311 (diversificatie);
- 312 (oprichting/ontwikkeling micro-ondernemingen);
- 313 (bevordering toeristische activiteiten);
- 321 (basisvoorzieningen);
- 322 (dorpsvernieuwing en ontwikkeling);
- 323 (instandhouding en opwaardering landelijk erfgoed)

Afbakening met ESF

Voor de afbakening met het ESF is relevant dat ook met het POP2 opleidingen en trainingen ondersteund kunnen worden. Vanuit het POP zal het daarbij vooral gaan om opleidingen en trainingen die specifiek samenhangen met de doelen en maatregelen onder as 1. Opleidingen die gericht zijn op de ontwikkeling van meer generieke kennis en vaardigheden komen voor cofinanciering vanuit het ESF in aanmerking. Verdere concrete uitwerking van de demarcatie vindt plaats in POP2.

Europees Visserij Fonds

Het Europees Visserij Fonds (EVF) en het ELFPO hebben weinig raakvlakken door de duidelijk uiteenlopende doelen en doelgroepen, met uitzondering van het terrein van de aquacultuur. Projecten en activiteiten die omschakeling van landbouw naar aquacultuur betreffen zullen niet gefinancierd kunnen worden vanuit het ELFPO, zij vallen onder het EVF.

Nederland heeft (op basis van haar nationale bevoegdheid hiertoe) besloten géén gelden vanuit het Visserijfonds beschikbaar te stellen voor de sportvisserij. Wél kan de sportvisserij vanuit het POP ondersteund worden. Het kan hierbij dan alleen gaan om sportvisserij op binnenwateren die desgewenst kan worden gefinancierd via as 3, wanneer sprake is van een verbredingsactiviteit.

Het EVF kent één as (as 4) die gericht is op duurzame ontwikkeling van 'visserijgebieden' (fisheries areas) en waarvan de maatregelen sterk lijken op die van as 3 van de plattelandsverordening. De uitvoering van deze as van het EVF moet gebeuren door lokale groepen, en heeft daarmee sterke gelijkenis met de Leader-aanpak van de plattelandsverordening. Wanneer uit de selectie van Leadergebieden en de gebieden die gebruik zullen maken van as 4 van het EVF blijkt dat er overlap is, moet in de ontwikkelingsplannen van die Plaatselijke groepen worden opgenomen op welke wijze men gebruik wil maken van beide fondsen. Wanneer een plaatselijke groep die is geselecteerd onder de Leader-as geheel of gedeeltelijk samenvalt met een visserijgebied dat valt onder as 4 van het EVF, dient de afbakening tussen beide in het ontwikkelingsplan uitgewerkt te worden. Daarbij moet duidelijk zijn welk deel van het ontwikkelingsplan het ELFPO betreft en welk deel het EVF. De afbakening maakt daarmee deel uit van de goedkeuringsprocedure van de ontwikkelingsplannen. De selectie van Leadergebieden zal door de beheersautoriteit afgestemd worden met de selectie van de EVF-gebieden. De afbakening dient te passen binnen de gestelde kaders in POP2.

Thematische Milieustrategieën

De Europese Commissie heeft zeven Thematische Milieustrategieën in het kader van het 6^e Milieuactieprogramma uitgebracht: de mariene strategie, een mededeling over biodiversiteit en strategieën voor luchtkwaliteit, bodem, stedelijk milieu, afval en gewasbeschermingsmiddelen. Bovendien wordt de strategie voor duurzame ontwikkeling momenteel herzien. Het belang en effect van deze strategieën voor landbouw en natuur op het Nederlandse platteland kan in potentie groot zijn. Dit zal afhankelijk zijn van de uiteindelijke uitwerking van deze strategieën in Brusselse en nationale wetgeving, hetgeen in de loop van de programmaperiode van het POP2 duidelijker zal

worden. Derhalve kan Nederland in de loop van de tijd bezien hoe in het POP2 synergie tussen de assen kan worden benut en tegenwerkingen tussen de assen kunnen worden wegnomen om bij te dragen aan de doelstellingen van de Milieustrategieën.

Dit neemt niet weg dat het POP2 al vanaf het begin zal bijdragen aan een vermindering van de milieudruk. Immers een goede koppeling tussen doelen van Lissabon en Göteborg wordt nagestreefd door in te zetten op duurzame ontwikkeling. Zo zullen innovatieve en structuurversterkende maatregelen onder as 1 en as 2 bijdragen aan vermindering van de milieudruk door de landbouw. Zoals in hoofdstuk 3 van deze strategie is beschreven, vindt de uitvoering van het milieubeleid voor de landbouw voor een deel plaats met maatregelen uit het POP2 – dit beleid houdt ook nauw verband met de meeste thema's waarop de EU-milieustrategieën betrekking hebben. In het bijzonder kan het POP2 vanaf 2007 een rol spelen bij het verbeteren van de energie-efficiency in de glastuinbouw, het verminderen van ammoniakemissies en het verbeteren van de wijze waarop met mest en gewasbeschermingsmiddelen wordt omgegaan. Het ondersteunen van biologische boeren komt een vorm van landbouw ten goede die ten algemene meer milieuvriendelijk is.

Natuur

Het Natura 2000-netwerk is in Nederland grotendeels ingebed in de EHS. Life+ is een nieuw instrument voor milieu en natuur. Life+ is in het bijzonder gericht op ondersteuning van de implementatie van het zesde milieuactieprogramma, inclusief de thematische strategieën. Life+ draagt bij aan de verdere ontwikkeling en implementatie van het Natura 2000-netwerk. Lidstaten stellen een nationaal programma op, waarin maatregelen en projecten gericht op natuur en biodiversiteit, milieu en voorlichting en communicatie zijn opgenomen.

In de Verordening van Life+ is opgenomen dat maatregelen die vanuit een ander Europees fonds een bijdrage ontvangen, niet voor hetzelfde doel ook een beroep kunnen doen op Life+. Synergie en complementariteit met andere Europese instrumenten is het uitgangspunt. Nederland zal rekening houden met het voorgaande bij het opstellen van het nationaal programma voor Life+ en de maatregelen en projecten die hierin worden opgenomen. Cofinanciering van Life+ zal met name bestemd zijn voor kleinschalige investeringen in Natura 2000-gebieden, zoals bepaalde herstelmaatregelen. Maatregelen voor het beheer van Natura 2000-gebieden door boeren en andere grondeigenaren kunnen vanuit het POP2 in aanmerking komen voor cofinanciering.

Biologische landbouw

Het Europees Actieplan voor biologische landbouw⁵² bevat het voornemen om de Plattelandsverordening te benutten voor de verdere ontwikkeling van biologische landbouw. Nederland zal daaraan op de volgende wijze invulling geven.

Ten algemene levert de biologische landbouw een belangrijke bijdrage aan de verduurzaming van de landbouw. Een groter aandeel biologische landbouw in Nederland komt tegemoet aan de maatschappelijke roep om een duurzamere landbouw in Nederland. Een andere oplossingsrichting is het duurzamer krijgen van de gangbare, niet biologische landbouw. Ook deze oplossing is echter gebaat bij de biologische landbouw als voorbeeldfunctie.

De evaluatie⁵³ van de vorige Nederlandse beleidsnota biologische landbouw⁵⁴ heeft uitgewezen dat met name de marktvraag de keuze voor biologische landbouw beïnvloedt. Het marktpotentieel is de trekkende kracht om biologisch te (gaan) produceren. Het is dan ook een positieve ontwikkeling dat de consumentenbestedingen aan biologische producten de afgelopen jaren een stijgende lijn vertonen⁵⁵, ondanks de prijzenoorlog die in Nederland tussen de diverse supermarktketens woedde en de economische recessie van de afgelopen jaren.

⁵² Europees Actieplan voor biologisch voedsel en biologische landbouw, Mededeling van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement, Brussel, 10 juni 2004

⁵³ Biologisch meer gangbaar, Evaluatieonderzoek Nota Biologische Landbouw 2001-2004, IME consult, juli 2004, p. 105-114

⁵⁴ Een biologische markt te winnen, Beleidsnota biologische landbouw 2001-2004, Ministerie van LNV, september 2000

⁵⁵ zie EKO-monitor: <http://www.biologica.nl/eko-monitor/>

Om op eigen kracht internationaal concurrerend te zijn is een voldoende kritische massa noodzakelijk. De biologische landbouw heeft op dit moment deze kritische massa in Nederland nog niet bereikt. Om de biologische landbouw in de overgangperiode tot het uitgroeien naar een nog meer (economisch) volwaardige sector te ondersteunen, geeft Nederland een stimulans aan de belangrijkste, meest essentiële schakel in de biologische keten: de primaire producenten. De biologische productiewijze en de bijbehorende certificering en het toezicht leveren extra lasten op voor biologische producenten. Terwijl er veel maatschappelijke waardering bestaat voor de bijdrage die deze boeren leveren aan verbetering van milieu, landelijk gebied en dierenwelzijn. Nederland wil het POP2 gebruiken om landbouwers te stimuleren deel te (blijven) nemen aan verbetering van kwaliteit van landbouwproducten door toepassing van de biologische productiemethode (as 1).

Zoals ook uiteengezet in het goedgekeurde wijzigingsvoorstel 2005 van het POP1 maakt Nederland, op het uitfinancieren van onder POP1 aangegane contracten na, geen gebruik meer maken van de landbouwmilieumaatregel (as 2) om biologische landbouw te stimuleren. Diverse evaluaties⁵⁶ van de Regeling Stimulering Productiemethode (RSBP), de in het POP1 opgenomen landbouwmilieumaatregel gericht op biologische bedrijven, hebben uitgewezen dat de RSBP weliswaar een stimulans is om om te schakelen, maar dat het marktperspectief van veel grotere invloed is op de beslissing om om te schakelen. Vanwege deze conclusie heeft de minister van LNV in zijn Beleidsnota Biologische Landbouw 2005-2007 ingezet op marktstimulering en beperkt hij de financiële inzet gericht op primaire producenten. Een experiment in een tiental steden in Nederland dat moest uitwijzen in hoeverre (een lagere) prijs bepalend is voor de verkoop van biologische producten is in 2006 uitgevoerd. De resultaten laten zien dat de prijs van invloed is op het aankoopgedrag van consumenten, maar niet alleen. Ook het assortiment, zichtbaarheid en andere marketingtechnische aspecten spelen een belangrijke rol. Bovendien kwam voor een aantal van de onderzochte producten een omzetplafond in zicht.

Klimaat

De mogelijkheden die het POP biedt voor het bijdragen aan de terugdringing van de emissies van broeikasgassen zullen zoveel mogelijk worden benut, naast het andere beleid dat de Nederlandse overheid hierop heeft ingezet (zie ook §3.1). Dit kan door in te zetten op maatregelen die tevens leiden tot efficiënter gebruik van grondstoffen, minder milieuemissies en nuttig hergebruik (of opwaardering van) afval en reststoffen. In as 1 van het POP2 kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het verspreiden van kennis en demonstratie op het gebied van efficiënter energiegebruik in de glastuinbouw (of zelfs het produceren van energie door de glastuinbouw!), het ondersteunen van samenwerking bij het ontwikkelen van innovaties op dit terrein en het ondersteunen van investeringen in bedrijfsmodernisering waarbij energie-efficiency een rol speelt. Nederland verwacht dat er in as 1 vaak sprake zal zijn van 'meelift-effecten', in die zin dat ontwikkelingen ondersteund worden die zowel vanuit het oogpunt van concurrentieversterking als vanuit het oogpunt van terugdringen van broeikasgasemissies een verbetering vormen.

Ook met zware mitigerende maatregelen zal de verandering van het klimaat niet te voorkomen zijn. Dat betekent dat ook rekening zal moeten worden gehouden met de effecten van klimaatverandering. Nederland werkt daarom aan een Nationaal programma voor adaptatie aan klimaatverandering. Klimaatverandering zal ook gevolgen hebben voor de landbouwsector. Zo kan klimaatverandering bijvoorbeeld leiden tot een toename van nieuwe plaagsoorten, wat weer een ongewenste toename van insecticidegebruik tot gevolg kan hebben. Verdere ontwikkeling en toepassing van alternatieve vormen van plaagbestrijding (natuurlijke ziekten- en plaagbestrijding) kan bijdragen aan een duurzamere landbouw, die beter is opgewassen tegen de effecten van klimaatverandering. Ook hier kan weer gedacht worden aan maatregelen onder as 1, onder meer gericht op het verspreiden van kennis en demonstratie en het ondersteunen van samenwerking bij het ontwikkelen van innovaties op dit terrein.

Het is onwaarschijnlijk dat de teelt van biomassa (o.a. koolzaad) in Nederland, gegeven o.a. de hoge kosten van grond in economisch en energetisch opzicht kansrijk zal zijn. Algemeen wordt in Nederland ingezet op de ontwikkeling van zogenaamde tweede generatie biobrandstoffen (met een hogere energie-efficiënte, betere milieuprestaties en grotere kosteneffectiviteit). Als er gaat om teelt

---

⁵⁶ O.a. Biologisch meer gangbaar, Evaluatieonderzoek Nota Biologische Landbouw 2001-2004, IME consult, juli 2004, p. 105-114; Mid Term Evaluatie van het Plattelandsontwikkelingsprogramma Nederland 2000-2006 - Eindrapport, Ecorys-NEI, 2003, p. 157

van biomassa valt te verwachten dat derde landen schaalvoordelen zullen hebben en dat de betekenis van Nederland vooral gelegen is in logistiek (haven van Rotterdam).

Voor de tweede generatie biobrandstoffen zal Nederland een sterkere rol kunnen ontwikkelen. In beginsel gaat het dan om het 'opwerken' van rest- en afvalstromen van de land- en bosbouw en de voedings- en genotmiddelenindustrie. Idealiter zou de situatie bereikt moeten worden dat biomassa zoveel mogelijk wordt toegepast in kennisintensieve producten en processen, zoals de vervanging van fossiele grondstoffen in de (petro)chemische industrie. Op die wijze kan zoveel mogelijk waarde worden toegevoegd aan het gewas. De inzet van biomassa voor de productie van warmte of elektriciteit is dan één van de laatste stappen uit de verwerkingscyclus. In principe wil Nederland ook maatregelen in as 1 gericht op het vergroten van het perspectief van hernieuwbare energiebronnen kunnen inzetten. Het ligt voor de hand dat die maatregelen zich dan gegeven het voorgaande richten op de tweede generatie biobrandstoffen.

Nederland wil dat in 2010 minimaal 5,75% van de benzine en diesel uit biobrandstoffen bestaat. Daartoe zullen leveranciers van benzine en diesel verplicht worden om het aandeel biobrandstoffen te vergroten. Als tussenstap moet in 2007 2% van de op de Nederlandse markt gebrachte benzine en diesel uit biobrandstoffen bestaan. Om een start te maken wordt dit jaar het bijmengen van 2% biobrandstoffen fiscaal gestimuleerd. Nederland wil verder de ontwikkeling en de marktintroductie van innovatieve biobrandstoffen verhogen. Het kabinet heeft voor deze innovatieve projecten een budget gereserveerd van 60 miljoen euro voor de periode 2006-2010. Hierbij gaat het om projecten met een zo groot mogelijk CO₂-rendement en om projecten met een groot marktpotentieel.⁵⁷ Dit gebeurt buiten POP2-kader.

---

⁵⁷ Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 25 946, nr. 13

6 Het Nationaal Plattelandsnetwerk

6.1 De uitgangssituatie

Het Nationaal Plattelandsnetwerk dient volgens de EU-kaders tot “het uitwisselen van ervaringen, het ondersteunen van de uitvoering en evaluatie van het plattelandsontwikkelingsbeleid, en het coördineren van de informatiestroom tussen het lokale, nationale en Europese niveau”. Tevens moet het netwerk leren en gebruik maken van de ervaringen die in voorgaande periodes zijn opgedaan met netwerk instrumenten, zoals een nationale website, conferenties, trainingen, vraag en aanbod diensten en ondersteuning van transnationale samenwerking. Het netwerk is er voor de organisaties die de begunstigden van de assen 1, 2, 3 en 4 van het programma vertegenwoordigen of betrokken derden, lokale actiegroepen en hun informele netwerken, regionale en nationale administratieve organisaties betrokken bij de uitvoering van POP 2, en diverse andere administraties en organisaties betrokken bij plattelandsontwikkeling.

Naast de bepalingen zoals genoemd in de verordening 1698/2005 en de strategische richtsnoeren voor plattelandsontwikkeling, zijn er diverse actuele plannen en ontwikkelingen in Nederland waarmee rekening moet worden gehouden bij de invulling en vormgeving van het Nationaal Plattelandsnetwerk, zoals: de Nota Ruimte en de Nationale Landschappen en de *Agenda Vitaal Platteland*. In al deze nota's wordt gezocht naar een meer volwassen verhouding tussen burgers, ondernemers en overheid. Ook het Investeringsbudget Landelijk Gebied is een nieuw sturingsinstrument waar subsidiariteit het leidende beginsel is en waarin de provincies de regierol vervullen.

De roep om een meer volwassen verhouding tussen burgers, ondernemers en overheid wordt ondersteund door signalen uit de samenleving. In de programma's Ruimtelijke Ordening en Milieu (ROM) en Waardevolle CultuurLandschappen (WCL) is veel ervaring opgedaan met gebiedsgerichte aanpak. Ook Plaatselijke Groepen (Lokale Actie Groepen) Leader zijn gerijpt. Uit de recente zelfevaluaties van deze Plaatselijke Groepen komt naar voren dat zij streven naar grotere zeggenschap en meer verantwoordelijkheid. Ook in diverse andere organisaties en programma's is een 'sociaal kapitaal' gevormd dat meer verantwoordelijkheden aankan. De Andere Overheid heeft dus ook een Andere Burger als medespeler gekregen.

Al bij aanvang, in 2001, is besloten om het Leader+ netwerk te laten uitgroeien tot een Nationaal Plattelandsnetwerk, waarvan Leader+ één van de (belangrijke) inspiratiebronnen en dragers was. Andere groepen en instanties die actief zijn op het terrein van de plattelandsvernieuwing zouden in het nationale netwerk betrokken worden.

Het huidige netwerk heeft in 2005 een onderzoek laten doen naar de eigen meerwaarde, vooral om meer helderheid te krijgen over de toegevoegde waarde van het netwerk na 2006. Uit dit onderzoek bleek de waardering voor:

- de keuze voor inhoudelijke focus 'gebiedsontwikkeling en -verantwoordelijkheid' en het vormgeven ervan in het project 'voorlopers gebiedsverantwoordelijkheid';
- beleidsbeïnvloeding op hogere niveaus, agenderen op nationaal niveau;
- het faciliteren van de verbinding tussen bottom up projecten en provinciale en nationale beleidskaders;
- het bemiddelen (mediation) tussen gebiedsactoren en tussen gebieden en overheden;
- het 'trekken' van transnationale projecten en ondersteunen van interregionale initiatieven;
- het uitwisselen van ervaringen en het inzicht geven in verschillende manieren van opereren van plaatselijke groepen en gebieden.

6.2 De opzet van het netwerk in de nieuwe periode

Nederland wil in de komende periode het breed, gezamenlijk gedragen Nationaal Plattelandsnetwerk voortzetten en verder ontwikkelen. Behoud en verbetering van de kwaliteit van het Nederlandse platteland vereist een integrale benadering en intensieve samenwerking tussen bewoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties en overheidsdiensten. Ook de samenwerking tussen actoren in de verschillende assen is hier aan de orde. Juist op gebiedsniveau zullen ambities ten aanzien van plattelandsvernieuwing en van bestuurlijke vernieuwing elkaar kunnen versterken. De rol van regionale en lokale netwerken is daarbij belangrijk, zij moeten voldoende verantwoordelijkheid

krijgen. Een goede professionalisering en een goede verhouding tussen lokale overheden en lokale initiatiefgroepen is daarvoor cruciaal.

Het Nationaal Plattelandsnetwerk zal op basis van de Plattelandsverordening, de strategische richtlijnen, de actuele ontwikkelingen in Nederland en de ervaringen van het huidige netwerk, een netwerk moeten zijn voor mensen en organisaties (inclusief de overheden) die het gebied en de daarin relevante actoren centraal stellen. Deze organisaties en actoren vertonen een rijke pluriformiteit en diversiteit. Juist op gebiedsniveau wordt intersectoraal werken daardoor onvermijdelijk.

Kort samengevat zal het netwerk drie hoofdfuncties moeten vervullen:

- verbinden horizontaal en verticaal;
- ondersteunen van gebiedsgroepen in voorbereiding en uitvoering;
- stimuleren van de integrale en innovatieve opgave.

Uit deze functies volgen voor het netwerk op hoofdlijnen de volgende taken:

1. het opsporen en analyseren van goede overdraagbare projecten. Tevens informatie daarover verstrekken via moderne media (website, nieuwsbrieven, etc.);
2. het organiseren van bijeenkomsten, seminars, werkconferentie, en dergelijke, bedoeld voor uitwisseling van ervaringen en kennis. De huidige structuren die er in een regio bestaan stimuleren en zorgen dat ze actief bijdragen aan het Nationaal Plattelandsnetwerk. Zowel verbindingen leggen tussen horizontaal en verticale georganiseerde organisaties als wel maatschappelijke en publieke organisaties;
3. de plaatselijke groepen helpen met de ontwikkeling van programma's gericht op deskundigheidsbevordering ten aanzien van gebiedsontwikkeling en dergelijke;
4. knelpunten in plattelandsontwikkeling (nationaal maar ook regionaal) signaleren en (beleids)signalen geven aan de verantwoordelijke overheden en/of maatschappelijke organisaties;
5. technische bijstand verlenen aan plaatselijke groepen voor de interterritoriale en transnationale samenwerkingsprojecten. Daarnaast samenwerking in z'n algemeenheid stimuleren en nieuwe vormen van samenwerking initiëren.

Het Nationaal Plattelandsnetwerk moet bovenstaande taken jaarlijks na goedkeuring van het actieplan en jaarplan zelfstandig gaan uitvoeren.

Het Nationaal Plattelandsnetwerk zal een lerend netwerk moeten zijn, dat de samenwerking verbetert tussen overheden en private gebiedsbewoners en tussen overheden onderling. Een netwerk is alleen vitaal als de deelnemers zich actief opstellen. Het netwerk ziet daarom de deelnemers als eigenaar van het netwerk: deelnemen aan het netwerk is investeren (halen en brengen). Het zal met name gericht zijn op het actief stimuleren en betrekken van mensen bij processen die plaatsvinden op het platteland (zowel gebiedsgericht als sectoraal). Een onafhankelijk opererend netwerk kan bovendien knelpunten in plattelandontwikkeling signaleren en beleidssignalen geven aan de verantwoordelijke overheden of maatschappelijke organisaties.

Voor wat betreft de samenstelling van het netwerk: het Nationaal Plattelandsnetwerk heeft als doel de bij de plattelandsontwikkeling betrokken organisaties en overheidsdiensten bijeen te brengen. Deelname is daarom voorzien van relevante overheidsinstellingen, sector- en belangengroepen (uit in elk geval landbouw, milieu en natuur, recreatie, kleine kernen, vrouwen en jongeren) en overige groepen van potentieel begunstigen uit de verschillende assen. Een levendig netwerk vraagt om een goede balans tussen maatschappelijke spelers en overheden, lokale en gebiedsorganisaties, actoren uit landbouw, midden- en kleinbedrijf, toerisme en recreatie, burgers. De gewenste richting en inhoudelijke focus (de 4 assen uit POP2 en het nationale plattelandsbeleid) van het netwerk bepaalt in eerste instantie de deelname. Elke lokaliteit, elke regio kent zo zijn eigen dynamiek en ontwikkeling, en het gaat erom daarbij aan te sluiten, op voorhand wordt niemand uitgesloten.

Het Nationaal Plattelandsnetwerk zal worden beheerd en geanimeerd door een onafhankelijk netwerkteam. De aanjaagfunctie is daarin belangrijk: door de meest geschikte personen voor bepaalde acties bij elkaar te krijgen ontstaat dynamiek, wordt energie gegenereerd en komt een beweging op gang, zowel sectoraal, lokaal als op groter schaalniveau. Deze activiteiten kunnen zowel integraal (over het gehele gebied) opgezet worden als ook in werkgroepen per as. De centrale en decentrale overheid nemen hierin een bijzondere positie in omdat zij kaders en randvoorwaarden aanreiken voor de gebiedsontwikkeling.

Het zoeken van de koers en het begeleiden van de activiteiten gebeurt volgens het beginsel van netwerksturing, waarin niet hiërarchisch gestuurd wordt maar door de actieve deelnemers. Het uitgangspunt hierbij is dat het programma niet voor zeven jaren vooraf is te formuleren en dat het Nationaal Plattelandsnetwerk dus zelfcorrigerend moet kunnen opereren. Daarvoor moeten passende werkvoorstellen gebruikt worden. Gedacht kan worden aan *communities of practice*, kennis en informatie symposia, uitwisselingen, thema workshops of regionale ateliers. Bijsturing vindt plaats door actieve monitoring op de activiteiten, interacties van de spelers en inhoudelijke resultaten. De ervaringen van het huidige netwerk kunnen hierbij zeker van pas komen.

Het netwerk gaat in januari 2008 van start, nadat in de tweede helft van 2007 een doorstart is gerealiseerd. In de eerste helft van 2007 is een aanbestedingsprocedure uitgevoerd om een bureau (netwerkfacilitator) te selecteren dat de werkzaamheden voor het netwerk gaat uitvoeren. In overleg met de beheersautoriteit zal de netwerkfacilitator zich in 2007 nog richten op de volgende werkzaamheden:

- uitvoeren van praktische werkzaamheden met betrekking tot de continuering van het huidige plattelandsnetwerk;
- uitwerken van het plan van aanpak van de netwerkstructuur en het maken van het jaarplan 2008 om het netwerk te beheren;
- uitwerken van het plan van aanpak van het actieplan en maken jaarplan voor de activiteiten voor het jaar 2008.

Uitgangspunt is dat er zo veel mogelijk zal worden aangesloten bij bestaande structuren.

Er zal gewerkt gaan worden met een jaarplancyclus. Voor ieder kalenderjaar stelt de netwerkfacilitator een jaarplan en begroting van de werkzaamheden op.

Het huidige Leader+ Netwerk voor plattelandsontwikkeling heeft een werkbudget van ca. € 3 miljoen voor de gehele periode, als volgt opgebouwd: Leader+: 25%, Rijk: 50%, Regio: 25%. Het betreft dus ca. € 750.000 EU geld. Voor het nieuwe netwerk is een kleine intensivering geboden, van 3 naar 4 miljoen euro. Het Nationaal Plattelandsnetwerk zal zich in de volgende periode immers uitstrekken over meer regio's (niet alleen de Leader-gebieden, maar ook voor As1, As2, en As3). Uitgaande van een maximum cofinancieringspercentage van 50% betekent dit € 2 miljoen uit het Plattelandsfonds. De rest zal opgebracht worden door het rijk en de provincies gezamenlijk.

Nederlandse Plattelands Strategie 2007-2013

Bijlagen

November 2007

Inhoud

Bijlage 1. Het Nederlandse platteland, gedefinieerd als het niet-stedelijk gebied inclusief dorpen en kleine steden tot 30.000 inwoners	3
Bijlage 2. Accenten per regio	4
Bijlage 3. Maatregelkeuze	7
Bijlage 4. Opgaven voor deelsectoren van de landbouw	8
Bijlage 5. Doel- en contextgerelateerde baseline-indicatoren	12
Bijlage 6. SWOT-tabel	98
Bijlage 7. Lijst van betrokken maatschappelijke organisaties	102

Bijlage 1. Het Nederlandse platteland, gedefinieerd als het niet-stedelijk gebied inclusief dorpen en kleine steden tot 30.000 inwoners

Bijlage 2. Accenten per regio

Het is van belang oog te hebben voor de relatief grote verschillen die tussen de landsdelen bestaan, zowel naar de aard van de problematiek die er speelt als naar de mate waarin onderscheiden maatschappelijke veranderingen er van betekenis zijn. Zo wordt de stedelijke druk op het platteland met name in het westen van het land gevoeld en is het op peil houden van het voorzieningenniveau vooral in het noorden een opgave. De SER geeft aan dat, hoewel de algemene situatie van het landelijk gebied niet in grote mate afwijkt van die in de steden, plaatselijk wel degelijk specifieke problematiek een rol kan spelen. De SER noemt daarbij werkgelegenheid, woningnood, het verdwijnen van voorzieningen en het opvangen van de vraag naar recreatie. Binnen het POP wil Nederland daarom ruimte geven aan maatwerk op regionaal niveau.

Onderstaand een regionale inkleuring van de situatie. Het gaat hier om een beschrijving, niet om keuzen die (in het kader van het POP) gemaakt worden. Het stuk beschrijft zaken die gerelateerd zijn aan alle assen van het POP, met eigen accenten per landsdeel, en geeft een aantal mogelijkheden voor verdere ontwikkeling.

Het platteland in het noorden van het land heeft een economie die vooral afhankelijk is van landbouw en kleinschalig MKB. De prijsverlagingen als gevolg van de hervormingen van het Europese landbouwbeleid zal in deze regio vooral de melkveehouderijen en akkerbouwbedrijven raken. Zo moet een melkveehouderijbedrijf bij een ongewijzigde bedrijfsvoering rekenen op een inkomensdaling van 16 tot 31%. Voor bedrijven met suikerbietenenteelt kan de daling in besteedbaar inkomen oplopen tot meer dan 20%. Verwacht mag worden dat de werkgelegenheid in de agrarische sector door deze inkomensontwikkelingen verder zal afnemen. Veel landbouwbedrijven zoeken verbreding in hun bedrijfsvoering door combinaties met bijvoorbeeld natuurbeheer of zorgfuncties, of ze richten hun bedrijfsvoering op meer onderdelen van de voedselproductie (bijv. kaasmaken of verkoop aan huis). Maar schaalvergroting in de landbouw zal ook veranderingen in de structuur van de gebieden tot gevolg hebben. Zo zullen veel bedrijfsgebouwen vrijkomen, waardoor aan de rand van dorpen ruimte voor nieuwe bestemmingen ontstaat.

Vanwege de grote samenhang met de verwerkende clusters in Noord-Nederland zijn door de veranderingen in het landbouwbeleid tevens ingrijpende consequenties voor werkgelegenheid bij de toeleverende en verwerkende bedrijven te voorzien. De grootschalige, marktgerichte landbouwondernemers zullen de bedrijfsvoering aan moeten passen om de concurrentie aan te kunnen. Om stand te houden tijdens dit omschakelingsproces moeten in de totale agrarische kolom bakens verzet worden. Het belang van specialisatie en goed functionerende ketens neemt daarmee toe.

Anno 2000 beschikte 15% van de kernen kleiner dan 3000 inwoners in het Noorden gelijktijdig over 'basisvoorzieningen' (huisarts, basisschool, buurtwinkel), landelijk is dat 30%. Deze afbrokkeling van het voorzieningenniveau gaat nog steeds door. Door de toegenomen mobiliteit en door nieuwe mogelijkheden op het gebied van ICT is een grotere fysieke afstand tot voorzieningen wellicht minder een probleem dan vroeger. Maar in bepaalde delen van het platteland is de optelsom van sociaal-economische achterstanden, gebrekkige cohesie, achterblijvende participatie en ontoereikende zorg en voorzieningen voor ouderen (vervoer) wel problematisch. De voorwaarden voor een bloeiende agrarische- en MKB-sector worden daar wankel.

In verstedelijkend Oost-Nederland verandert het karakter van het platteland van een agrarische productieruimte in een ruimte met een veelzijdige gebruiksfunctie, waarin maatschappelijke wensen als wonen, werken, landschap, natuur en recreatie een steeds belangrijker rol gaan vervullen. De kern van de problematiek op het platteland is hier dat op veel plaatsen bedrijvigheid, landbouw, recreatie, wonen, natuur en landschap en andere functies elkaar in de weg zitten. De economische functies in het landelijk gebied worden beperkt in hun ontwikkelingsmogelijkheden, met alle nadelige gevolgen van dien voor de ruimtelijke kwaliteit, de economische vitaliteit en de leefbaarheid.

Vanwege de bijdrage van de landbouw aan de regionale economie en vanwege haar belang voor het beheer van de open ruimte en het landschap blijft een concurrentiekrachtig landbouwbedrijfsleven voor Oost-Nederland belangrijk. Het beleid is erop gericht de ondernemers de ruimte te geven en op onderdelen te ondersteunen; enerzijds om de ontwikkeling naar marktgerichte en duurzame landbouw te kunnen realiseren, anderzijds om negatieve ontwikkelingen ten aanzien van de ruimtelijke kwaliteit te kunnen bijsturen. Verbetering van de ruimtelijke structuur van de intensieve veehouderij vindt plaats in landbouwontwikkelingsgebieden die zijn aangewezen in het kader van de Reconstructie. Innovatie in de landbouwsector vindt onder meer plaats via het project Food Valley.

Maar ook in het oosten van Nederland zal de komende jaren naar verwachting een versnelling van het aantal bedrijfsbeëindigingen in de agrarische sector plaatsvinden. Daar waar het aantal landbouwondernemers afneemt, ontstaat de noodzaak tot ontwikkeling van nieuwe dragers van het landschap: wonen, zorg en andere combinaties. Ook het behoud en het herstel van het cultuurhistorisch erfgoed zal een behoorlijke inspanning vergen.

In dit deel van het land is het MKB van grote betekenis voor de plattelandseconomie, goed voor meer dan 80% van de totale werkgelegenheid. Delen van de MKB-sector staan onder druk: door internationalisering en schaalvergroting verdwijnen kleine en middelgrote ondernemingen (m.n. in de detailhandel) uit het dorpsbeeld, als eerste in de kleine kernen. Bovendien speelt ook hier de problematiek van de bedrijfsopvolging. Voor het MKB ligt de uitdaging voor de komende jaren in het ontwikkelen of behouden van innovatieve slagkracht en ondernemerschap. De noodzaak hiertoe wordt nog versterkt door het belang van het MKB voor de vitaliteit van de dorpen. In samenhang daarmee is het scheppen van een gunstig vestigingsklimaat voor wonen en werken een opgave voor de komende jaren, juist voor jonge mensen.

In het westen is vooral de stedelijke druk op het platteland kenmerkend. Bevolkingsgroei en welvaartstoename zorgen voor blijvende uitbreidingen van de stedelijke bebouwing en de vraag naar infrastructuur en bedrijfslocaties gaan daarin mee. Ondertussen zoekt de stedeling op het 'krimpende' platteland naar rust, ruimte en beleving van het landschap. De vraag naar recreatieve mogelijkheden is nog steeds groeiende. De ligging van de open agrarische cultuurlandschappen nabij de stedelijke kerngebieden brengt behalve ruimtelijke claims van stedelijke functies ook ongewenste milieueffecten met zich mee zoals verstoring, versnippering en verrommeling die de kwaliteit van gebieden aantast.

Ondanks de kansen die de intensieve wisselwerking tussen stad het platteland biedt, krijgen ook in dit deel van het land landbouwbedrijven steeds meer te maken met omstandigheden die een gezonde bedrijfsvoering bemoeilijken en worden bedrijfsuitbreidingen en bedrijfsopvolging een steeds nijpender probleem. Specifiek voor het westen telt daarbij dat niet alleen de effecten van de landbouwhervormingen en nieuwe milieueisen hun effect doen gelden, maar dat ook hoge grondprijzen en het beperkte grondaanbod een factor van betekenis zijn. Innovatie en verbreding van de bedrijfsvoering zijn sleutelbegrippen voor de toekomst. De ligging in een stedelijke omgeving biedt daarbij volop kansen voor economische diversificatie: beheer van landschap en natuur zijn voorbeelden van een maatschappelijk gewaardeerd 'bijproduct' van de primaire productie.

In de westelijke veenweiden zijn de productieomstandigheden voor de landbouw verre van optimaal: het hoge waterpeil in combinatie met grondsoort en smalle percelen, heeft tot gevolg dat de draagkracht gering is en optimale mechanisatie bemoeilijkt wordt. Bovendien zijn er geringe mogelijkheden tot ontwatering zonder dat dit negatieve effecten heeft op de veenbodem. Deze natuurlijke beperkingen verzwakken de economische concurrentiepositie van de landbouw. Het aantal bedrijfsbeëindigingen is dan ook relatief groot. Maar de landbouw blijft wel nodig om het platteland te onderhouden en visueel open te houden.

In de Nota Ruimte wordt onderstreept dat de tuinbouwfunctie in vijf locaties van internationaal belang, de zogenaamde greenports, via herstructurering en vernieuwing behouden blijft en versterkt wordt. Het gaat daarbij om verbetering van de economische concurrentiepositie in combinatie met impulsen voor de ruimtelijke kwaliteit. Vier van deze greenports liggen in het westen van het land: de tuinbouw onder glas in het Westland/Oostland en Aalsmeer en daarnaast de Bollenstreek en het sierteeltgebied Boskoop. Dankzij technologische ontwikkelingen leveren investeringen in nieuwe kassen vanuit

milieuoogpunt aanzienlijke voordelen op, met name ten aanzien van energie en CO₂. Investeren in duurzaamheid is vaak alleen mogelijk in combinatie met schaalvergroting. Dit biedt mogelijkheden om de landschappelijke inpassing gebiedsgericht beter vorm te geven. Goede bereikbaarheid en ontsluiting zijn daarbij essentieel: herstructurering moet leiden tot betere infrastructuur, dikkere vervoersstromen en transportbesparing van en naar de greenports.

In Zuid-Nederland is het aantal agrarische bedrijven vooral tussen 1996 en 2002 fors afgenomen. Daarbij zijn er wel regionale verschillen: in Zeeland groeit de veehouderij de laatste 10 jaar door inplaatsingen van elders, terwijl deze in Limburg snel afneemt. Voor de akkerbouw geldt juist het omgekeerde. De landbouw heeft zich de laatste jaren in Zuid-Nederland vooral gericht op het zo efficiënt mogelijk produceren van bulkproducten. Daardoor is de plattelandseconomie in Oost-Brabant en Noord- en Midden-Limburg sterk afhankelijk geworden van de intensieve veehouderij en in Zeeland en West-Brabant van de akkerbouw. Zoals ook voor andere regio's geldt, komt de inkomenspositie en werkgelegenheid in de akkerbouw onder steeds grotere druk te staan. Ook in de melkveehouderij zal sprake zijn van inkomensverliezen, wat overigens voor een deel door schaalvergroting kan worden opgevangen. Milieudoelen vragen om een extensief grondgebruik, maar dit is ten gevolge van de hoge grondprijzen niet rendabel.

Uit toeristisch en landschappelijk oogpunt vraagt de samenleving om behoud van de (ogenschijnlijk) kleinschalige melkveehouderij met koeien in de wei. Zeeland en Limburg zijn de twee meest toeristische provincies van Nederland, dankzij hun landschappelijke en culturele aantrekkelijkheid. Maar het Zuid-Nederlands toerisme moet zich wel steeds meer inspanningen getroosten om haar internationale marktpositie te behouden. Het vasthouden en binnenhalen van de toeristische consument vereist het nauwlettend volgen van en adequaat inspelen op zijn wensen. Dit zal zich moeten vertalen in investeringen in de kwaliteit van accommodaties, in creativiteit rond arrangementen en in dienstverlening, verbonden aan het nauwlettend volgen van de wensen van de klant.

Sterke sectoren met groeipotentie zijn nog altijd de glastuinbouw, de boomkwekerij en de sierteelt. Het vestigingsklimaat van deze sectoren behoeft een stevige impuls. Zuid Nederland werkt aan de structuurversterking van de landbouw en de integrale kwaliteit van haar landelijk gebied door voor de dierlijke sectoren meerjarige reconstructieplannen uit te voeren. Door haar meest waardevolle delen van het landschap aan te wijzen als benadeeld gebied, al dan niet in combinatie met de aanwijzing tot Nationaal of Regionaal Landschap, wil Zuid ruimte bieden aan de grondgebonden landbouw. Dit zijn ook de gebieden waar met voorrang agromilieumaatregelen, zoals groene en blauwe diensten worden gefinancierd, mede met het oog op uitvoering van de Kaderrichtlijn Water.

Kansen bieden de grote potentie van de agrologistiek en kennisinfrastructuur van de Zuid-Nederlandse agribusiness. Greenport Venlo vormt de schakel tussen de Greenports uit het westen van Nederland en het Ruhrgebied. De distributiefunctie voor voedsel strekt zich uit van havens en mainports, zoals Rotterdam, Terneuzen en Antwerpen, richting het Duitse en overig Noord-West Europese achterland.

Bijlage 3 Maatregelkeuze

De systematiek van de vier assen uit de Plattelandsverordening volgend, zal Nederland gezien de in par. 2.3 van de strategie genoemde doelen, het POP met name focussen op de volgende maatregelen:

As 1, versterking concurrentiekracht landbouw:

- kennisverspreiding;
- gebruik maken van adviesdiensten;
- bedrijfsmodernisering (waaronder investeringssteun specifiek gericht op jonge boeren);
- verhoging van de toegevoegde waarde van land- en bosbouwproducten;
- steun voor samenwerking (in de keten) bij innovatie;
- verbeteren en ontwikkelen infrastructuur (landinrichting voor de landbouw);
- ondersteunen landbouwers bij het voldoen aan communautaire normen op het gebied van milieubescherming;
- ondersteunen boeren die meedoen aan voedselkwaliteitsschema's;
- ondersteunen producentengroepen (informatie- en promotie-activiteiten).

As 2, verbetering van natuur, milieu en landschap door landbeheer:

- betalingen aan boeren in andere gebieden met natuurlijke handicaps (probleemgebieden);
- agro-milieumaatregelen;
- betalingen in kader van Natura 2000 en KRW (vanaf 2009);
- ondersteuning van niet-productieve investeringen: (agro)milieudoelen en verhogen natuurwaarde;
- eerste bebossing van landbouwgrond.

As 3, diversificatie platteland:

- diversificatie naar niet-landbouwactiviteiten;
- steun voor de oprichting en ontwikkeling van ondernemingen;
- bevorderen toeristische activiteiten (agro-toerisme);
- basisvoorzieningen voor de plattelandseconomie en –bevolking;
- instandhouding en opwaardering landelijk erfgoed;
- verwerving van vakkundigheid, dynamisering en uitvoering.

As 4, leader-aanpak (lokale ontwikkeling):

In het kader van de Leader-as zal uitvoering worden gegeven aan:

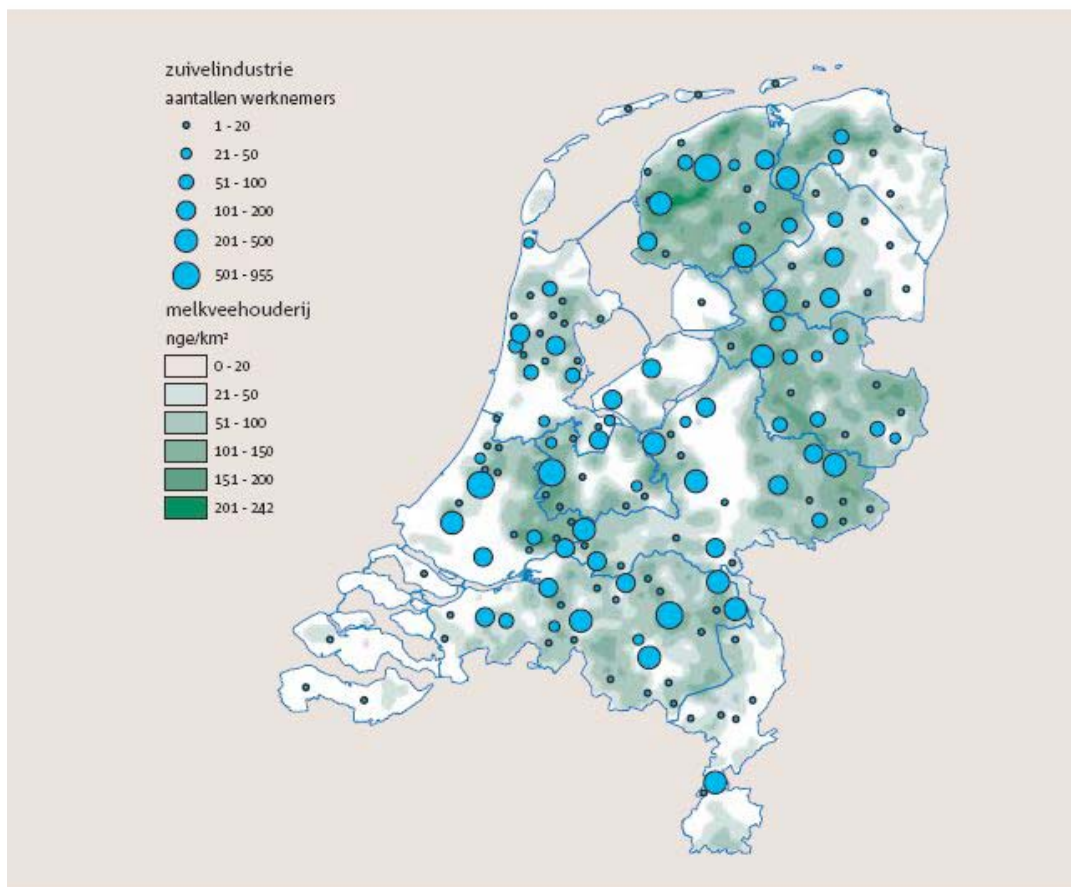
- a) de verwezenlijking van de plaatselijke ontwikkelingsstrategieën, waarin doelstellingen zullen worden gerealiseerd als genoemd in de assen 1, 2 en/of 3;
- b) de uitvoering van samenwerkingsprojecten tussen gebieden;
- c) de verwerving van vakkundigheid, de dynamisering van het gebied en het beheer van de plaatselijke groep.

Bijlage 4 Opgaven voor deelsectoren van de landbouw

Voor de verschillende sectoren in de land- en tuinbouw zien de opgaven volgens 'Kiezen voor Landbouw' er op hoofdlijnen als volgt uit¹.

Melkveehouderij/zuivelsector

Voor de melkveehouderij/zuivelsector wordt verwacht dat deze ook bij verder liberalisering van de zuivelmarkt en afbouw van de inkomenssteun blijft bestaan en mogelijk zelfs zal groeien ten opzichte van Europese regio's waar de productieomstandigheden en de infrastructuur minder zijn. Er zullen echter kostprijsverlagingen plaatsvinden die nopen tot schaalvergroting en verhogen van de efficiency onder andere door beter bedrijfsmanagement. Onder druk van de mest- en ammoniakregelgeving zal een aantal bedrijven de veedichtheid moeten laten dalen.

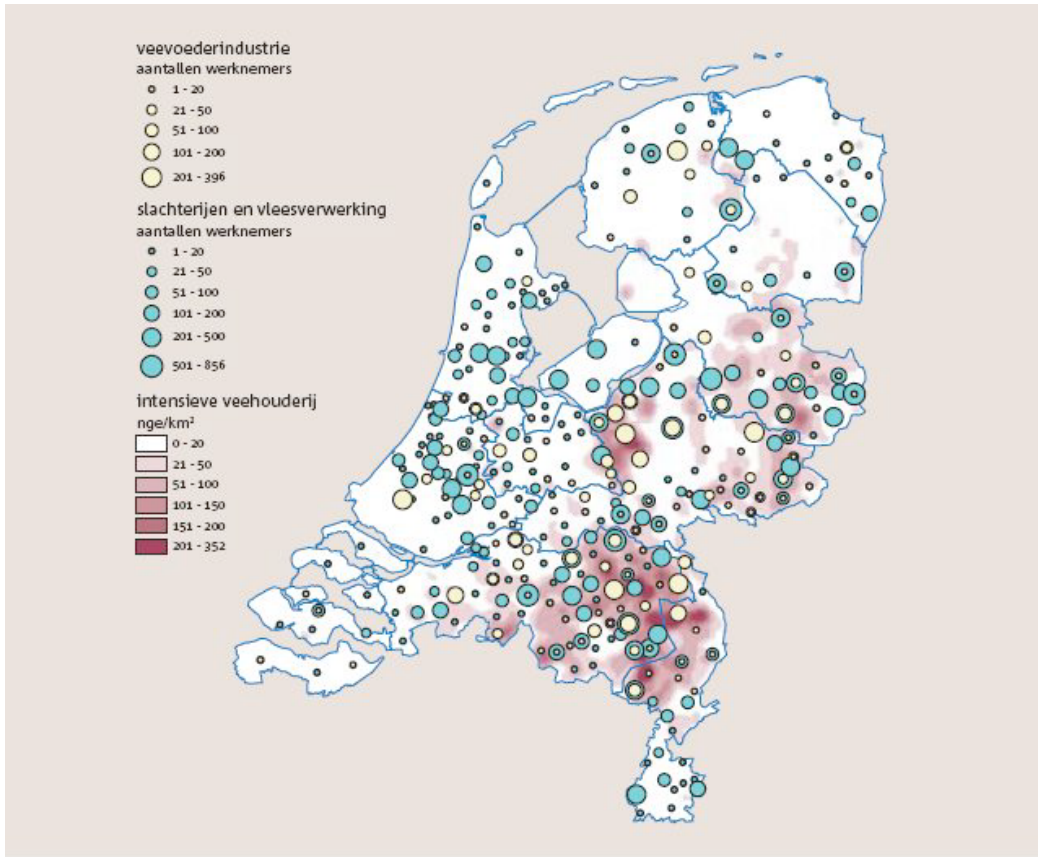
Bron: *Het Nederlandse agrocluster in kaart* (LNV, 2004)

Een aantal bedrijven zal (moeten) zoeken naar nieuwe inkomsten op en/of naast het melkveebedrijf: natuur, rust, recreatie, zorg, kinderopvang, excursies en educatie kunnen inkomsten genereren. De zuivelsector zal moeten zoeken naar product- en procesinnovaties om meerwaarde te genereren en te kunnen blijven concurreren. Verwacht wordt ook dat de zuivelindustrie blijft zoeken naar mogelijkheden om internationaal te groeien. Tegelijkertijd zal de melkveehouderij moeten blijven werken aan het behoud van het maatschappelijk draagvlak; de melkveehouderij is de grootste ruimtegebruiker in Nederland en van belang voor het instandhouden van het cultuurlandschap. De opgaven voor de sector zijn het grootst in gebieden waar de milieuumstandigheden het meest kwetsbaar zijn: de N2000-gebieden en gebieden met 'gestapelde' milieudruk.

¹ Kiezen voor landbouw, p. 70 en verder.

Intensieve veehouderij

De Nederlandse intensieve veehouderij heeft moeilijke jaren achter de rug. Uitbraken van dierziekten, daling van het comparatieve prijsvoordeel door het dalen van de Europese graanprijzen en stijgende kosten voor o.a. milieu en dierenwelzijn hebben geleid tot het verzwakken van de concurrentiepositie van de sector.

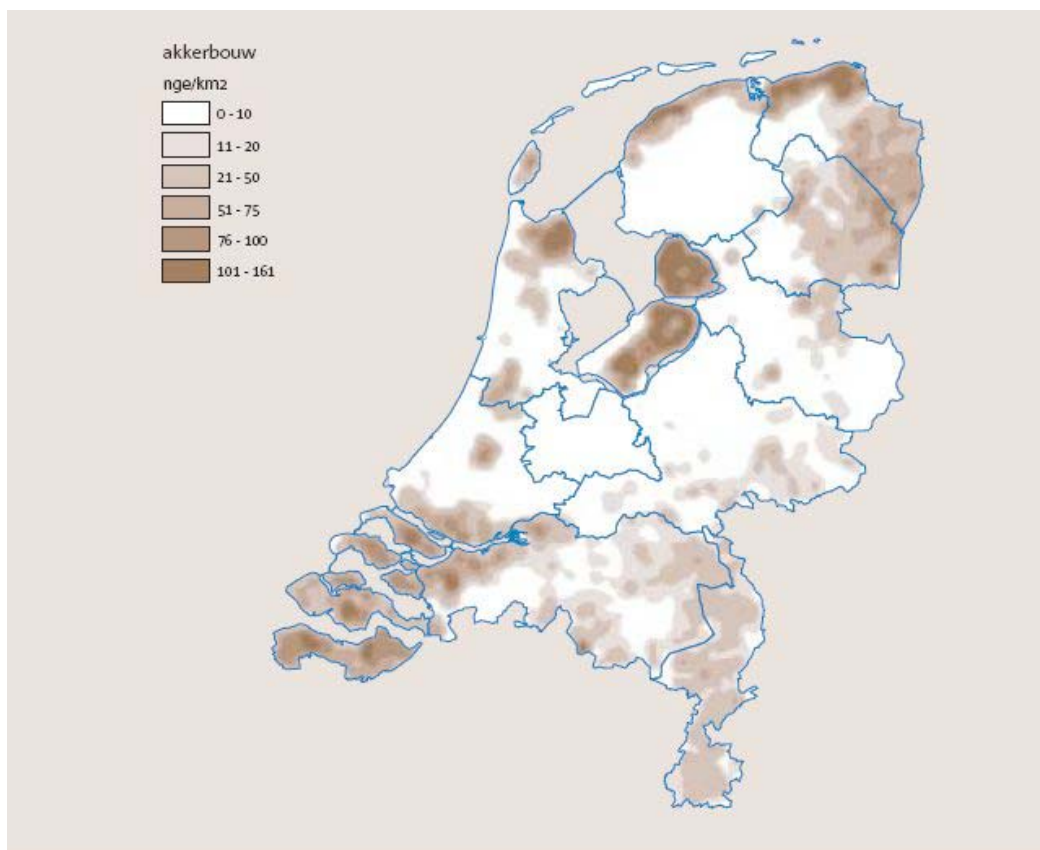

Bron: *Het Nederlandse agrocluster in kaart* (LNV, 2004)

Desalniettemin is er een markt in Noordwest-Europa voor een vers kwaliteitsproduct en liberalisatie van de handel biedt kansen voor export van de delen die minder waard zijn. Grote uitdaging voor de sector is om door goede samenwerking in de keten te komen tot verlaging van de kosten en beperking van de risico's op uitbraken van dierziekten. Verdere investeringen zijn nodig in het verbeteren van dierenwelzijn, milieuprestaties en ruimtelijke kwaliteit om te voldoen aan maatschappelijke wensen en eisen.

Akkerbouw

Akkerbouwbedrijven zullen meer moeten gaan samenwerken in de keten én met de veehouderij om te komen tot kostprijsverlaging. Daarnaast is krachtenbundeling nodig om technologische vernieuwingen van de grond te krijgen. De sector zal de milieubelasting verder moeten verminderen door (beter) gebruik te maken van natuurlijke processen (agrobiodiversiteit) en door inzet van technologie. Voorts zullen agromilieumaatregelen nodig zijn voor de veelal gemengde bedrijven in de kwetsbare gebieden waar de Natura 2000 gebieden zijn gelegen op zand of lössgrond en waar veelal sprake is van een gestapelde milieuproblematiek.

Bron: *Het Nederlandse agrocluster in kaart* (LNV, 2004)

Tuinbouw

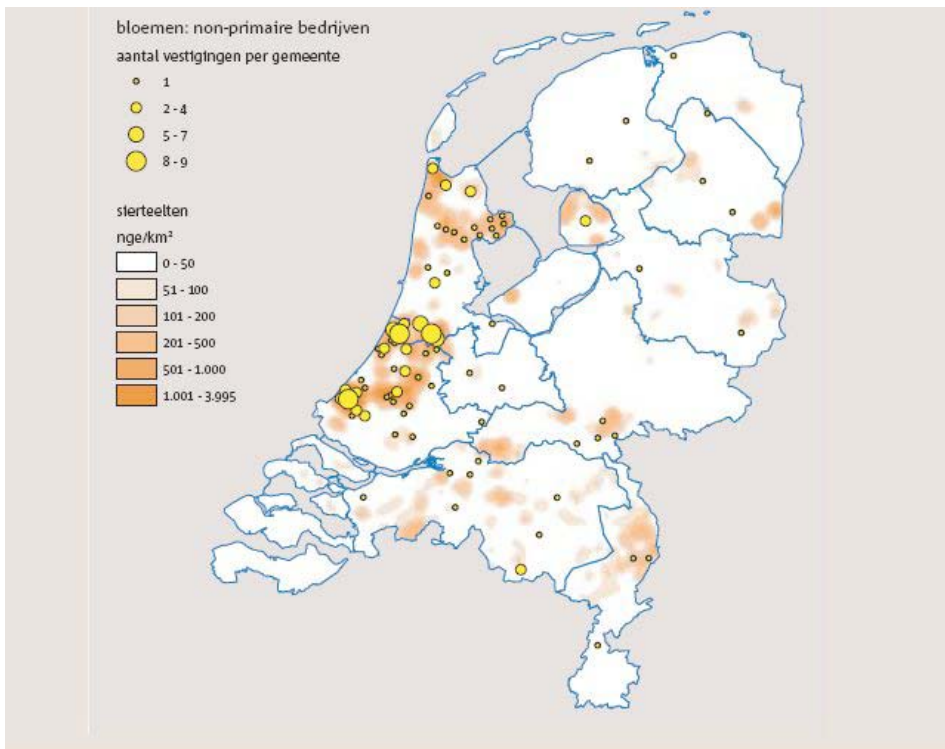
Nederland heeft een belangrijke functie in de internationale handel in **tuinbouwproducten in het algemeen**. De glastuinbouw is relatief sterk op de export gericht: bijna 90% van de verdiensten is met buitenlandse afzet verbonden. De huidige sterke concurrentiepositie is te danken aan de combinatie van gespecialiseerde toelevering, handel en logistiek, een hoog technologisch en organisatorisch kennisniveau en een gunstige geografische ligging. De glastuinbouw is geconcentreerd in bepaalde delen van het land, met name in het Westen en rond Venlo. Door de aard van de productie is glastuinbouw zeer aanwezig in het landschap. De glastuinbouw is een van de meest innovatieve sectoren in de Nederlandse landbouw. De sector als geheel en individuele ondernemers daarbinnen moeten alleen of in samenwerking constant bezig zijn om te kunnen blijven concurreren in de Europese en wereldmarkt en om bestaande problemen van de sector op te lossen: teeltoptimalisatie, productinnovatie en verhogen van de kwaliteit van producten, ketenintegratie, schaalvergroting, meervoudig ruimtegebruik, verminderen van (licht)hinder, verlagen van het energiegebruik (tot en met het ontwikkelen van technieken om energie op te wekken). Technologische innovaties kunnen bijdragen aan verdere verduurzaming van de productie. Greenports bieden ruimte voor structuurversterking.

De **groente- en fruitsector** zal zijn positie in de keten moeten versterken, vooral ten opzichte van de supermarkten. Technologische vernieuwing en een imagoverbetering moet leiden tot oplossing van het gebrek aan geschikt personeel en het terugdringen van de arbeidskosten. In de fruitsector is het van belang de samenwerking in de keten te verbeteren. Bovendien kunnen investeringen in verbetering van de milieuprestaties in met name de glastuinbouw leiden tot efficiëntere productie, wat een dubbel voordeel oplevert.

De Nederlandse **sierteeltsector** is in veel opzichten toonaangevend, maar ook deze sector kent een aantal uitdagingen. Zo zal het aanbod moeten worden aangepast aan de wensen van 'nieuwe' afnemers als grootwinkelbedrijven en tuincentra en van 'flower providers'. Een belangrijke opgave ligt

er op het terrein van milieu: de milieubelasting, met name in de bollenteelt, moet verder worden teruggebracht. Ook hier kunnen met name in de glastuinbouw milieuinvesteringen uitmonden in een efficiëntere productie.

Bron: *Het Nederlandse agrocluster in kaart* (LNV, 2004)

Bijlage 5 Doel- en contextgerelateerde baseline-indicatoren

LEI, 13 februari 2006

Toelichting

Deze fact sheets bevatten data voor 36 baseline indicatoren en 24 context indicatoren, bedoeld voor gebruik in de NPS en POP2. Afhankelijk van het beschikbare datamateriaal, worden de data op nationaal, provinciaal of COROP-niveau gepresenteerd. Ook zijn de data waar mogelijk gegroepeerd naar 'intermediate rural regions' (provincies Groningen, Friesland, Drenthe, Flevoland en Zeeland) en 'predominantly urban regions' (provincies Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant en Limburg).

Doelgerelateerde baseline indicatoren

Indicator 1	Economic development (measured as GDP (in PPS)/capita, EU 25 = 100) in PPS)
-------------	---

Table 1.1 GDP/capita in the provinces of the Netherlands, 1995-2002

	in PPS/capita		in PPS/capita, EU25=100	
	1995	2002	1995	2002
Groningen	21759.1	30027.8	142.8	141.8
Friesland	15282.0	21188.8	100.3	100.1
Drente	15361.8	19822.9	100.8	93.6
Overijssel	15735.3	21890.0	103.3	103.4
Gelderland	16072.9	22265.2	105.5	105.2
Flevoland	13965.3	19133.1	91.7	90.4
Utrecht	21867.5	32710.1	143.6	154.5
Noord Holland	21097.6	30197.2	138.5	142.6
Zuid Holland	19095.1	26946.1	125.4	127.3
Zeeland	17731.4	22388.8	116.4	105.8
Noord Brabant	17853.7	25578.6	117.2	120.8
Limburg	16036.4	22604.9	105.3	106.8
Nederland	18318.5	25847.2	120.3	122.1
EU-25	15232.6	21170.1		

Source: Eurostat, database (website)

Table 1.2 GDP/capita in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1995-2002

	in PPS/capita		in PPS/capita, EU25=100	
	1995	2002	1995	2002
intermediate rural regions ¹⁾	17140.7	22900.29	112.5	108.2
predominantly urban regions ²⁾	18521.4	26361.54	121.6	124.5
Nederland	18318.5	25847.2	120.3	122.1

1) Provinces of Groningen, Friesland, Drenthe, Flevoland and Zeeland; 2) Provinces of Overijssel, Gelderland, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland, Noord-Brabant and Limburg (NUTS2 regions).

Source: Eurostat, database (website).

Table 1.3 GDP/capita in the NUTS3 regions of the Netherlands, 1995-2002

	in PPS/capita		in PPS/capita, EU25=100	
	1995	2002	1995	2002
Oost-Groningen	11360.4	15481.5	74.6	73.1
Delfzijl en omgeving	15654.7	20719.1	102.8	97.9
Overig Groningen	27187.7	37538	178.5	177.3
Noord-Friesland	16892.6	22581.9	110.9	106.7
Zuidwest-Friesland	12780.6	17894.8	83.9	84.5
Zuidoost-Friesland	13877.3	20627.3	91.1	97.4
Noord-Drenthe	14832.5	20239.8	97.4	95.6
Zuidoost-Drenthe	16605.6	19303	109	91.2
Zuidwest-Drenthe	14634.6	19921.5	96.1	94.1
Noord-Overijssel	16658	24148.1	109.4	114.1
Zuidwest-Overijssel	16546.3	21275.5	108.6	100.5
Twente	15030	20788.5	98.7	98.2
Veluwe	16130.7	22884.4	105.9	108.1
Achterhoek	15056.8	19874.6	98.8	93.9
Arnhem/Nijmegen	17119	23521.8	112.4	111.1
Zuidwest-Gelderland	14350.1	20696.4	94.2	97.8
Flevoland	13965.3	19133.1	91.7	90.4
Utrecht	21867.5	32710.1	143.6	154.5
Kop van Noord-Holland	13665.2	19046.1	89.7	90
Alkmaar en omgeving	14503.5	20990.6	95.2	99.2
IJmond	19186.8	20427.5	126	96.5
Agglomeratie Haarlem	16945	23325.6	111.2	110.2
Zaanstreek	15205.5	21477.1	99.8	101.4
Groot-Amsterdam	26996.1	39943.1	177.2	188.7
Het Gooi en Vechtstreek	18799.5	27050.7	123.4	127.8
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	16136.6	22967.8	105.9	108.5
Agglomeratie 's -Gravenhage	21633.2	30887.3	142	145.9
Delft en Westland	21282.2	31411.4	139.7	148.4
Oost-Zuid-Holland	15272.1	22715.2	100.3	107.3
Groot-Rijnmond	19845.3	26718.4	130.3	126.2
Zuidoost Zuid-Holland	16790.1	25164.6	110.2	118.9
Zeeuwsch-Vlaanderen	23085.6	26526.4	151.6	125.3
Overig Zeeland	15522.5	20729	101.9	97.9
West-Noord-Brabant	18577.4	26866.2	122	126.9
Midden-Noord-Brabant	15105.8	21550.3	99.2	101.8
Noordoost-Noord-Brabant	18926.2	27139.9	124.2	128.2
Zuidoost-Noord-Brabant	18195.5	25650.6	119.5	121.2
Noord-Limburg	16902.7	22860.2	111	108
Midden-Limburg	15678.5	21969.6	102.9	103.8
Zuid-Limburg	15796.7	22712.9	103.7	107.3
Nederland	18318.5	25847.2	120.3	122.1

Source: Eurostat, database (website).

Indicator 2	Employment rate (employed persons/total population (25_64 y.o.) Eurostat Labour Force Survey, 2004
-------------	---

Table 2.1 Employment rate in the provinces of the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
Groningen	52.6	59.9
Friesland	54.5	62.1
Drenthe	57.2	62.5
Overijssel	55.4	62.2
Gelderland	62.2	66.1
Flevoland	58.3	63.6
Utrecht	62.8	67.2
Noord Holland	61.0	66.0
Zuid Holland	59.0	64.4
Zeeland	58.8	63.4
Noord Brabant	59.2	64.6
Limburg	56.7	62.6
Nederland	58.7	64.2

Source: CBS-Statline.

Table 2.2 Employment rate in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
intermediate rural regions ¹⁾	56.2	62.4
predominantly urban regions ²⁾	59.1	64.5
Nederland	58.7	64.2

Source: CBS-Statline.

Table 2.3 Employment rate in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
Oost-Groningen	53.5	57.6
Delfzijl en omgeving	50.0	60.5
Overig Groningen	52.7	60.7
Noord-Friesland	53.0	63.1
Zuidwest-Friesland	56.3	59.4
Zuidoost-Friesland	57.5	61.2
Noord-Drenthe	58.8	64.7
Zuidoost-Drenthe	55.4	59.3
Zuidwest-Drenthe	57.7	65.1
Noord-Overijssel	56.5	61.8
Zuidwest-Overijssel	57.5	67.3
Twente	54.4	61.1
Veluwe	57.8	62.5
Achterhoek	60.1	64.0
Arnhem/Nijmegen	57.5	63.8
Zuidwest-Gelderland	59.6	65.6
Flevoland	62.2	66.1
Utrecht	62.8	67.2
Kop van Noord-Holland	60.9	64.9
Alkmaar en omgeving	58.4	63.4
IJmond	58.0	65.6
Agglomeratie Haarlem	64.1	66.7
Zaanstreek	62.1	69.8
Groot-Amsterdam	61.4	66.4
Het Gooi en Vechtstreek	60.1	66.0
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	62.4	69.3
Agglomeratie 's -Gravenhage	60.4	66.1
Delft en Westland	62.3	64.1
Oost-Zuid-Holland	59.9	67.4
Groot-Rijnmond	56.6	61.6
Zuidoost Zuid-Holland	58.5	63.6
Zeeuwsch-Vlaanderen	62.9	65.7
Overig Zeeland	57.4	62.5
West-Noord-Brabant	60.1	66.1
Midden-Noord-Brabant	58.0	64.8
Noordoost-Noord-Brabant	60.0	64.5
Zuidoost-Noord-Brabant	58.5	62.9
Noord-Limburg	59.8	66.3
Midden-Limburg	58.4	64.6
Zuid-Limburg	54.6	60.5
Nederland	58.7	64.2

Source: CBS-Statline.

Indicator 3	Unemployment (unemployed persons as % of population 15-64) Eurostat Labour Force Survey
-------------	--

Table 3.1 Unemployment in the provinces of the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
Groningen	7.3	5.6
Friesland	5.7	4.7
Drente	5.3	5.4
Overijssel	4.7	4.2
Gelderland	4.3	5.9
Flevoland	4.4	4.0
Utrecht	4.0	3.8
Noord Holland	5.0	4.4
Zuid Holland	4.8	4.3
Zeeland	4.2	3.3
Noord Brabant	4.3	4.3
Limburg	4.9	4.5
Nederland	4.8	4.4

Table 3.2 Unemployment in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
intermediate rural regions ¹⁾	5.6	5.0
predominantly urban regions ²⁾	4.6	4.3
Nederland	4.8	4.4

Table 3.3 Unemployment in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1996-2004

	1996	2004
Oost-Groningen	6.9	6.1
Delfzijl en omgeving	8.3	5.3
Overig Groningen	7.8	5.4
Noord-Friesland	5.6	4.1
Zuidwest-Friesland	6.3	4.3
Zuidoost-Friesland	5.5	6.0
Noord-Drenthe	4.4	5.0
Zuidoost-Drenthe	5.4	5.3
Zuidwest-Drenthe	6.4	6.0
Noord-Overijssel	4.5	3.6
Zuidwest-Overijssel	5.7	5.1
Twente	4.3	4.4
Veluwe	3.9	3.3
Achterhoek	4.4	4.3
Arnhem/Nijmegen	5.4	4.8
Zuidwest-Gelderland	2.7	3.2
Flevoland	4.3	5.9
Utrecht	4.0	3.8
Kop van Noord-Holland	5.0	4.0
Alkmaar en omgeving	3.2	4.6
IJmond	3.6	2.5
Agglomeratie Haarlem	3.5	4.9
Zaanstreek	4.9	2.8
Groot-Amsterdam	5.8	4.9
Het Gooi en Vechtstreek	3.9	5.0
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	2.7	2.7
Agglomeratie 's -Gravenhage	4.9	4.3
Delft en Westland	3.9	2.8
Oost-Zuid-Holland	3.7	3.2
Groot-Rijnmond	5.9	5.4
Zuidoost Zuid-Holland	4.8	4.2
Zeeuwsch-Vlaanderen	4.3	2.9
Overig Zeeland	4.1	3.4
West-Noord-Brabant	4.5	4.4
Midden-Noord-Brabant	4.4	3.3
Noordoost-Noord-Brabant	3.8	4.3
Zuidoost-Noord-Brabant	4.6	4.7
Noord-Limburg	5.4	2.7
Midden-Limburg	4.0	4.4
Zuid-Limburg	5.0	5.6
Nederland	4.8	4.4

Indicator 4	Training and education in agriculture % farmers with basic and full education attained (Eurostat, FSS, 1999/2000)
-------------	--

Table 4.1 Training and education in agriculture % farmers with basic and full education attained

NL11	Groningen	NUTS 2	69.2
NL12	Friesland	NUTS 2	66.2
NL13	Drenthe	NUTS 2	66.4
NL21	Overijssel	NUTS 2	63.4
NL22	Gelderland	NUTS 2	61.8
NL23	Flevoland	NUTS 2	85.4
NL31	Utrecht	NUTS 2	53.7
NL32	Noord-Holland	NUTS 2	62.1
NL33	Zuid-Holland	NUTS 2	59.4
NL34	Zeeland	NUTS 2	66.1
NL41	Noord-Brabant	NUTS 2	66.4
NL42	Limburg (NL)	NUTS 2	68.1

Source: DG for Agriculture and Rural Development, Technical meeting on CMEF 30 November 2005- Document 6b.

Table 4.2 Aantal ondernemers, naar provincie, COROP en opleidingsnivo, 1999 (alleen bekend van persoonlijke ondernemingen, dus niet BV's/NV's)

		1 geen LBO - agrarisch	2 LBO agrarische of MBO/ HBO niet- agrarisch (on)voltooid	3 HBO of WO agrarisch	Totaal
01 Groningen	010 Oost-Groningen	573	980	126	1679
	020 Delfzijl en omstreken	263	375	57	695
	030 Overig Groningen	1430	2114	286	3830
01 Groningen Total		2266	3469	469	6204
02 Friesland	090 Noord Friesland	2002	2663	235	4900
	100 Zuidwest Friesland	735	1201	108	2044
	110 Zuidoost Friesland	1418	2045	151	3614
02 Friesland Total		4155	5909	494	10558
03 Drenthe	170 Noord Drenthe	675	853	90	1618
	180 Zuidoost Drenthe	831	1373	108	2312
	190 Zuidwest Drenthe	1350	1714	117	3181
03 Drenthe Total		2856	3940	315	7111
04 Overijssel	250 Noord Overijssel	3095	3513	217	6825
	260 Zuidwest Overijssel	988	1293	63	2344
	270 Twente	3727	3955	245	7927
04 Overijssel Total		7810	8761	525	17096
05 Flevoland	950 IJsselmeerpolders	1007	2205	354	3566
05 Flevoland Total		1007	2205	354	3566
06 Gelderland	330 Veluwe	3532	2928	163	6623
	340 Achterhoek	2888	4887	330	8105
	350 Arnhem/Nijmegen	1292	1897	166	3355
	360 Zuidwest Gelderland	2104	2079	146	4329
06 Gelderland Total		9816	11791	805	22412
07 Utrecht	420 Utrecht	2673	2361	153	5187

07 Utrecht Total		2673	2361	153	5187
08 Noordholland	480 Kop van Noordholland	2343	3022	231	5596
	490 Alkmaar en omstreken	531	614	46	1191
	500 IJmond	217	223	13	453
	510 Agglomeratie Haarlem	54	42	0	96
	520 Zaanstreek	100	67	4	171
	531 Amsterdam	86	53	4	143
	532 Overig Amsterdam	1227	1271	114	2612
540 Het Gooi en Vechtstreek		195	159	12	366
08 Noordholland Total		4753	5451	424	10628
09 Zuidholland	600 Aggl. Leiden en	944	983	54	1981
	610 Aggl. 'sGravenhage	298	297	20	615
	620 Delft en Westland	1829	2101	126	4056
	630 Oost Zuidholland	1640	1566	83	3289
	641 Rijnmond	572	671	67	1310
	642 Overig Rijnmond	1300	1440	118	2858
	650 Zuidoost Zuidholland	925	979	76	1980
09 Zuidholland Total		7508	8037	544	16089
10 Zeeland	710 Zeeuwsch Vlaanderen	879	1225	155	2259
	720 Overig Zeeland	1521	1981	176	3678
10 Zeeland Total		2400	3206	331	5937
11 Brabant	780 West Noordbrabant	2601	3108	235	5944
	790 Midden Noordbrabant	2105	2697	145	4947
	801 Stadsgewest	488	598	45	1131
	802 Overig Nooroost	2449	3239	251	5939
	810 Zuidoost Noordbrabant	2776	3443	169	6388
11 Brabant Total		10419	13085	845	24349
12 Limburg	870 Noord Limburg	2198	3014	172	5384
	880 Midden Limburg	1360	1543	116	3019
	890 Zuid Limburg	993	1214	92	2299
12 Limburg Total		4551	5771	380	10702
Grand Total		60214	73986	5639	139839

Bron:

Indicator 5	Age structure in agriculture (ratio: %farmers<35/ >=55years old)
-------------	--

n_bedrijven		type							Grand Total
prov	lftklasse	1 akker- bouw	2 tuinbouw	3 blijvende teelten	4 grond- gebonden veehouderij	5 intensieve veehouderij	99 gemengd		
01 Groningen	2 jd 50	390	44	20	700	50	87	1291	
	3 50-60	400	29	13	500	26	75	1043	
	4 od 60	450	26	30	713	15	84	1318	
02 Friesland	2 jd 50	149	55	13	2052	82	62	2413	
	3 50-60	129	38	13	1545	28	52	1805	
	4 od 60	185	7	8	1799	24	53	2076	
03 Drenthe	2 jd 50	350	85	35	868	77	129	1544	
	3 50-60	324	48	26	640	51	113	1202	
	4 od 60	337	25	15	926	29	118	1450	
04 Overijssel	2 jd 50	175	87	61	2391	382	288	3384	
	3 50-60	142	45	33	1833	288	267	2608	
	4 od 60	245	38	36	2916	226	413	3874	
05 Flevoland	2 jd 50	563	91	63	130	11	101	959	
	3 50-60	488	81	24	95	12	92	792	
	4 od 60	202	25	29	73	2	42	373	
06 Gelderland	2 jd 50	209	433	427	2262	533	407	4271	
	3 50-60	172	248	232	1702	327	298	2979	
	4 od 60	277	185	273	2566	253	486	4040	
07 Utrecht	2 jd 50	18	58	89	884	68	81	1198	
	3 50-60	18	35	62	653	35	62	865	
	4 od 60	28	36	94	907	42	77	1184	
08 Nrdholland	2 jd 50	252	935	59	836	13	130	2225	
	3 50-60	213	617	47	710	13	102	1702	
	4 od 60	250	529	60	972	5	117	1933	
09 Zd holland	2 jd 50	264	1887	357	926	39	139	3612	
	3 50-60	235	1114	262	815	21	108	2555	
	4 od 60	306	838	220	1151	13	133	2661	
10 Zeeland	2 jd 50	750	90	160	180	26	164	1370	
	3 50-60	606	33	98	146	13	124	1020	
	4 od 60	766	43	100	178	10	133	1230	
11 Brabant	2 jd 50	763	789	557	2485	1417	737	6748	
	3 50-60	537	385	289	1518	562	450	3741	
	4 od 60	864	266	200	1799	341	563	4033	
12 Limburg	2 jd 50	347	481	227	570	402	330	2357	
	3 50-60	277	283	125	389	175	235	1484	
	4 od 60	455	188	125	561	128	313	1770	
99 Onbekend	2 jd 50	55	21	13	576	130	114	909	
	3 50-60	56	10	20	470	85	100	741	
	4 od 60	123	12	6	709	84	144	1078	
Grand Total		12370	10240	4521	41146	6038	7523	81838	

BRON, CBS-meitelling.

Indicator 6	Labour productivity in agriculture (GVA/AWU)
-------------	--

Table 6.1 Labour productivity in agriculture in the Netherlands, 2001-2005

	2001	2002	2003	2004	2005
GVA	9226.8	8649.3	8902.2	8229.7	8633.0
Labour input	211.4	210.3	207.1	203.0	200.0
Labour productivity	43.7	41.1	43.0	40.5	43.2

Source:

Indicator 7	Gross fixed capital formation in agriculture (millions of euro)
-------------	---

Table 7.1 Gross fixed capital formation (Excluding deductible VAT) (32+33), 2001-2004 (millions of euro)

jaar	miljoen euro
2001	3315
2002	3335
2003	3058
2004	3183

Bron: CBS, Landbouwrekening.

Table 7.2 -Gross fixed capital formation in agriculture in Dutch provinces, 2003 (millions of euro)

	province	Millions of Euro
nl11	Groningen	104.96
nl12	Friesland	172.7
nl13	Drenthe	107.23
nl21	Overijssel	234.69
nl22	Gelderland	394.18
nl23	Flevoland	113.59
nl31	Utrecht	89.49
nl32	Noord-Holland	312.94
nl33	Zuid-Holland	719.28
nl34	Zeeland	91.9
nl41	Noord-Brabant	598.45
nl42	Limburg (NL)	272.9

Indicator 8	Employment development of primary sector (1000 persons)
-------------	---

Table 8.1 Employment primary sector in the provinces of the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Afname 1996-2003 (% p.j.)
Groningen	13	7	(8,5) ¹⁾
Friesland	16	13	(2,9)
Drente	10	7	(5,0)
Overijssel	21	15	(4,7)
Gelderland	31	27	(2,0)
Flevoland	7	5	(4,7)
Utrecht	7	5	(4,7)
Noord Holland	25	18	(4,6)
Zuid Holland	45	36	(3,1)
Zeeland	7	6	(2,2)
Noord Brabant	37	26	(4,9)
Limburg	16	16	0,0
Nederland	235	181	(3,7)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: CBS Statline.

Table 8.2 Employment primary sector in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Afname 1996-2003 (% p.j.)
intermediate rural regions ¹⁾	53	38	(4,6)
predominantly urban regions ²⁾	182,0	143	(3,4)
Nederland	235	181	(3,7)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: CBS Statline.

Table 8.3 Employment primary sector in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Afname 1996-2003 (% p.j.)
Oost-Groningen	4	2	(9,4)
Delfzijl en omgeving	1	1	0,0
Overig Groningen	8	4	(9,4)
Noord-Friesland	7	6	(2,2)
Zuidwest-Friesland	4	3	(4,0)
Zuidoost-Friesland	5	4	(3,1)
Noord-Drenthe	3	3	0,0
Zuidoost-Drenthe	4	2	(9,4)
Zuidwest-Drenthe	3	2	(5,6)
Noord-Overijssel	9	6	(5,6)
Zuidwest-Overijssel	3	3	0,0
Twente	9	6	(5,6)
Veluwe	9	5	(8,1)
Achterhoek	12	9	(4,0)
Arnhem/Nijmegen	4	6	6,0
Zuidwest-Gelderland	6	7	2,2
Flevoland	7	5	(4,7)
Utrecht	7	5	(4,7)
Kop van Noord-Holland	12	8	(5,6)
Alkmaar en omgeving	2	3	6,0
IJmond	1	1	0,0
Agglomeratie Haarlem	1	0	(100,0)
Zaanstreek	1	1	0,0
Groot-Amsterdam	7	4	(7,7)
Het Gooi en Vechtstreek	1	1	0,0
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	6	4	(5,6)
Agglomeratie 's -Gravenhage	4	4	0,0
Delft en Westland	11	9	(2,8)
Oost-Zuid-Holland	7	6	(2,2)
Groot-Rijnmond	13	10	(3,7)
Zuidoost Zuid-Holland	4	3	(4,0)
Zeeuwsch-Vlaanderen	2	2	0,0
Overig Zeeland	5	4	(3,1)
West-Noord-Brabant	11	6	(8,3)
Midden-Noord-Brabant	5	4	(3,1)
Noordoost-Noord-Brabant	12	8	(5,6)
Zuidoost-Noord-Brabant	9	8	(1,7)
Noord-Limburg	10	10	0,0
Midden-Limburg	3	3	0,0
Zuid-Limburg	3	3	0,0
Nederland	235	181	(3,7)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: CBS Statline.

Indicator 9	Economic development of primary sector; GVA in primary sector (million euro) Eurostat, National Accounts
-------------	---

Table 9.1 Economic development of primary sector in the provinces of the Netherlands, 1995-2002

	1995	2002
Groningen	346.3	329.0
Friesland	808.7	776.0
Drente	431.0	408.0
Overijssel	811.1	664.0
Gelderland	1127.1	1021.0
Flevoland	393.8	415.0
Utrecht	366.0	335.0
Noord Holland	1097.3	1098.0
Zuid Holland	2593.8	2768.0
Zeeland	352.3	355.0
Noord Brabant	1428.3	1236.0
Limburg	680.8	663.0
Nederland	10436.4	10067.0

Source: Eurostat, National Accounts.

Table 9.2 Economic development of primary sector in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1995-2002

	1995	2002
intermediate rural regions ¹⁾	2332.1	2283.0
predominantly urban regions ²⁾	8104.3	7784.0
Nederland	10436.4	10067.0

Source: Eurostat, National Accounts.

Table 9.3 Economic development of primary sector in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1995-2002

	1995	2002
Oost-Groningen	88.7	79.0
Delfzijl en omgeving	35.1	41.0
Overig Groningen	222.5	208.0
Noord-Friesland	394.7	375.0
Zuidwest-Friesland	156.4	157.0
Zuidoost-Friesland	257.5	244.0
Noord-Drenthe	107.9	131.0
Zuidoost-Drenthe	157.3	182.0
Zuidwest-Drenthe	165.8	96.0
Noord-Overijssel	342.6	268.0
Zuidwest-Overijssel	109.9	100.0
Twente	358.6	296.0
Veluwe	203.5	171.0
Achterhoek	424.1	320.0
Arnhem/Nijmegen	243.7	224.0
Zuidwest-Gelderland	255.9	306.0
Flevoland	393.8	415.0
Utrecht	366.0	335.0
Kop van Noord-Holland	538.8	524.0
Alkmaar en omgeving	98.1	105.0
IJmond	30.9	36.0
Agglomeratie Haarlem	7.0	7.0
Zaanstreek	20.2	21.0
Groot-Amsterdam	378.1	378.0
Het Gooi en Vechtstreek	24.4	25.0
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	247.5	224.0
Agglomeratie 's -Gravenhage	244.4	368.0
Delft en Westland	1086.9	1070.0
Oost-Zuid-Holland	313.0	344.0
Groot-Rijnmond	530.9	619.0
Zuidoost Zuid-Holland	171.1	142.0
Zeeuwsch-Vlaanderen	101.5	99.0
Overig Zeeland	250.7	256.0
West-Noord-Brabant	378.2	378.0
Midden-Noord-Brabant	254.9	194.0
Noordoost-Noord-Brabant	415.8	363.0
Zuidoost-Noord-Brabant	379.4	301.0
Noord-Limburg	426.8	441.0
Midden-Limburg	142.1	122.0
Zuid-Limburg	111.9	100.0
Nederland	10436.4	10067.0

Source: Eurostat, National Accounts.

Indicator 10	Labour productivity in food industry (GVA/employed) (1000 euro/employed) Eurostat, National Accounts
--------------	---

Nederland:	75.9
EU25:	50.5

Source: DG for Agriculture and Rural Development, Technical meeting on CMEF 30 November 2005-Document 6b.

Indicator 11	Gross fixed capital formation in food industry (million euro) Eurostat, National Accounts
--------------	--

Table 11.1 Gross fixed capital formation in food industry in the provinces of the Netherlands, 2000-2003

	2000	2003
Groningen	x	67.6
Friesland	79.8	105.7
Drente	43.1	x
Overijssel	83.7	103.2
Gelderland	179.8	185.9
Flevoland	27.3	20.2
Utrecht	83	x
Noord Holland	150.6	147.4
Zuid Holland	x	x
Zeeland	x	49.4
Noord Brabant	423.2	325.9
Limburg	x	x
Nederland	1487.6	1479.1

Source: Eurostat, National Accounts.

Indicator 12	Employment development in food industry (1000 persons)
--------------	--

Table 12.1 Employment in food industry in the provinces of the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Groei 1996-2003 (% p.j.)
Groningen	5110	5579	1,3
Friesland	8935	8358	(0,9) ^{*)}
Drente	2702	3028	1,6
Overijssel	10058	9902	(0,2)
Gelderland	19228	17911	(1,0)
Flevoland	2985	4463	5,9
Utrecht	7151	6556	(1,2)
Noord Holland	14674	14345	(0,3)
Zuid Holland	21350	19280	(1,4)
Zeeland	3257	4021	3,1
Noord Brabant	31898	28900	(1,4)
Limburg	9329	8496	(1,3)
Nederland	136677	130839	(0,6)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: LISA.

Table 12.2 Employment in food industry in the intermediate rural and predominantly urban regions in the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Groei 1996-2003 (% p.j.)
intermediate rural regions ¹⁾	22989	25449	1,5
predominantly urban regions ²⁾	113688	105390	(1,1)
Nederland	136677	130839	(0,6)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: LISA.

Table 12.3 Employment in food industry in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1996-2003

	1996	2003	Groei 1996-2003 (% p.j.)
Oost-Groningen	1605	2193	4,6
Delfzijl en omgeving	123	189	6,3
Overig Groningen	3382	3197	(0,8)
Noord-Friesland	4458	4160	(1,0)
Zuidwest-Friesland	1375	1388	0,1
Zuidoost-Friesland	3102	2810	(1,4)
Noord-Drenthe	846	798	(0,8)
Zuidoost-Drenthe	917	1058	2,1
Zuidwest-Drenthe	939	1172	3,2
Noord-Overijssel	1963	2251	2,0
Zuidwest-Overijssel	2476	2140	(2,1)
Twente	5619	5511	(0,3)
Veluwe	8971	8926	(0,1)
Achterhoek	4962	4322	(2,0)
Arnhem/Nijmegen	3973	3476	(1,9)
Zuidwest-Gelderland	1322	1187	(1,5)
Flevoland	2985	4463	5,9
Utrecht	7151	6556	(1,2)
Kop van Noord-Holland	1562	2426	6,5
Alkmaar en omgeving	1232	1345	1,3
IJmond	703	647	(1,2)
Agglomeratie Haarlem	708	657	(1,1)
Zaanstreek	3911	3304	(2,4)
Groot-Amsterdam	4722	4900	0,5
Het Gooi en Vechtstreek	1836	1066	(7,5)
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	3839	3980	0,5
Agglomeratie 's –Gravenhage	2890	2242	(3,6)
Delft en Westland	835	740	(1,7)
Oost-Zuid-Holland	2561	2151	(2,5)
Groot-Rijnmond	8587	7966	(1,1)
Zuidoost Zuid-Holland	2638	2201	(2,6)
Zeeuwsch-Vlaanderen	768	1014	4,0
Overig Zeeland	2489	3007	2,7
West-Noord-Brabant	8514	7874	(1,1)
Midden-Noord-Brabant	4986	4570	(1,2)
Noordoost-Noord-Brabant	11059	9363	(2,4)
Zuidoost-Noord-Brabant	7339	7093	(0,5)
Noord-Limburg	2591	2554	(0,2)
Midden-Limburg	2541	2093	(2,7)
Zuid-Limburg	4197	3849	(1,2)
Nederland	136677	130839	(0,6)

*) Getal tussen haakjes geeft aan dat het om een negatief getal gaat.

Source: LISA.

Indicator 13	Economic development of food industry (million euro) Eurostat, National Accounts
--------------	---

Nederland:	11.086
EU15:	195.164

Source: DG for Agriculture and Rural Development, Technical meeting on CMEF 30 November 2005-Document 6b.

Indicator 14	Labour productivity in forestry (GVA/employed person)
--------------	---

Nederland:	25.2
EU9:	38.3

Source: DG for Agriculture and Rural Development, Technical meeting on CMEF 30 November 2005-Document 6b.

Indicator 15	Gross fixed capital formation in forestry (million euro) Eurostat, National Accounts
--------------	---

Tabel 15.1 GFCF in de bosbouw, mln Euro

year	Netherlands
1996	10.7
1997	10.9
1998	4.5
1999	7.0
2000	9.0
2001	11.0
2002	11.0
2003	:
2004	:
2005	:

Bron: Eurostat, Economic Accounts of Forestry.

Indicator 20	Water quality: Gross Nutrient Balances, 2000 Surplus of nitrogen in kg/ha
--------------	--

Nederland, 2000:	226
------------------	-----

Source: DG for Agriculture and Rural Development, Technical meeting on CMEF 30 November 2005- Document 6b.

Table 20.1 Gross nitrogen balance in the Netherlands and the EU 15, 1990 and 2000

	Fertilisers kg/ha	Manure kg/ha	Other Nitrogen kg/ha	Total Nitrogen Input kg/ha	Change in nitrogen input 1990 to 2000 (%)	Total Harvested Crops kg/ha	Total Forage kg/ha	Total crop residues kg/ha	Total Nitrogen Output kg/ha	Change in nitrogen output 1990 to 2000 (%)	Agricultural area ² 1000 ha	Change in agricultural area 1990 - 2000 (%)	Balance kg/ha	Change in gross nutrient balance 1990 to 2000 (%)
1990														
NL	210	235	49	493	-40	-190	-230	2006	263					
EU-15	76	57	24	157	-36	-55	-91	142990	65					
2000														
NL	179	206	44	428	-13.2	-45	-202	1955	226	-12	1955	-3	226	-14
EU-15	74	57	23	155	-1.0	-44	-100	130861	55	10	130861	-8	55	-16

Source: Source: EEA, Irena Indicator Fact sheet 18.

² The agricultural area provided my Member States to OECD (NL, DE, IE, AT, FI, IT, and PT) does not correspond to the utilised agricultural area reported in the Farm Structure Survey. For Sweden, only arable area is reported.

Table 9.1b Bodemgebruik in Nederland per provincie in ha. Specificatie 2000¹⁾

	Groningen	Friesland	Drenthe	Overijssel	Flevoland	Gelder- land	Utrecht	Noord- Holland	Zuid- Holland	Zeeland	Noord- Brabant	Limburg
Landbouwgrond 2)	192296	264947	194703	243627	102842	308122	83272	164401	178300	141500	316958	135082
w.o. glastuinbouw	98	94	367	102	261	671	251	1752	9214	124	1135	912
Totaal bebouwd	14552	15309	13175	22751	6755	41603	20181	41262	50450	9918	55450	26925
w.o. woongebied	10437	11283	9703	15781	4672	28937	14198	29382	33483	6619	37713	18932
w.o. bedrijfssterrein	2932	2809	2068	4948	1451	7809	3209	7957	12474	2602	12172	5513
Semi-bebouwd	3757	2627	2116	2716	2674	4214	1935	6173	8583	3871	6118	3789
Verkeer	6377	8731	6769	10135	3434	15630	5115	11252	13086	7412	17057	8042
Recreatie	3627	4607	4420	6228	3775	12118	4997	12272	14597	3957	12066	6215
Bos	6924	11766	33034	36026	17662	95465	18705	13172	8171	3628	73183	32390
Droog natuurlijk terrein	2309	14962	6565	3521	487	19003	1235	13797	9091	3621	6550	2116
Nat natuurlijk terrein	3758	11978	3418	7668	4301	1351	719	3219	3479	4895	4548	746
Binnenwater	6694	65054	3838	9413	99300	16145	7785	71655	41659	14034	16246	5617
Buitenwater	56499	174107	0	0	0	0	0	68707	17159	100561	0	0
Totaal	296793	574088	268038	342085	241230	513651	143944	405910	344575	293397	508176	220922

Bron: CBS Bodemstatistiek ■.

1) Cijfers volgens vernieuwde methodiek van inventariseren; in verband daarmee niet goed vergelijkbaar met de cijfers van voorgaande jaren.

2) Omvat de oppervlakte cultuurgrond uit de Landbouw telling, tuinen voor eigen gebruik, cultuurgrond van niet-telplichtigen, verspreide bebouwing, water smaller dan 6 m.

3) I.v.m. gemeentelijke indeling van Waddenzee, Noordzee en IJsselmeer is de oppervlakte water vanaf 1989 aanzienlijk groter dan voordien.

Table 9.2 Land use in the NUTS3-regions of the Netherlands, 1996-2004

	bebouwd	bos en natuur	recreatie	landbouw
Oost-Groningen	5.8	5.6	1.6	83.0
Delfzijl en omgeving	5.9	2.1	1.3	85.2
Overig Groningen	6.5	6.3	1.6	81.0
Noord-Friesland	4.7	14.5	1.4	75.8
Zuidwest-Friesland	4.1	4.3	1.5	86.3
Zuidoost-Friesland	4.6	11.1	1.2	79.4
Noord-Drenthe	5.0	17.0	1.8	72.9
Zuidoost-Drenthe	5.5	12.2	1.6	76.5
Zuidwest-Drenthe	4.3	20.4	1.6	70.4
Noord-Overijssel	4.8	13.5	1.6	75.9
Zuidwest-Overijssel	6.8	13.4	1.8	74.1
Twente	9.0	15.1	2.1	69.7
Veluwe	7.6	42.7	2.5	44.1
Achterhoek	5.6	11.6	1.6	77.9
Arnhem/Nijmegen	15.1	18.3	4.0	56.5
Zuidwest-Gelderland	7.2	4.1	1.9	80.7
Flevoland	4.8	15.8	2.7	72.4
Utrecht	14.8	15.2	3.7	61.1
Kop van Noord-Holland	6.7	6.8	2.5	80.2
Alkmaar en omgeving	15.4	16.3	3.4	59.6
IJmond	25.1	30.1	8.9	28.9
Agglomeratie Haarlem	25.6	43.9	8.1	16.9
Zaanstreek	21.3	4.7	4.6	61.0
Groot-Amsterdam	21.8	3.4	6.8	56.6
Het Gooi en Vechtstreek	25.0	28.3	5.1	35.2
Agglomeratie Leiden en Bollenstreek	23.3	12.3	6.5	51.7
Agglomeratie 's -Gravenhage	35.5	16.7	12.6	23.0
Delft en Westland	17.2	4.3	3.8	66.0
Oost-Zuid-Holland	9.7	2.0	2.6	81.7
Groot-Rijnmond	18.4	8.1	5.5	58.6
Zuidoost Zuid-Holland	13.2	5.0	3.1	72.0
Zeeuwsch-Vlaanderen	4.7	5.8	1.5	83.2
Overig Zeeland	6.1	7.3	2.7	75.0
West-Noord-Brabant	11.6	12.7	2.0	67.7
Midden-Noord-Brabant	10.7	16.5	2.8	65.2
Noordoost-Noord-Brabant	10.5	11.9	2.4	70.4
Zuidoost-Noord-Brabant	12.0	26.1	2.6	55.0
Noord-Limburg	8.0	20.5	2.3	64.2
Midden-Limburg	9.5	19.0	2.0	64.1
Zuid-Limburg	20.7	8.5	4.4	58.7
Nederland				

Source: Eurostat, database (website).

Indicator 10	Agricultural land use (% arable crops, % permanent pastures, % permanent crops)
--------------	--

Table 10.1 Agricultural land use in the Netherlands, 2004

	ha	als % UAA
weiland	983389	51
bouwland	926386	48
overig	14751	1
totaal uaa	1924534	100
extensief weiland	91330	5

Bron: CBS, Landbouwtelling 2005.

Table 10.2 Agricultural land use in the agricultural census regions Netherlands, 2004

Arealen weiland, bouwland en overig naar bedrijfstype, provincie en coropgebied, in ha, 2004

Prov	Corname	Data	type					Totaal	
			1 akkerb.	2 tuinb.	3 teelten	4 grond-gebonden veehouderij	5 intensieve veehouderij		99 gemengd
01 Groningen	010 Oost-Groningen	weiland	648	4	12	6481	23	911	8079
		bouwland	34667	258	267	3335	123	6131	44781
		overig	164	0	266	10	1	83	524
		ha_cult	35479	263	545	9826	147	7124	53384
		ext weiland	374	4	12	599	10	209	1208
020 Delfzijl en omstreken		weiland	251	1	1	6761	10	302	7326
		bouwland	10227	223	1	1194	79	1194	12918
		overig	1	1	121	0	0	0	123
		ha_cult	10479	225	123	7956	89	1495	20367
		ext weiland	181	1	0	267	6	28	483
030 Overig Groningen		weiland	1123	36	5	44561	210	1032	46967
		bouwland	33247	456	89	5029	151	4068	43040
		overig	141	62	173	27	0	67	470
		ha_cult	34511	554	266	49617	361	5168	90477
		ext weiland	707	30	3	2357	148	278	3523
01 Groningen weiland									
			2022	41	18	57803	243	2245	62372
01 Groningen bouwland									
			78141	937	357	9558	353	11393	100739
01 Groningen overig									
			306	63	560	37	1	150	1117
01 Groningen ha_cult									
			80469	1042	934	67399	597	13787	164228
01 Groningen ext weiland									
			1262	35	15	3223	164	515	5214
02 Friesland	090 Noord Friesland	weiland	573	12	5	79297	200	1432	81519
		bouwland	16420	472	99	5672	102	2326	25091
		overig	2	90	3	64	6	1	166
		ha_cult	16995	573	107	85031	308	3762	106776
		ext weiland	287	8	4	5489	120	301	6209
100 Zuidwest									
			252	1	0	40928	51	207	41439

Friesland	bouwland	1329	149	12	3246	11	276	5023
	overig	0	8	0	14	0	0	22
	ha_cult	1581	157	12	44188	62	483	46483
	ext_weiland	242	1	0	1795	48	74	2160
110 Zuidoost Friesland	weiland	241	47	3	62058	185	929	63463
	bouwland	1378	878	85	8578	71	928	11918
	overig	1	2	0	49	1	1	54
	ha_cult	1620	926	88	70685	256	1859	75434
02 Friesland weiland	ext_weiland	234	32	0	3244	112	247	3869
		1066	60	8	182283	436	2568	186421
		19127	1499	196	17496	184	3530	42032
		3	100	3	127	7	2	242
02 Friesland bouwland								
02 Friesland overig								
02 Friesland ha_cult								
02 Friesland ext weiland								
03 Drenthe	Weiland	405	35	6	16449	23	1234	18152
	bouwland	10699	159	53	4899	190	2265	18265
	Overig	37	25	159	10	0	25	256
	ha_cult	11142	219	217	21357	213	3524	36672
180 Zuidoost Drenthe	ext_weiland	247	19	0	1036	14	120	1436
	Weiland	1076	68	2	10471	63	1565	13245
	bouwland	31903	582	103	4925	220	5829	43562
	Overig	152	250	147	12	0	60	621
190 Zuidwest Drenthe	ha_cult	33132	900	250	15408	284	7455	57429
	ext_weiland	753	26	2	626	52	345	1804
	Weiland	517	316	25	30362	171	1200	32591
	bouwland	11005	1557	148	9694	543	2978	25925
03 Drenthe weiland	Overig	26	13	49	30	5	48	171
	ha_cult	11549	1886	222	40085	718	4228	58688
	ext_weiland	346	27	7	1480	113	125	2098
		1998	419	33	57282	257	3999	63988
03 Drenthe bouwland								
03 Drenthe overig								
03 Drenthe ha_cult								
		53607	2298	304	19518	953	11072	87752
		215	288	355	52	5	133	1048
		55823	3005	689	76850	1215	15207	152789

03 Drenthe ext weiland										
04 Overijssel	250 Noord Overijssel	weiland	1346	170	72	9	3142	179	590	5338
		bouwland	556	1039	103	10	63113	550	2529	66928
		overig	8325	70	3	212	13576	860	3446	27458
		ha_cult	15	1278	116	4	51	1	18	159
		ext weiland	8896	156	6	226	76738	1413	5992	94543
	260 Zuidw. Overijssel	weiland	433	9	9	4	3699	357	532	5181
		bouwland	189	103	103	16	18499	457	1039	20209
		overig	2891	3	3	118	5422	511	1407	10452
		ha_cult	1	1278	116	2	15	4	4	29
		ext weiland	3082	156	6	136	23935	973	2450	30692
	270 Twente	weiland	114	42	42	6	540	331	332	1329
		bouwland	571	189	189	92	50732	1091	4529	57057
		overig	3876	36	36	501	19126	2051	4426	30169
		ha_cult	14	268	268	20	175	12	73	330
		ext weiland	4461	19	19	614	70031	3153	9029	87556
	04 Overijssel weiland		498	221	221	34	2666	658	1034	4909
04 Overijssel bouwland			1316	1331	1331	118	132344	2098	8097	144194
04 Overijssel overig			15092	109	109	831	38124	3422	9279	68079
04 Overijssel ha_cult			30	1662	1662	26	241	17	95	518
04 Overijssel ext weiland			16439	181	181	976	170704	5539	17471	212791
05 Flevoland	950 IJsselmeerpolders	weiland	1045	72	72	44	6905	1346	1898	11419
		bouwland	667	3737	3737	0	8458	19	2289	11505
		overig	58729	185	185	1778	3966	140	10905	79255
		ha_cult	4	3995	3995	3	9	0	11	212
		ext weiland	59400	68	68	1781	12432	160	13204	90972
05 Flevoland weiland			434	72	72	0	260	19	190	971
05 Flevoland bouwland			667	3737	3737	0	8458	19	2289	11505
05 Flevoland overig			58729	185	185	1778	3966	140	10905	79255
05 Flevoland ha_cult			4	3995	3995	3	9	0	11	212
05 Flevoland ext weiland			59400	68	68	1781	12432	160	13204	90972
06 Gelderland	330 Veluwe	weiland	434	47	47	0	260	19	190	971
		bouwland	552	118	118	61	38530	1326	3820	44336
		overig	3062	38	38	461	9136	1153	2583	16513
			7	38	38	112	56	6	58	277

	ha_cult	3621	204	635	47722	2484	6462	61128
	ext weiland	464	22	52	3766	617	958	5879
340 Achterhoek	weiland	737	96	32	55424	1142	4797	62228
	bouwland	7065	588	367	20011	2933	6261	37225
	overig	4	24	9	101	11	74	223
	ha_cult	7806	710	407	75536	4087	11133	99679
	ext weiland	481	27	29	1717	555	910	3719
350 Arnhem/Nijmegen	weiland	356	161	77	24240	313	2386	27533
	bouwland	5022	255	1179	5667	577	3377	16077
	overig	29	232	11	223	5	21	521
	ha_cult	5407	647	1265	30131	895	5783	44128
	ext weiland	249	123	58	6119	200	438	7187
360 Zuidwest Gelderland	weiland	175	217	297	25273	269	2739	28970
	bouwland	1988	489	5189	4592	262	1944	14464
	overig	0	377	24	35	0	28	464
	ha_cult	2163	1082	5511	29900	533	4713	43902
	ext weiland	119	167	189	2035	199	619	3328
06 Gelderland weiland		1820	521	467	143467	3050	13742	163067
06 Gelderland bouwland		17137	1450	7196	39406	4925	14165	84279
06 Gelderland overig		40	671	156	415	22	181	1485
06 Gelderland ha_cult		18997	2643	7818	183289	7999	28091	248837
06 Gelderland ext weiland		1313	339	328	13637	1571	2925	20113
07 Utrecht 420 Utrecht	weiland	380	58	126	55145	518	2118	58345
	bouwland	925	120	1848	5977	171	1425	10466
	overig	12	125	15	29	0	49	230
	ha_cult	1317	302	1989	61152	688	3593	69041
	ext weiland	348	30	101	2725	308	469	3981
07 Utrecht weiland		380	58	126	55145	518	2118	58345
07 Utrecht bouwland		925	120	1848	5977	171	1425	10466
07 Utrecht overig		12	125	15	29	0	49	230
07 Utrecht ha_cult		1317	302	1989	61152	688	3593	69041
07 Utrecht ext weiland		348	30	101	2725	308	469	3981
08	480 Kop van weiland	529	896	37	25919	48	2345	29774

Noordholland	Noordholland	bouwland overig ha_cult ext weiland	17007 0 17535 334	16931 270 18099 711	906 1 943 26	2838 2 28760 1415	28 0 76 22	5681 5 8032 231	43391 278 73445 2739
	490 Alkmaar en omstreken	weiland bouwland overig ha_cult ext weiland	106 1370 0 1477 72	127 1955 139 2222 108	0 13 0 13 0	7522 467 0 7989 686	7 8 0 15 5	177 565 0 742 14	7939 4378 139 12458 885
	500 IJmond	weiland bouwland overig ha_cult ext weiland	6 108 0 115 0	16 402 35 453 15	0 1 0 1 0	3108 212 0 3321 303		41 13 1 55 3	3171 736 36 3945 321
	510 Agglomeratie Haarlem	weiland bouwland overig ha_cult ext weiland	0 97 0 97 0	0 52 2 55 0	0 1 0 2 0	1266 48 1 1314 87		59 192 0 251 59	1325 390 3 1719 146
520 Zaanstreek	weiland bouwland overig ha_cult ext weiland	15 266 0 281 15	0 0 10 10 0	0 0 15 15 0	2380 172 0 2552 95		22 39 0 61 22	2417 477 25 2919 132	
531 Amsterdam	weiland bouwland overig ha_cult ext weiland	17 157 0 174 17	3 12 14 28 3		1700 24 0 1725 141		14 32 0 46 14	1734 225 14 1973 175	
532 Overig Amsterdam	weiland bouwland	368 8023	129 1000	4 101	20061 955	9 5	598 1196	21169 11280	

	overig	1	498	6	0	0	6	511
	ha_cult	8392	1626	111	21017	13	1798	32957
	ext weiland	280	99	4	1771	9	166	2329
540 Het Gooi en Vechtstreek	weiland	107	8	6	4449		10	4580
	bouwland	255	19	39	258		4	575
	overig	0	6	1	0		0	7
	ha_cult	360	33	46	4708		14	5161
	ext weiland	107	4	6	443		7	567
08 Noordholland weiland		1148	1179	47	66405	64	3266	72109
08 Noordholland bouwland		27283	20371	1061	4974	41	7722	61452
08 Noordholland overig		1	974	23	3	0	12	1013
08 Noordholland ha_cult		28431	22526	1131	71386	104	10999	134577
08 Noordholland ext weiland		825	940	36	4941	36	516	7294
09 Zuidholland								
600 Aggl. Leiden en Bollenstreek	weiland	25	90	2	5469		91	5677
	bouwland	186	3179	15	147		153	3680
	overig	0	289	3	1		3	296
	ha_cult	211	3558	20	5617		249	9655
	ext weiland	25	40	2	289		13	369
610 Aggl. 'sGravenhage	weiland	5	11	0	2588	2	50	2656
	bouwland	59	63	13	65	0	55	255
	overig	0	149	8	0	0	0	157
	ha_cult	64	223	21	2653	2	105	3068
	ext weiland	5	11	0	195	2	5	218
620 Delft en Westland	weiland	64	119	0	4129	3	82	4397
	bouwland	434	124	17	191	0	96	862
	overig	0	3271	19	0	0	4	3294
	ha_cult	498	3513	37	4319	3	181	8551
	ext weiland	64	75	0	94	3	25	261
630 Oost Zuidholland	weiland	94	85	63	22833	149	575	23799
	bouwland	2305	514	1139	1638	16	1343	6955
	overig	0	230	88	2	0	8	328

	ha_cult	2400	828	1290	24472	165	1925	31080
	ext weiland	44	75	49	1223	84	58	1533
641 Rijnmond	weiland	219	50	27	3954	3	455	4708
	bouwland	5185	623	129	484	0	1695	8116
	overig	1	407	7	36	0	4	455
	ha_cult	5405	1081	163	4474	3	2155	13281
	ext weiland	98	33	10	418	0	65	624
642 Overig Rijnmond	weiland	505	108	27	8444	11	1099	10194
	bouwland	23143	1846	524	1222	7	5902	32644
	overig	0	1066	6	1	0	34	1107
	ha_cult	23648	3020	558	9669	18	7035	43948
	ext weiland	412	79	27	779	9	221	1527
650 Zuidoost Zuidholland	weiland	173	27	21	23012	81	621	23935
	bouwland	2542	198	450	1203	3	703	5099
	overig	7	56	3	2	0	0	68
	ha_cult	2722	280	475	24215	84	1324	29100
	ext weiland	102	23	17	845	29	166	1182
09 Zuidholland weiland	1085	490	140	70429	249	2973	75366	
09 Zuidholland bouwland	33854	6547	2287	4950	26	9947	57611	
09 Zuidholland overig	8	5468	134	42	0	53	5705	
09 Zuidholland ha_cult	34948	12503	2564	75419	275	12974	138683	
09 Zuidholland ext weiland	750	336	105	3843	127	553	5714	
10 Zeeland	weiland	1357	60	13	2702	8	1188	5328
	bouwland	38662	408	756	2184	87	3622	45719
	overig	18	4	67	1	0	15	105
	ha_cult	40037	471	836	4887	95	4827	51153
	ext weiland	654	5	13	138	3	172	985
710 Zeeuwsch Vlaanderen	weiland	1349	73	49	5755	60	2706	9992
	bouwland	43178	1080	3835	2711	206	8432	59442
	overig	20	140	3	3	0	9	175
	ha_cult	44545	1293	3887	8470	266	11147	69608
	ext weiland	775	65	34	361	33	496	1764
720 Overig Zeeland	weiland	1349	73	49	5755	60	2706	9992
	bouwland	43178	1080	3835	2711	206	8432	59442
	overig	20	140	3	3	0	9	175
	ha_cult	44545	1293	3887	8470	266	11147	69608
	ext weiland	775	65	34	361	33	496	1764

10 Zeeland weiland		2706	133	62	8457	68	3894	15320
10 Zeeland bouwland		81840	1488	4591	4895	293	12054	105161
10 Zeeland overig		38	144	70	4	0	24	280
10 Zeeland ha_cult		84582	1764	4723	13357	361	15974	120761
10 Zeeland ext weiland		1429	70	47	499	36	668	2749
11 Brabant	780 West							
	Noordbrabant	1097	390	181	15794	175	2479	20116
	bouwland	23931	3543	2747	8477	684	7181	46563
	overig	9	570	49	31	6	22	687
	ha_cult	25038	4502	2977	24303	864	9681	67365
	ext weiland	675	282	121	927	113	325	2443
	790 Midden							
	Noordbrabant	1157	160	62	20902	512	2723	25516
	bouwland	11726	1011	1736	12746	2207	7351	36777
	overig	23	198	33	58	8	22	342
	ha_cult	12908	1367	1831	33705	2727	10095	62633
	ext weiland	938	87	39	841	334	510	2749
	801 Stadsgewest							
	'sHertogenbosch	380	31	18	4644	209	475	5757
	bouwland	1048	188	257	3262	445	819	6019
	overig	1	10	35	4	1	3	54
	ha_cult	1429	229	310	7909	656	1298	11831
	ext weiland	267	16	9	196	133	147	768
	802 Overig Nooroost							
	Noordbrabant	646	135	80	18233	1202	2676	22972
	bouwland	6779	1383	1359	13963	4910	6634	35028
	overig	17	75	19	17	27	27	182
	ha_cult	7442	1593	1460	32215	6140	9337	58187
	ext weiland	476	71	47	829	874	685	2982
	810 Zuidoost							
	Noordbrabant	933	193	113	19819	1198	2347	24603
	bouwland	6744	1804	1534	14285	4413	5928	34708
	overig	17	311	40	45	24	23	460
	ha_cult	7694	2308	1687	34150	5635	8297	59771

		672	109	55	709	717	473	2735
11 Brabant weiland	ext weiland	4213	909	454	79392	3296	10700	98964
11 Brabant bouwland		50228	7929	7633	52733	12659	27913	159095
11 Brabant overig		67	1164	176	155	66	97	1725
11 Brabant ha_cult		54511	9999	8265	132282	16022	38708	259787
11 Brabant ext weiland		3028	565	271	3502	2171	2140	11677
12 Limburg	870 Noord Limburg	706	468	94	7560	461	1797	11086
	bouwland	6340	5087	2435	4679	2314	6919	27774
	overig	10	804	76	21	13	44	968
	ha_cult	7057	6359	2605	12258	2788	8759	39826
	ext weiland	489	303	75	270	321	298	1756
	880 Midden Limburg	868	94	55	6476	379	2154	10026
	bouwland	6896	2428	755	4663	1411	7288	23441
	overig	11	51	21	25	11	49	168
	ha_cult	7775	2573	831	11162	1801	9491	33633
	ext weiland	685	58	35	390	243	350	1761
	890 Zuid Limburg	801	7	58	7643	48	2069	10626
	bouwland	9659	122	1312	4168	250	3739	19250
	overig	11	4	3	11	0	11	40
	ha_cult	10471	134	1373	11821	298	5819	29916
	ext weiland	377	7	42	268	15	396	1105
12 Limburg weiland		2375	569	207	21679	888	6020	31738
12 Limburg bouwland		22895	7637	4502	13510	3975	17946	70465
12 Limburg overig		32	859	100	57	24	104	1176
12 Limburg ha_cult		25303	9066	4809	35241	4887	24069	103375
12 Limburg ext weiland		1551	368	152	928	579	1044	4622
Total weiland		20796	4672	1680	883144	11186	61911	983389
Total bouwland		458858	55344	32584	215107	27142	137351	926386
Total overig		756	10150	1621	1171	142	911	14751
Total ha_cult		480416	70163	35886	1099415	38473	200181	1924534
Total ext weiland		14094	3045	1112	54133	6816	12130	91330

Bron: CBS, Landbouwtelling 2005.

Indicator 11	<p>Farm structure</p> <p>This indicator consists in 5 sub-indicators :</p> <ul style="list-style-type: none"> • Number of farms • Utilised agricultural area • Average area farm size and distribution • Average economic farm size and distribution • Labour force
--------------	--

Table 11.1 Aantal landbouwbedrijven naar type en totaal, 1999

	Min of bedrijven										Totaal
	provbl	crolbl									
		01	02	03	04	05	06	07	08		
		akkerb.	tuinb.	blijvende teelten	graas dier- bedr.	hok- dier- bedr.	gewas- sen- comb.	gewas/ veeteelt -comb.	overige comb.		
01 Groningen		679	7	43	225	31	23	5	134	1147	
	010 Oost-Groningen	143	10	3	220	14	10	7	22	429	
	020 Delfzijl en omstreken	616	102	25	1713	79	28	19	97	2679	
	030 Overig Groningen	404	74	19	2706	55	51	24	71	3404	
02 Friesland		41	15	4	1279	28	1	11	11	1390	
	090 Noord Friesland	52	23	15	2233	98	8	18	24	2471	
	100 Zuidwest Friesland	253	19	14	770	20	6	5	81	1168	
	110 Zuidoost Friesland	685	112	26	501	67	26	14	173	1604	
03 Drenthe		299	50	36	1560	134	26	46	82	2233	
	170 Noord Drenthe	249	121	32	3623	371	23	163	127	4709	
	180 Zuidoost Drenthe	68	16	14	1099	156	11	102	87	1553	
	190 Zuidwest Drenthe	255	52	62	3596	619	21	495	266	5366	
04 Overijssel		1291	181	145	317	15	187	9	123	2268	
	250 Noord Overijssel	121	99	84	3417	1009	37	568	153	5488	
	260 Zuidwest Overijssel	389	67	72	3674	808	53	443	368	5874	
	270 Twente	195	405	212	1178	226	64	83	156	2519	
05 Flevoland		94	548	767	1413	101	61	66	151	3201	
	950 IJsselmeerpolders	48	185	265	2765	231	25	190	79	3788	
06 Gelderland											
	330 Veluwe										
	340 Achterhoek										
	350 Arnhem/Nijmegen										
	360 Zuidwest Gelderland										
07 Utrecht											
	420 Utrecht										

08 Noordholland	480 Kop van Noordholland	481	1341	148	1158	22	191	16	90	3447
	490 Alkmaar en omstreken	44	262	10	402	10	24	2	20	774
	500 IJmond	6	179	4	93	1	5		2	290
	510 Agglomeratie Haarlem	5	23	2	41		1			72
	520 Zaanstreek	10	1		106			2		119
	531 Amsterdam	6	20		70			2	4	102
	532 Overig Amsterdam	210	577	44	881	7	35	1	19	1774
	540 Het Gooi en Vechtstreek	2	21	7	224	3	2	1	2	262
09 Zuidholland	600 Aggl. Leiden en Bollenstreek	10	974	17	295	1	11	1	5	1314
	610 Aggl. 'sGravenhage	8	250	7	165	5	4	3	1	443
	620 Delft en Westland	10	2317	31	206	6	9	1	5	2585
	630 Oost Zuidholland	67	396	679	1079	43	76	42	27	2409
	641 Rijnmond	153	380	27	259	5	59	7	33	923
	642 Overig Rijnmond	586	608	81	386	30	130	17	78	1916
	650 Zuidoost Zuidholland	62	87	94	1083	32	19	15	28	1420
10 Zeeland	710 Zeeuwsch Vlaanderen	1193	26	57	167	10	58	7	137	1655
	720 Overig Zeeland	1319	142	384	347	46	145	18	214	2615
11 Brabant	780 West Noordbrabant	814	754	488	1236	207	190	65	275	4029
	790 Midden Noordbrabant	392	304	161	1663	540	57	157	242	3516
	801 Stadsgewest 'sHertogenbosch	82	49	32	472	117	18	47	45	862
	802 Overig Nooroost Noordbrabant	420	226	118	1759	1043	66	234	263	4129
	810 Zuidoost Noordbrabant	423	328	170	1785	1110	77	223	266	4382
12 Limburg	870 Noord Limburg	292	995	273	635	526	198	126	214	3259
	880 Midden Limburg	325	217	85	571	357	132	100	192	1979
	890 Zuid Limburg	451	37	183	603	33	52	21	204	1584
Totaal Nederland		13253	12600	4940	47975	8216	2220	3376	4571	97151

Bron: CBS Landbouwtelling.

Tabel 11.2 Landbouwareaal in Nederland, 1994-2004 (ha)

			1994	2004
prov	corname	Data	Grand Total	Grand Total
01 Groningen	010 Oost-Groningen	weiland	6388	8079
		bouwland	49418	44781
		overig	0	524
		ha_cult	55804	53384
		ext weiland	478	1208
	020 Delfzijl en omstreken	weiland	6557	7326
		bouwland	12568	12918
		overig	3	123
		ha_cult	19127	20367
		ext weiland	334	483
	030 Overig Groningen	weiland	46192	46967
		bouwland	43963	43040
		overig	58	470
		ha_cult	90211	90477
		ext weiland	2074	3523
01 Groningen weiland			59137	62372
01 Groningen bouwland			105949	100739
01 Groningen overig			61	1117
01 Groningen ha_cult			165142	164228
01 Groningen ext weiland			2886	5214
02 Friesland	090 Noord Friesland	weiland	83599	81519
		bouwland	21452	25091
		overig	48	166
		ha_cult	105096	106776
		ext weiland	3487	6209
	100 Zuidwest Friesland	weiland	42169	41439
		bouwland	2771	5023
		overig	5	22
		ha_cult	44942	46483
		ext weiland	1620	2160
	110 Zuidoost Friesland	weiland	67371	63463
		bouwland	7694	11918
		overig	1	54
		ha_cult	75064	75434
		ext weiland	2486	3869
02 Friesland weiland			193139	186421
02 Friesland bouwland			31917	42032
02 Friesland overig			54	242
02 Friesland ha_cult			225102	228693
02 Friesland ext weiland			7593	12238
03 Drenthe	170 Noord Drenthe	weiland	21919	18152
		bouwland	30845	18265
		overig	8	256
		ha_cult	52771	36672
		ext weiland	1126	1436
	180 Zuidoost Drenthe	weiland	12371	13245

		bouwland	39952	43562
		overig	208	621
		ha_cult	52529	57429
		ext weiland	601	1804
	190 Zuidwest Drenthe	weiland	35058	32591
		bouwland	19984	25925
		overig	3	171
		ha_cult	55045	58688
		ext weiland	1357	2098
03 Drenthe weiland			69348	63988
03 Drenthe bouwland			90781	87752
03 Drenthe overig			219	1048
03 Drenthe ha_cult			160345	152789
03 Drenthe ext weiland			3084	5338
04 Overijssel	250 Noord Overijssel	weiland	76078	66928
		bouwland	24315	27458
		overig	37	159
		ha_cult	100431	94543
		ext weiland	3238	5181
	260 Zuidwest Overijssel	weiland	19012	20209
		bouwland	7076	10452
		overig	2	29
		ha_cult	26095	30692
		ext weiland	1149	1329
	270 Twente	weiland	56213	57057
		bouwland	28307	30169
		overig	31	330
		ha_cult	84551	87556
		ext weiland	4531	4909
04 Overijssel weiland			151303	144194
04 Overijssel bouwland			59698	68079
04 Overijssel overig			70	518
04 Overijssel ha_cult			211077	212791
04 Overijssel ext weiland			8918	11419
05 Flevoland	950 IJsselmeerpolders	weiland	12680	11505
		bouwland	80360	79255
		overig	102	212
		ha_cult	93140	90972
		ext weiland	767	971
05 Flevoland weiland			12680	11505
05 Flevoland bouwland			80360	79255
05 Flevoland overig			102	212
05 Flevoland ha_cult			93140	90972
05 Flevoland ext weiland			767	971
06 Gelderland	330 Veluwe	weiland	48824	44336
		bouwland	14299	16513
		overig	50	277
		ha_cult	63172	61128

		ext weiland	4493	5879
340	Achterhoek	weiland	67602	62228
		bouwland	34281	37225
		overig	17	223
		ha_cult	101904	99679
		ext weiland	4483	3719
350	Arnhem/Nijmegen	weiland	27194	27533
		bouwland	15804	16077
		overig	277	521
		ha_cult	43277	44128
		ext weiland	2878	7187
360	Zuidwest Gelderland	weiland	31908	28970
		bouwland	14182	14464
		overig	276	464
		ha_cult	46363	43902
		ext weiland	3196	3328
06 Gelderland weiland			175528	163067
06 Gelderland bouwland			78566	84279
06 Gelderland overig			620	1485
06 Gelderland ha_cult			254716	248837
06 Gelderland ext weiland			15050	20113
07 Utrecht	420 Utrecht	weiland	61977	58345
		bouwland	8547	10466
		overig	217	230
		ha_cult	70744	69041
		ext weiland	4042	3981
07 Utrecht weiland			61977	58345
07 Utrecht bouwland			8547	10466
07 Utrecht overig			217	230
07 Utrecht ha_cult			70744	69041
07 Utrecht ext weiland			4042	3981
08 Noordholland	480 Kop van Noordholland	weiland	31172	29774
		bouwland	41035	43391
		overig	211	278
		ha_cult	72415	73445
		ext weiland	2472	2739
	490 Alkmaar en omstreken	weiland	10319	7939
		bouwland	3860	4378
		overig	116	139
		ha_cult	14295	12458
		ext weiland	696	885
	500 IJmond	weiland	2169	3171
		bouwland	669	736
		overig	41	36
		ha_cult	2877	3945
		ext weiland	111	321
510 Agglomeratie Haarlem	weiland	1208	1325	
	bouwland	325	390	

		overig	3	3
		ha_cult	1535	1719
		ext weiland	44	146
520 Zaanstreek		weiland	3129	2417
		bouwland	341	477
		overig	4	25
		ha_cult	3473	2919
		ext weiland	120	132
531 Amsterdam		weiland	1879	1734
		bouwland	282	225
		overig	27	14
		ha_cult	2188	1973
		ext weiland	199	175
532 Overig Amsterdam		weiland	21555	21169
		bouwland	13305	11280
		overig	608	511
		ha_cult	35468	32957
		ext weiland	1722	2329
540 Het Gooi en Vechtstreek		weiland	4683	4580
		bouwland	299	575
		overig	10	7
		ha_cult	4994	5161
		ext weiland	270	567
08 Noordholland weiland			76114	72109
08 Noordholland bouwland			60116	61452
08 Noordholland overig			1020	1013
08 Noordholland ha_cult			137245	134577
08 Noordholland ext weiland			5634	7294
09 Zuidholland	600 Aggl. Leiden en Bollenstreek	weiland	5829	5677
		bouwland	3669	3680
		overig	335	296
		ha_cult	9836	9655
		ext weiland	470	369
	610 Aggl. 'sGravenhage	weiland	3428	2656
		bouwland	641	255
		overig	393	157
		ha_cult	4461	3068
		ext weiland	169	218
	620 Delft en Westland	weiland	5280	4397
		bouwland	1077	862
		overig	3616	3294
		ha_cult	9972	8551
		ext weiland	529	261
	630 Oost Zuidholland	weiland	24932	23799
		bouwland	6880	6955
		overig	329	328
		ha_cult	32142	31080
		ext weiland	1635	1533

641 Rijnmond		weiland	5380	4708	
		bouwland	8866	8116	
		overig	368	455	
		ha_cult	14613	13281	
		ext weiland	506	624	
642 Overig Rijnmond		weiland	9958	10194	
		bouwland	34619	32644	
		overig	993	1107	
		ha_cult	45566	43948	
		ext weiland	1347	1527	
650 Zuidoost Zuidholland		weiland	26881	23935	
		bouwland	4871	5099	
		overig	89	68	
		ha_cult	31844	29100	
		ext weiland	1544	1182	
09 Zuidholland weiland			81688	75366	
09 Zuidholland bouwland			60623	57611	
09 Zuidholland overig			6123	5705	
09 Zuidholland ha_cult			148434	138683	
09 Zuidholland ext weiland			6200	5714	
10 Zeeland	710 Zeeuwsch Vlaanderen	weiland	4886	5328	
		bouwland	49432	45719	
		overig	5	105	
		ha_cult	54323	51153	
		ext weiland	1125	985	
	720 Overig Zeeland		weiland	8797	9992
			bouwland	61533	59442
			overig	62	175
			ha_cult	70391	69608
			ext weiland	1390	1764
10 Zeeland weiland			13683	15320	
10 Zeeland bouwland			110965	105161	
10 Zeeland overig			67	280	
10 Zeeland ha_cult			124714	120761	
10 Zeeland ext weiland			2515	2749	
11 Brabant	780 West Noordbrabant	weiland	25342	20116	
		bouwland	47812	46563	
		overig	448	687	
		ha_cult	73607	67365	
		ext weiland	2160	2443	
	790 Midden Noordbrabant		weiland	27638	25516
			bouwland	29699	36777
			overig	141	342
			ha_cult	57477	62633
			ext weiland	2571	2749
	801 Stadsgewest 'sHertogenbosch		weiland	8366	5757
			bouwland	7133	6019
			overig	52	54

		ha_cult	15553	11831
		ext weiland	806	768
	802 Overig Nooroost Noordbrabant	weiland	27525	22972
		bouwland	32324	35028
		overig	71	182
		ha_cult	59923	58187
		ext weiland	2186	2982
	810 Zuidoost Noordbrabant	weiland	28815	24603
		bouwland	36199	34708
		overig	196	460
		ha_cult	65211	59771
		ext weiland	2436	2735
11 Brabant weiland			117686	98964
11 Brabant bouwland			153167	159095
11 Brabant overig			908	1725
11 Brabant ha_cult			271771	259787
11 Brabant ext weiland			10159	11677
12 Limburg	870 Noord Limburg	weiland	13630	11086
		bouwland	27475	27774
		overig	698	968
		ha_cult	41802	39826
		ext weiland	1521	1756
	880 Midden Limburg	weiland	11670	10026
		bouwland	21756	23441
		overig	46	168
		ha_cult	33474	33633
		ext weiland	1398	1761
	890 Zuid Limburg	weiland	12997	10626
		bouwland	20722	19250
		overig	5	40
		ha_cult	33722	29916
		ext weiland	1180	1105
12 Limburg weiland			38297	31738
12 Limburg bouwland			69953	70465
12 Limburg overig			749	1176
12 Limburg ha_cult			108998	103375
12 Limburg ext weiland			4099	4622
Nederland				
Total weiland			1050580	983389
Total bouwland			910642	926386
Total overig			10210	14751
Total ha_cult			1971428	1924534
Total ext weiland			70947	91330

Bron: CBS Landbouwtelling.

Table 11.3 Arbeidskrachten in Nederland, 1975-2004

Arbeidskrachten - regelmatig werkzaam - en arbeidsjareenheden

	1975	1979	1985	1989	1995	2000	2001	2002	2003	2004
in duizenden personen										
Gezinsarbeidskrachten 1)										
mannen	186.7	170.7	170.5	164.5	144.7	132.5	126.2	117.2	115.0	109.5
vrouwen	88.4	75.2	75	73.6	70.2	61.9	59.9	61.2	61.6	58.3
totaal	275.1	245.9	245.5	238.1	215	194.4	186.1	178.4	176.6	167.8
Niet-gezinsarbeidskrachten										
mannen	33.4	33.8	36.7	40.9	44.5	57.9	55.5	51.2	50.8	40.3
vrouwen	2.7	4.3	7.1	11.2	16.7	29.9	27.6	28.5	27.8	21.5
totaal	36.1	38.1	43.8	52.1	61.2	87.7	83.1	79.8	78.6	61.8
Totaal arbeidskrachten										
mannen	220.1	204.6	207.2	205.4	189.2	190.4	181.7	168.5	165.7	149.8
vrouwen	91.2	79.5	82.1	84.8	86.9	91.7	87.5	89.7	89.4	79.8
totaal	311.3	284.1	289.3	290.2	276.2	282.1	269.2	258.2	255.2	229.7
1 000 arbeidsjareenheden										
Gezinsarbeidskrachten 1)										
mannen	165.8	151.3	147.2	136.3	115.9	103.1	97.3	90.4	88.7	83.8
vrouwen	48.3	44.3	43.1	40.1	37.7	35.9	34.5	34.9	32.7	31.9
totaal	214.1	195.5	190.2	176.4	153.6	139	131.8	125.3	121.3	115.8
Niet-gezinsarbeidskrachten										
mannen	29.2	31.4	32.1	33.8	37.8	43.1	41.7	37.9	36.4	29.9
vrouwen	1.9	3.1	4.9	7.4	10.6	15.9	14.9	15.4	14.5	11.9
totaal	31.1	34.4	37	41.2	48.4	59.1	56.6	53.4	51	41.8
Totaal arbeidskrachten										
mannen	195.0	182.7	179.3	170.1	153.7	146.2	138.9	128.3	125.1	113.8
vrouwen	50.2	47.4	47.9	47.5	48.3	51.8	49.4	50.3	47.2	43.8
totaal	245.2	229.9	227.2	217.6	202	198	188.4	178.7	172.3	157.6

Bron: CBS landbouwtelling

N.B.: M.i.v. 1983 zijn uitwonende meewerkende kinderen bij gezinsarbeidskrachten, daarvoor bij niet-gezinsarbeidskrachten geteld.

1) zie de toelichting aan het begin van dit hoofdstuk.

Table 11.4 Bedrijven naar nge-klasse en hoofdbedrijfstype (NEG)

Holdings by dsu-class and main type of holding (DCT)

...nge-klasse	3 tot 12	12 tot 16	16 tot 20	20 tot 24	24 tot 32	32 tot 40	40 tot 50	50 tot 70	70 tot 100	100 tot 150	150 en meer	totaal
Akkerbouwbedrijven												
1990	4117	970	774	607	1077	1027	1290	2415	2282	1203	503	16265
1995	3790	851	689	595	924	789	1003	1873	1992	1407	750	14663
2000	3522	918	670	546	878	717	799	1585	1757	1375	982	13749
2001	3428	831	633	522	867	730	815	1439	1552	1203	891	12911
2002	3408	814	666	521	878	714	771	1395	1500	1183	906	12756
2003	3443	871	677	514	869	708	834	1343	1451	1077	824	12611
2004	3487	871	662	544	873	667	794	1310	1436	1124	859	12627
Tuinbouwbedrijven												
1990	1841	674	651	607	1185	1148	1244	2190	2690	2796	2939	17965
1995	1149	456	448	416	785	741	887	1607	2017	2645	4738	15889
2000	813	330	338	294	603	551	639	1241	1446	1988	5038	13281
2001	703	291	288	274	539	475	579	1027	1320	1785	5036	12317
2002	659	289	259	263	480	435	567	959	1195	1714	4973	11793
2003	594	246	249	241	452	424	522	945	1135	1595	4921	11324
2004	526	260	240	207	444	384	476	912	1077	1471	4748	10745
Blijvende teeltbedrijven												
1990	1188	419	367	350	620	541	512	755	533	289	188	5762
1995	872	304	281	234	453	423	489	726	818	624	526	5750
2000	747	284	242	239	463	371	404	722	692	503	479	5146
2001	721	267	223	234	416	345	436	700	625	465	483	4915
2002	710	248	215	204	378	338	393	698	595	459	523	4761
2003	615	223	222	179	357	293	375	679	630	497	598	4668
2004	573	220	202	178	334	286	365	660	644	492	618	4572
Graasdierbedrijven												
1990	15282	2911	2295	2339	4389	4908	6186	10405	6720	2314	577	58326
1995	13329	2833	2159	1693	2499	2292	2905	6780	9814	7636	2673	54613
2000	11584	2431	1913	1488	2241	1828	2296	5299	8432	6859	2704	47075
2001	11544	2549	1869	1422	2083	1798	2103	4703	7820	7301	2995	46187
2002	11158	2323	1788	1341	2068	1719	2017	4454	7589	6984	2935	44376
2003	10771	2211	1641	1263	2061	1658	2034	4352	7456	6704	2850	43001
2004	10673	2147	1666	1200	1937	1641	1955	4229	7056	6815	2947	42266
Hokdierbedrijven												
1990	2030	670	595	512	1019	1029	1408	2260	1354	607	323	11807
1995	1084	388	401	382	677	631	875	1838	2022	1291	825	10414
2000	391	266	242	229	515	427	533	1195	1643	1567	1374	8382
2001	311	190	196	206	470	344	498	1012	1518	1538	1358	7641
2002	277	160	186	205	402	403	447	985	1433	1428	1272	7198
2003	331	172	206	186	341	331	408	936	1167	987	852	5917
2004	283	163	187	204	328	330	371	898	1179	1049	908	5900
Gewassencombinaties												
1990	608	212	180	162	280	208	210	340	296	206	104	2806
1995	324	143	126	135	223	182	199	294	343	286	229	2484
2000	271	105	87	77	147	163	151	250	248	295	301	2095
2001	209	93	88	77	157	137	141	221	250	241	275	1889

2002	189	81	80	68	154	135	148	221	270	240	333	1919
2003	185	63	90	73	121	128	145	204	259	243	328	1839
2004	166	71	67	61	130	122	114	205	213	241	310	1700
Veeteeltcombinaties												
1990	1207	401	312	275	481	509	697	1062	752	339	122	6157
1995	663	317	226	212	350	284	303	613	716	561	316	4561
2000	220	154	153	142	244	195	197	403	503	513	385	3109
2001	183	133	115	106	238	193	186	303	400	473	376	2706
2002	163	120	120	113	199	166	161	270	401	460	360	2533
2003	196	128	100	131	177	133	117	210	274	297	225	1988
2004	192	130	107	121	138	108	139	189	265	311	260	1960
Gewassen- /veeteeltcombinaties												
1990	2148	487	328	254	417	342	380	627	479	251	102	5815
1995	1603	405	296	232	321	237	223	399	473	372	267	4828
2000	1417	367	241	230	355	240	188	320	400	423	465	4646
2001	1305	328	272	212	311	229	179	303	320	373	385	4217
2002	1234	310	239	195	304	221	222	298	353	418	450	4244
2003	1196	348	248	237	325	248	196	302	312	361	380	4153
2004	1195	344	273	240	317	232	200	290	305	339	380	4115
T o t a a l												
1990	28421	6744	5502	5106	9468	9712	11927	20054	15106	8005	4858	124903
1995	22814	5697	4626	3899	6232	5579	6884	14130	18195	14822	10324	113202
2000	18965	4855	3886	3245	5446	4492	5207	11015	15121	13523	11728	97483
2001	18404	4682	3684	3053	5081	4251	4937	9708	13805	13379	11799	92783
2002	17798	4345	3553	2910	4863	4131	4726	9280	13336	12886	11752	89580
2003	17331	4262	3433	2824	4703	3923	4631	8971	12684	11761	10978	85501
2004	17095	4206	3404	2755	4501	3770	4414	8693	12175	11842	11030	83885

Table 11.5 Bedrijven naar bedrijfsgrootte (ha) en hoofdbedrijfstype (NEG)*Holdings by size (ha) and main type of holding (DCT)*

Bedrijven met ... ha cultuurgrond

	0	0,01-<1	1-<5	5-<10	10-<20	20-<30	30-<50	50-<100	100 e.m.	Bedrijven
Akkerbouwbedrijven										
1990	-	-	1779	2430	2688	2311	3773	2791	493	16265
1995	-	2	1516	2348	2529	1914	3110	2695	549	14663
2000	-	-	1278	2243	2545	1751	2692	2565	675	13749
2001	-	-	1120	2032	2411	1656	2465	2515	712	12911
2002	-	-	1181	1966	2444	1573	2372	2498	722	12756
2003	-	2	1064	1970	2474	1554	2304	2479	764	12611
2004	-	-	1024	2039	2498	1537	2253	2483	793	12627
Tuinbouwbedrijven										
1990	415	5860	8653	1677	979	226	114	39	2	17965
1995	356	4822	7805	1448	906	315	159	72	6	15889
2000	310	3459	6612	1249	887	343	265	128	28	13281
2001	298	3077	6159	1198	823	324	257	146	35	12317
2002	296	3169	5619	1089	803	365	247	171	34	11793
2003	280	2945	5333	1079	812	362	275	188	50	11324
2004	245	2743	5027	1098	749	372	273	193	45	10745
Blijvende teeltbedrijven										
1990	-	1168	2475	1018	833	172	77	18	1	5762
1995	-	1079	2456	999	897	202	82	32	3	5750
2000	-	834	2179	928	847	220	100	32	6	5146
2001	-	806	2066	849	823	211	116	38	6	4915
2002	2	816	1953	851	754	233	105	38	9	4761
2003	-	770	1924	827	778	218	97	43	11	4668
2004	-	738	1852	811	778	221	112	48	12	4572
Graasdierbedrijven										
1990	537	611	8128	10030	15245	12362	9238	2046	129	58326
1995	428	660	9079	8633	11902	10842	10096	2785	188	54613
2000	588	646	7750	6883	8485	8247	10343	3795	338	47075
2001	715	629	7825	6544	8063	7536	10356	4132	387	46187
2002	770	611	7443	6164	7095	6857	10379	4605	452	44376
2003	753	674	7238	5719	6673	6465	10171	4808	500	43001
2004	860	635	7192	5596	6401	6036	9978	5025	543	42266
Hokdierbedrijven										
1990	1737	2050	4626	2081	1154	128	29	2	-	11807
1995	1257	1594	4146	1918	1238	204	47	10	-	10414
2000	851	962	3268	1602	1272	297	107	23	-	8382
2001	753	823	2863	1506	1224	319	119	33	1	7641
2002	715	820	2625	1361	1190	329	119	38	1	7198
2003	650	700	2165	1073	968	260	79	21	1	5917
2004	613	690	2159	1112	929	262	108	27	-	5900
Gewassencombinaties										
1990	-	184	660	577	636	362	272	100	15	2806
1995	-	152	500	423	526	350	333	166	34	2484
2000	-	113	407	306	417	300	284	220	48	2095
2001	-	85	356	266	385	250	285	212	50	1889

2002	-	97	299	245	391	270	322	221	74	1919
2003	-	101	252	235	366	271	305	238	71	1839
2004		87	259	208	325	239	289	226	67	1700
Veeteeltcombinaties										
1990	24	116	1296	1580	2247	604	239	46	5	6157
1995	20	103	851	1139	1545	555	278	60	10	4561
2000	20	45	362	615	1056	530	359	109	13	3109
2001	25	30	299	499	890	476	360	112	15	2706
2002	19	29	248	441	755	475	388	159	19	2533
2003	16	30	255	382	584	316	264	126	15	1988
2004	10	19	255	368	548	339	275	133	13	1960
Gewassen-/veeteeltcombinaties										
1990	1	57	1043	1503	1446	794	648	287	36	5815
1995	-	41	850	1142	1165	615	615	323	77	4828
2000	-	27	680	993	1083	637	650	453	123	4646
2001	1	24	601	903	974	580	602	400	132	4217
2002	1	31	554	852	941	589	667	474	135	4244
2003	-	31	523	858	961	583	638	432	127	4153
2004		27	536	837	966	574	593	444	138	4115
T o t a l										
1990	2714	10046	28660	20896	25228	16959	14390	5329	681	124903
1995	2061	8453	27203	18050	20708	14997	14720	6143	867	113202
2000	1769	6086	22536	14819	16592	12325	14800	7325	1231	97483
2001	1792	5474	21289	13797	15593	11352	14560	7588	1338	92783
2002	1803	5573	19922	12969	14373	10691	14599	8204	1446	89580
2003	1699	5253	18754	12143	13616	10029	14133	8335	1539	85501
2004	1728	4939	18304	12069	13194	9580	13881	8579	1611	83885

Bron: CBS Landbouwtelling ■.

Table 11.6 Agrarische bedrijven naar bedrijfsgrootte (ha), totaal en naar hoofdberoep 1)
Holdings by size (ha) and by main occupation

Bedrijven met ... ha cultuurgrond											
Jaar	0	0.01	1	5	10	20	30	50	100 en	bedrijven	Oppervlakte
	tot 1	tot 5	tot 10	tot 20	tot 30	tot 50	tot 100	meer	totaal	totaal in ha	
1975	4264	14529	35814	30677	43995	19244	10860	2860	351	162594	2081964
1980	3834	12200	30955	26101	37259	18783	12015	3469	378	144994	2020237
1985	3650	11410	29216	22937	32179	18448	13455	4139	465	135899	2019023
1990	2714	10046	28660	20896	25228	16959	14390	5329	681	124903	2005608
1991	2797	9838	28546	20208	24058	16456	14474	5505	724	122606	1990856
1992	2727	9853	28875	19478	23053	16006	14458	5707	779	120936	1985513
1993	2446	9411	29190	19302	22383	15810	14493	5877	812	119724	1987651
1994	2191	8921	27955	18723	21598	15361	14660	5947	828	116184	1971431
1995	2061	8453	27203	18050	20708	14997	14720	6143	867	113202	1964747
1996	1951	8081	26483	17515	19988	14637	14735	6345	932	110667	1981688
1997	1829	7567	25403	17241	19233	14268	14843	6555	980	107919	1965121
1998	1691	7010	24588	16488	18443	13696	15038	6861	1058	104873	1972758
1999	1585	6515	23830	15783	17481	13093	15054	7084	1120	101545	1966951
2000	1769	6086	22536	14819	16592	12325	14800	7325	1231	97483	1955527
2001	1792	5474	21289	13797	15593	11352	14560	7588	1338	92783	1930924
2002	1803	5573	19922	12969	14373	10691	14599	8204	1446	89580	1949445
2003	1699	5253	18754	12143	13616	10029	14133	8335	1539	85501	1923083
2004	1728	4939	18304	12069	13194	9580	13881	8579	1611	83885	1928112

Hoofdberoep agrariër (aantal bedrijven) 1)											
Jaar	0	0.01	1	5	10	20	30	50	100 en	bedrijven	Oppervlakte
	tot 1	tot 5	tot 10	tot 20	tot 30	tot 50	tot 100	meer	totaal	totaal in ha	
1996	1425	6524	19950	13491	17657	13870	14204	6125	861	94107	1820895
1997	1425	6186	19714	13636	17102	13616	14365	6372	921	93337	1836501
1998	1294	5829	19286	13096	16354	13070	14579	6652	1002	91162	1848481
1999	1262	5474	18790	12532	15429	12488	14546	6858	1054	88433	1839407
2000	1431	5111	18004	11820	14613	11691	14337	7107	1159	85273	1832996
2001	1489	4612	17076	10971	13688	10726	14126	7368	1265	81321	1814247
2002	1462	4722	15931	10289	12571	10141	14193	7998	1385	78692	1841172
2003	1369	4514	14889	9627	11811	9482	13726	8086	1471	74975	1810928
2004	1382	4243	14566	9475	11463	9017	13464	8339	1532	73481	1811723

Specificatie 2004 naar hoofdbedrijfstype											
1	-	-	672	1411	1869	1308	2088	2371	755	10474	440076
2	240	2552	4782	1045	724	365	267	182	45	10202	67731
3	-	608	1575	748	745	212	107	45	11	4051	33553
4	627	431	4927	4167	5609	5801	9788	4938	513	36801	1047563
5	507	546	1858	1044	899	253	108	27	-	5242	36625
6	-	73	214	166	292	226	272	221	65	1529	47439
7	8	12	165	297	506	333	270	131	12	1734	38528
8	-	21	373	597	819	519	564	424	131	3448	100213

Bron: CBS Landbouwtelling

N.B.: voor de betekenis van de bedrijfstype no's zie tabel 21-a.

1) LEI-bewerking. Incl. rustend agrariers.

Table 11.7 Arbeidskrachten voor land- en tuinbouwwerkzaamheden per provincie, regelmatig werkzaam, 2004

Labour force in agriculture and horticulture, regularly active, 2004

	Gezins- arbeidskrachten 1)		niet-gezins- arbeidskrachten		totaal arbeidskrachten	
	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen	mannen	vrouwen
Groningen	5176	2589	862	279	6038	2868
Friesland	8885	4367	1412	314	10297	4681
Drenthe	5617	2914	1341	555	6958	3469
Overijssel	13669	7531	1702	580	15371	8111
Flevoland	2982	1692	1293	526	4275	2218
Gelderland	18256	9818	4201	2225	22457	12043
Utrecht	4294	2271	989	361	5283	2632
Noord-Holland	8235	4070	5773	3020	14008	7090
Zuid-Holland	12168	6056	11669	5662	23837	11718
Zeeland	4800	2316	927	370	5727	2686
Noord-Brabant	18118	10419	6699	4469	24817	14888
Limburg	7312	4269	3454	3151	10766	7420
Totaal Nederland	109512	58312	40322	21512	149834	79824

Bron: CBS Landbouwtelling

Indicator 12	Forestry structure This indicator consists in 3 sub-indicators : <ul style="list-style-type: none"> ▪ Area of forest available for wood supply (FAWS) ▪ Ownership (% area of FAWS under "eligible" ownership) ▪ Average size of private holding (FOWL)
--------------	---

Forest available for wood supply (FAWS) is defined as “Forest where any legal, economic, or specific environmental restrictions do not have a significant impact on the supply of wood, which includes: areas where, although there are no such restrictions, harvesting is not taking place, for example areas included in long-term utilization plans or intentions”.

FRA 2005 Categories / Designated function	Area (1000 hectares)					
	Primary function			Total area with function		
	1990	2000	2005	1990	2000	2005
Forest						
Production	31	4	4	203	274	279
Protection of soil and water	0	0	0	0	0	0
Conservation of biodiversity	19	90	90	206	296	301
Social services	9			216	296	301
Multiple purpose	280	266	271	not appl.	not appl.	not appl.
No or unknown function	6			not appl.	not appl.	not appl.
Total - Forest	345	360	365	not appl.	not appl.	not appl.

FRA 2005 Categories	Area (1000 hectares)			
	Forest		Other wooded land	
	1990	2000	1990	2000
Private ownership	169	181	0	0
Public ownership	176	179	0	0
Unknown	0	0	0	0
TOTAL	345	360	0	0

Indicator 13	Forest productivity Average net annual volume increment (FAWS)(measured as 1000m ³ overbark / year / ha of FAWS)
--------------	--

FRA 2005 Categories	Volume (million cubic meters over bark)					
	Forest			Other wooded land		
	1990	2000	2005	1990	2000	2005
Growing stock	52	61	65	0	0	0
Commercial growing stock	42	49	52	0	0	0

- *The growing stock, growth and removal survey (Houtoogststatistiek en prognose oogstbaar hout, HOSP) was a monitoring system of about 3000 permanent plots, which covered about 310,000 ha of the 350,000 ha of forest in the Netherlands. No monitoring plots are established on about 40,000 ha of forest that meets the FAO definition in this enquiry, but that has another type of land use, e.g. campsites, living areas, parking places, zoological gardens. Changes in this area of 40,000 ha cannot be estimated based on the HOSP monitoring system. In order to be able to give an indication for the growing stock in this area the report of Daamen (2002) is used. According to Daamen the average growing stock per hectare over the area (40,000 ha) that is not included in HOSP should be estimated as 87 m³ ha⁻¹. This value of 87 m³ ha⁻¹ is also used to calculate the growing stock for the area (65,000 ha) that was not in the 2000 survey (MFV).*
- *80% of the total growing stock in the Netherlands is available for wood production and is for this reason considered as the commercial growing stock.*

Indicator 14	LFA % UAA in non LFA / LFA mountain / other LFA / LFA with specific handicaps
--------------	--

Het totale areaal LFA in Nederland (stand van zaken 2004) is 225.001 ha. Dit valt allemaal onder LFA met specifieke handicaps.

Tabel 14.1 LFA in Nederland, 2004

	ha	Als % UAA
LFA met specifieke handicaps	225001	11.7
Niet-LFA	1699524	88.3
Totaal UAA	1924525	100.0

Bron: UAA uit Landbouwcijfers 2005.

Indicator 15	<p>Areas of extensive agriculture</p> <ul style="list-style-type: none"> • % Utilised Agricultural Area for extensive arable crops • % Utilised Agricultural Area for extensive grazing
--------------	---

This indicator provides useful information on the agro-economic context in which the policy is implemented. It reflects more the natural conditions rather than the actual current intensity of production.

Extensive agriculture is defined as :

- For area under arable crops production (except forage crops), when the regional yield for cereals (excluding rice) is less than 60% of the EU-27 average,
For grazing livestock production (cattle, sheep & goats), when the stocking density does not exceed 1 Livestock Unit per hectare of forage area (forage crops, permanent pastures and meadows).

Vermoedelijk hebben we in Nederland geen 'Utilised Agricultural Area for extensive arable crops' volgens bovenstaande definitie.

Extensief graslandgebruik vindt vermoedelijk plaats in de buitendijkse gebieden en in natuurgebieden. Volgens de CBS, Landbouwtelling 2005 hebben we bijna 115.000 ha extensief weiland, wat overeenkomt met zo'n 6% van het landbouwareaal.

Indicator 16	<p>Natura 2000 area</p> <p>This indicator consists in 3 sub-indicators :</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ % of territory under Natura 2000 ▪ % UAA under Natura 2000 ▪ % forest area under Natura 2000
--------------	---

Table 16.1 Protected areas for biodiversity: Habitats and Birds Directives (% of total area)

	Habitats Directive		Birds Directives	
	2002	2003	2002	2003
EU 15	12.3	12.5	5.5	7.5
Nederland	8.2	9.5	1.6	1.6

Source: Eurostat, Newcronos.

Volgens de Natuurbalans 2005 (MNP, 2005: 56) zijn er sinds 2004 geen nieuwe aanwijzingen of aanmeldingen van nieuwe gebieden geweest onder de Vogel- en Habitat-richtlijn.

% UAA under Natura 2000

Area of Annex I agricultural habitat types in pSCIs and SCIs: The 33 habitat types from Annex I of the Habitats Directive that depend on a continuation of extensive farming practices are listed below. These habitats are typically open semi-natural habitats such as grasslands, or species rich hay and *Molinia* meadows, or heaths and fens. Without management these habitat types will lose most of their typical species composition via the invasion of shrubs and tree species. We assume that the ha covered with these habitats (22606 ha) are those Natura 2000 areas which coincide with agricultural area (UAA). For the Netherlands, this would imply that approximately 1% of UAA (about 2 million ha) is covered with Natura 2000 areas.

Table 16.2 Extent of Annex I targeted agricultural habitats and of broad agricultural habitat types in EU-15 Member States (geen aanduiding van jaar)

Member State	Total terrestrial area of pSCIs and SCIs (ha)	Member State Area (km ²)	Proportion of MS terrestrial surface covered by pSCIs and SCIs (%)	Area of Annex I agricultural habitat types in pSCIs and SCIs (ha)	% of Annex I agricultural habitat types in pSCIs and SCIs (%)
EU-15	39748837	3205980	12	6956547	18
NL	395497	41526	10	22606	6

Source: EEA, Irena, Fact sheet 4.

Andere schattingen wijzen uit dat slechts 35000 ha van het Nederlandse landbouwareaal onder de Habitat en Vogelrichtlijn valt (Esch, J. van, N. Hazendonk, H. van den Ancker en B. Looise (2003), Natuurlijke handicaps in gebieden waar landbouw gewenst is; Schetsen van de 'tweede laag' locaties Ede, Rapport EC-LNV nr 2003/23, p. 16). IN dat geval gaat het om 1,5 à 2% van het Nederlandse landbouwareaal.

We have no information on the % forest area under Natura 2000.

Indicator 17	Biodiversity: Protected forest % FOWL protected to conserve biodiversity, landscapes and specific natural elements (MCPFE 4.9, classes 1.1, 1.2, 1.3 & 2) (FOWL = Forest and Other Wooded Land)
--------------	---

See information provided under indicator 12.

Indicator 18	Development of forest area Average annual increase of forest and other wooded land areas
--------------	---

	bos		droog natuurlijk terrein		nat natuurlijk terrein	
	1996	2000	1996	2000	1996	2000
Groningen	6090	6924	2293	2309	3768	3758
Friesland	11596	11766	14805	14962	11923	11978
Drente	31819	33034	6787	6565	3539	3418
Overijssel	35741	36026	3501	3521	7676	7668
Flevoland	17419	17662	384	487	4285	4301
Gelderland	94214	95465	19570	19003	1386	1351
Utrecht	18601	18705	1251	1235	772	719
Noord Holland	13018	13172	13510	13797	3241	3219
Zuid Holland	7746	8171	9056	9091	3527	3479
Zeeland	3457	3628	3449	3621	5054	4895
Noord Brabant	72221	73183	6695	6550	4837	4548
Limburg	32158	32390	2270	2116	738	746
Nederland	344080	350126	83571	83257	50746	50080

Indicator 19	<p>Forest ecosystem health</p> <p>This indicator is further broken down according to the species groups:</p> <ul style="list-style-type: none"> - % Defoliation, all trees - % Defoliation, coniferous trees - % Defoliation, broadleaved trees
--------------	--

Indicator 20	<p>Water quality</p> <p>% territory designated as Nitrate Vulnerable Zone</p>
--------------	---

NL: 100%

Indicator 21	<p>Water use</p> <p>% irrigated UAA</p>
--------------	---

Irrigated area is defined as the area of irrigated crops, i.e. the area of crops which have actually been irrigated at least once during the 12 months prior to the survey date. Crops under glass and kitchen gardens, which are almost always irrigated, should not be included.

Indicator 22	<p>Protective forests concerning primarily water</p> <p>FOWL area managed primarily for soil & water protection (MCPFE 5.1 class 3.1)</p> <p>(FOWL = Forest and Other Wooded Land)</p>
--------------	--

Let op: in het document zijn indicator 22 en 23 samengevoegd tot: 'Protective forests concerning primarily soil, water and other ecosystem functions'.

Directorate General for Agriculture and Rural Development (2006), Common Monitoring and Evaluation Framework; Draft Fiches for Context Related Baseline Indicators, Brussels, January

Indicator 23	Protective forests concerning primarily soil
--------------	--

Indicator 24	<p>Internet infrastructure</p> <p>DSL coverage (%)</p>
--------------	--

DSL coverage is the percentage of the population that is depending on switches equipped for DSL (Digital Subscriber Line) and / or living in houses passed by an upgraded cable. This includes individuals and businesses located too far away from the switches to be reached, underestimating effective coverage.

Zie baseline indicator 32.

Bijlage 7 Lijst van betrokken maatschappelijke organisaties

ANWB	platform agrologistiek
Bedrijfsbureau Laag Holland	PNO Consultants
BIC Network	Prins in Communicatie
Biologica	Productschap Diervoeders
Bond van Boerderijzuivelaars	Productschap Granen, Zaden, Peulvruchten
Boschap	Productschap Vlees, Vee en eieren
CAH Dronten	Productschap Zuivel
Centrum voor landbouw en milieu	Produktschap Tuinbouw
CHO Consultants	Prov. Landschappen
CUMELA Nederland	Regio Randstad
CSM Suiker	Recron
De Zeeuwse Vlegel	RU Groningen
De Zonnehoeve Flevoland	SBB
Den Haneker	Sociaal Economische Raad (SER)
Dierenbescherming	SoPaG
ETC	Stadteland
Faculty of Spatial Sciences, Groningen University	Stichting meer bos in Nederland
Federatie Particulier Grondbezit	stg Terecht Anders
Food Valley	Stichting Agro Keten Kennis
Gemeente Amsterdam dienst RO	Stichting Beheer Natuur en Landelijk Gebied
Glaskracht Nederland	Stichting Green Valley
Groene Kenniscooperatie	Stichting Natuur en Milieu
Hoofdproductschap Akkerbouw	Stichting Probos
Innovatienetwerk Groene Ruimte en Agrocluster	Stichting Recreatie
Keeco Communicatie en onderzoek	Stimulus Programmamanagement
Landschapsbeheer NL	Streekeigen producten Nederland
Leader + Brabant	Subsidiefocus
Leader+ Gelderland	Suikerunie Dinteloord, dir. Agrarische Zaken
Leader+ Hoogeland	Talentum
Leader+ Kop van Noord Holland	Task Force Marktontwikkeling Biologische Landbouw
Leader+ Oldambt Westerwolde	Toer de Boer op
Leader+ Fryslân	UvW
Leader + De Waarden	Vereniging Nederlandse Pluimveeverwerkende Industrie (nepluvi)
Leader+ZHE	Vereniging van Bloemenveilingen in Nederland (VBN)
LLTB	Vereniging van Kamers van Koophandel
LTO Nederland NL	Vereniging van Waterbedrijven in Nederland (VEWIN)
LTO Noord	VNG
LVVK	Vogel, de Bureau
NAJK	Vogelbescherming NL
Natuurlijk Platteland Oost	Vrienden van het platteland
Natuurmonumenten	Vrienden van het platteland
Natuurvereniging Waterland	Waterschap Peel en Maasvalei
Nederlandse Bond voor Plattelandsvrouwen/vrouwen van Nu	WUR
Nederlandse Melkveehouders Vakbond	Zij-actief
Nederlandse Organisatie van Pluimveehouders	ZLTO
Nederlandse vakbond van Pluimveehouders	
Nederlandse Vakbond voor Varkenshouders	
Nederlandse Zuivelorganisatie (NZO)	
Partners Natuurlijk Platteland NL	